

GENT TUSSEN REPUBLIEK EN RECONCILIATIE

Een vergelijkende analyse van de voorgeboden uitgevaardigd tijdens de Gentse Calvinistische Republiek en na de reconciliatie met Filips II (1581-87)

Aantal woorden: 58.186

Jens Van Mieghem

Studentennummer: 02015596

Promotor: Prof. dr. René Vermeir

Leescommissarissen: Prof dr. Frederik Buylaert en drs. Brent Lievens

Masterproef voorgelegd voor het behalen van de graad master in de geschiedenis

Academiejaar: 2024 – 2025

Consulterbaarheid

De auteur en promotor van deze masterproef geven toelating deze studie als geheel voor consultatie beschikbaar te stellen voor persoonlijk gebruik. Elk ander gebruik valt onder de beperkingen van het auteursrecht, in het bijzonder met betrekking tot de verplichting de bron uitdrukkelijk te vermelden bij het aanhalen van gegevens uit deze studie.

Voorwoord

'Non nobis solum nati sumus ortusque nostri partem patria vindicat, partem amici'

Marcus Tullius Cicero – *De Officiis* 1.22

De bekende wijsheid van Cicero luidt dat we niet louter voor onszelf leven, maar dat onze vrienden en onze gemeenschap ook een aandeel in ons hebben. Dat impliceert niet alleen dat we verplichtingen hebben jegens onze naasten, maar ook dat we hen dienen te danken voor onze prestaties, die wij op onze beurt op hun steun bouwen.

Vooreerst wil ik mijn promotor, prof. dr. René Vermeir, bedanken. Dankzij zijn bemoediging heb ik me niet laten intimideren door het bronnenmateriaal en me met het nodige monnikenwerk door het transcriberen van de voorgeboden kunnen ploeteren. Ik bedank hem bovendien oprecht voor zijn flexibiliteit en de nuttige tips die me op weg hielpen, zodat ik op mijn eigen tempo tot dit resultaat kon komen terwijl ik het afgelopen academiejaar al een aantal vakken volgde in de rechtenopleiding aan de UA.

Vervolgens bedank ik mijn vrienden, dankzij wie ik de afgelopen vier jaar niet enkel achter de boeken doorbracht, maar ook een studententijd beleefde waaraan ik de herinnering zal koesteren. In het bijzonder bedank ik graag Max, Jitte en Lieven, die de afgelopen jaren dankzij ons gedeelde engagement bij Ifese vzw ook mijn intellectuele horizon hebben verruimd.

Mijn diepste dankbaarheid gaat natuurlijk uit naar mijn ouders, zonder wiens absoluut onvoorwaardelijke steun voor mijn studies ik überhaupt niet tot het schrijven van een thesis zou zijn gekomen, laat staan ze tot een goed einde had gebracht.

Ten slotte wil ik een bijzondere vermelding geven aan mijn oma en opa, Lea De Ploey en Armand Peeters, die mij niet meer mochten zien afstuderen, maar die de passie voor geschiedenis op mij hebben overgebracht en omringd door wier bibliotheek, meer dan eens eruit puttend, ik deze thesis geschreven heb.

Inhoudsopgave

Consulteerbaarheid	ii
Voorwoord	iii
Lijst met gebruikte afkortingen	vi
Overzicht van grafieken en tabellen	vi
Inleiding.....	1
1. Methodologie en contextualisering.....	3
1.1 Bronnen en methodologie.....	3
1.2. Historische contextualisering.....	5
1.2.1. Economische en demografische context.....	5
1.2.2. De Opstand en de Gentse Calvinistische Republiek.....	7
1.3. Status Quaestionis	12
1.3.1. Stedelijke regelgeving: een theoretisch kader	12
1.3.2. Stedelijke regelgeving in de Zuidelijke Nederlanden.....	15
1.3.3. Historisch onderzoek naar de Gentse Calvinistische Republiek	16
2. Het regelgevingsproces achter de voorgeboden	17
2.1. Institutioneel kader.....	17
2.2. Voorgeboden en gewoonterecht.....	19
2.3. Totstandkoming, bekendmaking en vorm van een voorgebod	20
3. Thematische analyse van de voorgeboden.....	23
3.1. Kwantitatieve beschouwingen.....	23
3.2. Politieke en militaire regelgeving en publieke veiligheid	26
3.2.1. Oorlogvoering in en rond Gent.....	27
3.2.1.1. Soldaten in de stad en militaire justitie	27
3.2.1.2. De voorgeboden ingezet voor de Staatse en Habsburgse oorlogvoering	32
3.2.2. Burgerwacht en interne handhaving	34
3.2.2.1. Organisatie van de burgerwacht tijdens de Calvinistische Republiek.....	35
3.2.2.2. Taken van de burgerwacht tijdens de Calvinistische Republiek	36
3.2.2.3. Burgerwacht als politieke factor.....	37
3.2.2.4. Reconciliatie en transitie	39
3.2.2.5. Burgerwacht na de reconciliatie	41
3.2.2.6. Wijkmeesters	41
3.2.2.7. Vesten	44
3.2.2.8. Schuttersgilden	45
3.2.3. Censuur	45
3.2.3.1. Militaire censuur.....	45
3.2.3.2. Beledigingen, laster en vlugschriften	46
3.2.3.3. Boeken.....	50
3.2.4. Blijde inkomsten.....	51
3.2.5. Deelconclusie.....	53
3.3. Religieuze regelgeving	54
3.3.1. Religieus beleid in 1577-81	54
3.3.2. Verbod op de katholieke godsdienstbeleving.....	56

3.3.3. Vasten.....	60
3.3.4. Zon- en heiligendagen	61
3.3.5. Biddagen en processies.....	65
3.3.6. Onderwijs.....	70
3.3.7. Herstel van het katholicisme.....	72
3.3.8. Sint-Pietersheerlijkheid.....	74
3.3.9. Deelconclusie.....	75
3.4. <i>Economische en fiscale regelgeving</i>	77
3.4.1. Economische regelgeving.....	77
3.4.1.1. Prijsvorming: moral economy of vrije markt?	78
3.4.1.2. Graan en brood	83
3.4.1.3. Bier en wijn	87
3.4.1.4. Marktlocaties	88
3.4.1.5. Ambachten.....	90
3.4.2. Fiscale regelgeving	91
3.4.2.1. Directe belastingen	92
3.4.2.1. Indirecte belastingen.....	97
3.4.3. Deelconclusie.....	101
5. Algemene Conclusie	103
Bijlagen	105
Bibliografie.....	136
<i>Onuitgegeven bronnen</i>	<i>136</i>
<i>Uitgegeven bronnen</i>	<i>136</i>
<i>Onlinebronnen.....</i>	<i>137</i>
<i>Literatuur</i>	<i>137</i>

Lijst met gebruikte afkortingen

SAG	Stadsarchief Gent
f.	Folio
r	Recto
v	Verso

Overzicht van grafieken en tabellen

Grafiek 1: Jaarlijks aantal voorgeboden, 1581-87

Grafiek 2: Totaal aantal voorgeboden per categorie, 1581-87

Grafiek 3: Jaarlijks aantal voorgeboden per categorie, 1581-87

Grafiek 4: Jaarlijks aantal voorgeboden met betrekking tot soldaten in de stad, 1581-87

Grafiek 5: Jaarlijks aantal biddagen en generale processies, 1581-87

Tabel 1: Overzicht van biddagen en processies en hun aanleiding, 1581-87

Tabel 2: Jaarlijks aantal voorgeboden per categorie van directe belastingen, 1581-87

Tabel 3: Jaarlijks aantal voorgeboden per categorie van indirecte belastingen, 1581-87

Inleiding

De Opstand is in de geschiedschrijving van de Nederlanden bepaald geen obscure of weinig onderzochte episode. Reeds van in de vroege 17^e eeuw is de Opstand in het Noorden deel geworden van de glorieuze nationale mythologie van een protestantse en vrijheidminnende natie. Zo fabriceerde Hugo Grotius in 1610 zelfs een continuïteit met de vrijheidstrijd van de Bataven tegen het Romeinse juk, waarmee hij de oudheid en daarmee het bestaansrecht van de Republiek bepleitte, terwijl P.C. Hooft de vergelijking niet schuwde tussen de Bijbelse Moses en Willem van Oranje.¹ In de daaropvolgende eeuwen volgde een rijke en sinds de 19^e eeuw verwetenschappelijkte, doch tot in de jaren 1990 veelal traditionele geschiedschrijving, gebaseerd op grote narratieven en politieke ontwikkelingen. Dat bracht Laura Cruz tot de provocerende stelling dat het vanuit de huidige tendensen in de historiografie soms een geschiedenis lijkt die ‘best aan schoolkinderen en toeristengidsen wordt overgelaten’.²

Waarom blijft het dan toch zo aantrekkelijk om nog een studie over een aspect van de Opstand aan dit enorme corpus bij te dragen? Naast het vernieuwende onderzoek dat wel degelijk nog steeds verricht wordt over de Opstand in het Noorden, legden de herinneringscultuur en historiografie in en over het Zuiden een heel ander traject af. Vanaf de herovering van de zogenaamde calvinistische republieken in de Zuidelijke Nederlanden, Gent “reconcilieerde” zich op 17 september 1584 met Filips II, werd de periode van calvinistische dominantie een vervelende anomalie, waaraan de herinnering vanaf het begin door Farnese actief werd verdrukt.³ De amnestieclausule in het eerste artikel van de reconciliatie beloofde de Gentenaars dan ook ‘*ewighe vergheetinghe ende oubliance*’ van alles wat er onder de Calvinistische Republiek was gebeurd.⁴

Het ongemak in de vroegere historiografie was rond de Gentse Calvinistische Republiek misschien nog het sterkst.⁵ Te Gent kwam in de nasleep van de Pacificatie van Gent (1576), toen de Habsburgse macht op haar kwetsbaarst was, bij een lokale coup in 1577 een opstandig stadsbestuur aan de macht dat gekenmerkt werd door een particularistische, initieel Oranjegezinde en uiteindelijk erg radicaal pro-calvinistische koers, zelfs in vergelijking met de gelijkaardige regimes in andere Vlaamse en Brabantse steden. Deze episode, toen het bolwerk van het calvinisme in de Nederlanden in het zuiden lag, paste evenmin in de nationale geschiedschrijving van het op het noorden gerichte Nederland als die van het katholieke België, en trok bovendien betrekkelijk weinig aandacht van buitenlandse onderzoekers.⁶ Pas nadat André Despretz in 1963 de term “Gentse Calvinistische Republiek” introduceerde, kwam het moderne historisch onderzoek naar deze woelige periode in de geschiedenis van Gent ten volle op gang, met Johan Decavele en Anne-Laure Van Bruaene als actiefste auteurs in de afgelopen decennia.⁷ Voor de periode vlak na de reconciliatie, waarin de katholieke orde hersteld werd en de stad weer in de koningsgetrouwe Zuidelijke Nederlanden werd geïntegreerd, is de aandacht tot op

¹ Laura Cruz, “The 80 Years’ Question: the Dutch Revolt in historical perspective,” *History Compass* 5 (2007): 915-16; Simon Groenveld, “Pieter Corneliszoon Hooft en de geschiedenis van zijn eigen tijd,” *BMGN - Low Countries Historical Review* 93 (1978): 48; Anne-Laure Van Bruaene, “50 jaar Tachtig Jaar Oorlog in de BMGN,” *BMGN: Low Countries Historical Review* 136 (2021): 125-129.

² Cruz, “The 80 Years’ Question,” 927; Van Bruaene, “50 jaar Tachtig Jaar Oorlog,” 125-29.

³ Jasper van der Steen, “Remembering the revolt of the Low Countries: historical canon formation in the Dutch Republic and Habsburg Netherlands, 1566-1621,” *Sixteenth Century Journal* 49 (2018): 718-25.

⁴ Alexander Farnese, *Artijclen ende conditien, by mijn heere de Prince van Parme [...] gheacordeert der stadt van Ghendt ...* (Gent: Gaultier Manilius, 1585), f. 2r.

⁵ Zie de nog zeer partijdige behandeling door Nève de Mévergnies in de 20e eeuw; Joseph E. Nève de Mévergnies, *Gand en république: la domination calviniste à Gand (1577-1584)* (Gent: Vanmelle, 1940), 12-14.

⁶ Philip Benedict, “Concluding remarks ‘calvinist republics’? The beggars in the *bonnes villes* of Flanders and Brabant,” in *Des villes en révolte. Les “républiques urbaines” aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du XVIe siècle*, ed. Monique Weis (Turnhout: Brepols, 2010), 90.

⁷ Benedict, “Concluding remarks,” 93-94; André Despretz, *De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)* (Gent: RUG afdeling geschiedenis, 1963); Zie o.a. Johan Decavele, “Gent, het ‘Genève’ van Vlaanderen,” in *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, ed. Johan Decavele (Gent: Stadsbestuur, 1984), 32-62; Anne-Laure Van Bruaene, “De Calvinistische Republiek in Gent (1577-1584): een stedelijke samenleving onder hoogspanning,” in *Protestantisme: aspecten van de reformatie tussen humanisme en verlichting*, ed. Danny Praet (Gent: Academia Press, 2014), 37-57.

vandaag nog beperkter gebleven.⁸

Het is de bedoeling van dit onderzoek om de cesuur die de reconciliatie al te vaak vormt, te overbruggen en bij te dragen aan de studie van één aspect van deze periode: het regelgevend beleid van de Gentse stadsmagistraat zoals dat tijdens en na de Calvinistische Republiek is veruitwendigd in de voorgeboden. Deze stedelijke ordonnanties, die uitgevaardigd werden door de schepenenbank van de Keure, zijn het best vergelijkbaar met moderne gemeentelijke politiereglementen en reguleerden de meest diverse aspecten van het leven in de stad. Zoals reeds duidelijk werd, was de politieke en religieuze situatie in het laat zestiende-eeuwse Gent zeer instabiel. Het is mijn opzet om met een analyse van de reguleringen die de wisselende samenstellingen van de stadsmagistraat produceerden een beter inzicht te krijgen in de breuklijnen en continuïteiten die zich tijdens en overheen de machtswissels in het beleid aftekenden en daarbij eveneens een beeld te vormen van de impact van de politieke en religieuze omwentelingen op het dagelijks leven van de stedelingen.

De aard van het stadsbestuur in 1577-84 is immers geen onomstreden kwestie in de historiografie. Hoewel de term “Calvinistische Republiek” ondertussen is ingeburgerd en minstens om die reden ook in deze masterscriptie gehandhaafd wordt, blijft de mate waarin het Gentse stadsbestuur in deze periode werkelijk calvinistisch of republikeins was betwist en zijn er zelfs historici die ervoor pleiten om deze term weer te verlaten.⁹ Dat heeft te maken met een aanhoudend debat over de factoren die aan het opstandige regime van 1577-84 ten gronde lagen. Wie de nadruk legt op de calvinistische agitatie en het zeer eigengereide optreden van de “Republiek” anders kwalificeert dan eerdere periodes van opstand in Gent, is geneigd om de jaren 1577-84 als een anomalie te zien en vooral breuken vast te stellen met de jaren ervoor en erna. Anderzijds zijn er historici zoals Marc Boone die een voortzetting bespeuren van een middeleeuwse traditie van zowel stedelijk particularisme en verzet tegenover de centrale overheid als van een even oude interne sociaaleconomisch gedreven machtsstrijd.¹⁰

Om aan deze debatten bij te dragen, ga ik in wat volgt op zoek naar de continuïteiten en breuken in het regelgevend optreden van de magistraat op drie overkoepelende beleidsdomeinen: de regelgeving over politieke, militaire en publieke veiligheidskwesties (1), de religieuze regelgeving (2) en de economische en fiscale regelgeving (3). De selectie van deze drie domeinen, waarbij de voorgeboden die ik in de vierde categorie van sociaal beleid en openbare orde indeelde grotendeels buiten beschouwing blijven, is deels ingegeven door de hypothese dat in deze drie domeinen de interessantste verschuivingen kunnen worden vastgesteld, deels door de vaststelling dat ik hier nog een aantal aspecten in kon aanstippen die tot dusver minder aandacht kregen en deels door de harde noodzaak om de afbakening haalbaar te houden, zodat ik op de zaken die ik wel behandel met de gepaste diepgang kan ingaan. Het grootste deel van het beleid dat ik als ‘sociaal en openbare orde’ classificeerde, problematieken als dronkenschap, spel in de openbare ruimte, prostitutie of een deel van het vreemdelingenbeleid, maakte al eens het voorwerp uit van een vergelijkende studie, door Carpentier. Hij stelde vast dat er opmerkelijk weinig verschil is te zien tussen de sociale disciplinerende rond deze problematieken onder het calvinistische en onder het katholieke bewind en dat het beleid veeleer door de hectiek van de omstandigheden werd gedreven.¹¹ Mijn eigen lezing van de relevante voorgeboden bij de transcriptie ervan bevestigde die indruk *prima facie*.

Binnen elk domein probeer ik aandacht te geven aan de breuken en continuïteiten in de materiële rechtsregels zelf die de voorgeboden uitvaardigden, in de retoriek die we in de voorgeboden terugvinden en in hun relatie met hogere normen en autoriteiten, in de mate dat die op basis van de voorgeboden zelf kan worden vastgesteld. Geregeld probeer ik via de literatuur ook de vergelijking te maken met de situatie in andere Vlaamse en Brabantse steden zoals Antwerpen, Mechelen en Brugge, die gelijkaardige omwentelingen doormaakten.

⁸ Zie evenwel Emmy Gardin, “De Contrareformatie te Gent 1584-1633” (masterproef, Rijksuniversiteit Gent, 1988).

⁹ Monique Weis, “Des ‘républiques calvinistes’ aux ‘républiques urbaines’. En guise d’introduction,” in *Des villes en révolte. Les “Républiques urbaines” aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du XVIe siècle*, ed. Monique Weis (Turnhout: Brepols, 2010), 5.

¹⁰ Marc Boone, “Les républiques calvinistes et la tradition médiévale des révoltes urbaines dans les Pays Bas,” in *Des villes en révolte. Les “républiques urbaines” aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du XVIe siècle*, ed. Monique Weis (Turnhout: Brepols, 2010), 9-20.

¹¹ Geoffrey Carpentier, “‘Vrije’ tijd? Vermaak en openbare orde te Gent tussen 1545 en 1616” (masterproef, Universiteit Gent, 2010), 60-133.

Om het werk behapbaar te houden, beperkte ik mij tot de voorgeboden van de jaren 1581-1587, met de reconciliatie in 1584 als scharniermoment. De keuze van deze data is onvermijdelijk enigszins arbitrair, maar kan verantwoord worden. Deze afbakening staat toe om telkens een ongeveer gelijke periode van drie en een half jaar voor en na de reconciliatie te behandelen. Bovendien zijn de eerste jaren van de Calvinistische Republiek al uitgebreider behandeld, met name door Despretz.¹² Anderzijds is de eerste fase van de restauratie van het Habsburgse gezag en de herkatholicisering in de Zuidelijke Nederlanden in het algemeen minder onderzocht dan de Contrareformatie zoals ze volop op gang kwam onder de aartshertogen Albrecht en Isabella, wat het des te relevanter maakt om deze onder de loep te nemen.¹³ De wat kunstmatig scherpe afbakening was noodzakelijk vanwege de aard van het bronnenmateriaal. De voorgeboden zijn in Gent slechts bewaard in een handgeschreven cartularium, bewaard in het Gentse Stadsarchief, wat de integrale transcriptie van de voorgeboden van de jaren 1581-1587 des te tijdrovender maakte.¹⁴ Waar nodig wordt hieronder echter via de literatuur de link gelegd naar ontwikkelingen voor 1581 of na 1587 die kunnen bijdragen aan het inzicht in de behandelde periode.

1. Methodologie en contextualisering

1.1 Bronnen en methodologie

De voorgeboden van de Gentse magistraat zijn als bron de basis voor deze studie. Ze gaan minstens terug op een privilege dat Gent in 1191 de bevoegdheid gaf om zulke stedelijke algemeen bindende ordonnanties en reglementen uit te vaardigen. Deze bevoegdheid werd uitgeoefend door de schepenen van de Keure, in principe met de goedkeuring van de baljuw, de vertegenwoordiger van de vorst in de stad.¹⁵

De voorgeboden uit de bestudeerde periode overleven slechts in een cartularium dat bewaard wordt in het Gentse stadsarchief en deel uitmaakt van de zogenaamde “Zevenenveertig registers”, een verzameling van cartularia oftewel handgeschreven registers in perkamenten boeken, waarin voor het stedelijk bestuur relevante documenten uit de 13^e tot de 17^e eeuw werden overgeschreven.¹⁶ Voor de cartularia met de voorgeboden bestaat geen detailinventaris en hoewel de voorgeboden uit deze periode al veelvuldig zijn geraadpleegd, is er ook nog nooit een bronneditie gepubliceerd. De voorgeboden van de periode 1581-87 staan neergeschreven op 52 folio's in het cartularium voor 1572-82 en 322 folio's in het cartularium voor 1582-88.¹⁷ Deze boeken bevatten in de bestudeerde periode, op enkele heel zeldzame uitzonderingen na, enkel ordonnanties die uitgaan van de stadsmagistraat, in een aantal gevallen gezamenlijk met een andere autoriteit.¹⁸ Het is dus aannemelijk dat de opstellers van de cartularia alle bepalingen die ze erin opnamen als voorgeboden beschouwden, met als essentiële kenmerken de schepenen van de Keure als uitvaardigende autoriteit en de algemene bekendmaking ervan. Dat is dan ook het uitgangspunt dat ik heb gehanteerd om het bronnencorpus af te bakenen en alle bepalingen uit de cartularia zijn opgenomen in de index die ik samenstelde, opdat deze optimaal bruikbaar is om de bron te raadplegen. De zeldzame normen die niet van de magistraat uitgaan, heb ik anderzijds hieronder niet besproken.

De meeste voorgeboden bevatten een algemeen bindende norm en zijn dus materiële wetten,

¹² Despretz, *De restauratie*.

¹³ Andrew Spicer, “After iconoclasm: reconciliation and resacralization in the Southern Netherlands, ca. 1566–85,” *The Sixteenth Century Journal* 44, nr. 2 (2013): 413.

¹⁴ Gentse Voorgeboden, Stadsarchief, Gent (SAG), reeks 93, nr. 29 EE, f. 308r-360v; SAG, reeks 93, nr. 30 FF, f. 1r-322v.

¹⁵ Johan Decavele, “De bestuursinstellingen van de stad Gent,” in *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, ed. Walter Prevenier en Beatrijs Augustyn (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1997), 288.

¹⁶ SAG, reeks 93, nr. 29, f. 308r-360v; SAG, reeks 93, nr. 30, f. 1r-322v; Johan Decavele en Johan Vannieuwenhuysse, *Stadsarchief van Gent. Archiefgids. 1: Oud Archief* (Gent: Stadsbestuur, 1983), 55-6.

¹⁷ SAG, reeks 93, nr. 29, f. 308r-360v; SAG, reeks 93, nr. 30, f. 1r-322v.

¹⁸ Bijvoorbeeld een ordonnantie die uitgaat van de Vier Leden van de Staten van Vlaanderen; SAG, reeks 93, nr. 29, f. 313r-314r, 07.03.1581.

maar af en toe formuleren ze enkel instructies aan andere functionarissen of zijn ze louter mededelend. Men zou in het laatste geval kunnen betwisten of het om echte voorgeboden gaat, maar de bronnen geven geen enkele aanwijzing dat de magistraat zelf heel strikt afbakende welke ordonnanties wel en niet onder de benaming voorgebod vielen. Slechts zeer zelden benoemen de voorgeboden zichzelf als zodanig. Ik heb dus niet geprobeerd om zelf een scherpere omlijning te zoeken.

Om de voorgeboden te bestuderen, transcribeerde ik alle voorgeboden uit de periode 1581-87 integraal. Dat deed ik met behulp van de software van Transkribus, die op basis van artificiële intelligentie handgeschreven karakters kan herkennen (OCR). De output van Transkribus bestond allesbehalve uit perfecte transcripties en vereiste nog intensieve handmatige verbeteringen. Een groot deel van de tijd die ik aan deze thesis besteedde, is dan ook opgegaan aan het transcriberen van de bronnen. Vervolgens maakte ik hiermee een chronologische index van de voorgeboden die als bijlage bij deze scriptie is gevoegd. Om hierin enige structuur te scheppen en een ruw idee te vormen van een aantal tendensen, verdeelde ik de voorgeboden vervolgens in vier categorieën: politiek-militaire regelgeving, religieuze regelgeving, economische en fiscale regelgeving en sociale regelgeving en openbare orde, die ook de basisstructuur leveren voor de thematische analyse in deel drie. De voorgeboden omtrent sociale problematieken zijn dus ook makkelijk raadpleegbaar voor eventueel later onderzoek.

Bij het opstellen van de index bleek het op basis van de cartularia vaak geen sinecure om vast te stellen of op dezelfde dag uitgevaardigde bepalingen als verschillende leden van één voorgebod moeten worden beschouwd of twee afzonderlijke voorgeboden vormen. Om toch tot een zo consistent mogelijke kwalificatie te komen, heb ik rekening gehouden met de samenhang van een aantal vormelijke criteria zoals de aanwezigheid van een apart regest in de marge, het gebruik van een witregel tussen twee paragrafen, waarna een nieuw gebod meestal aanvangt met een formule als ‘ordonnerende voorts’ of het nummeren van de verschillende artikelen van een langer voorgebod, en de inhoudelijke samenhang van de bepalingen. Soms spreken de inhoudelijke en vormelijke samenhang elkaar echter schijnbaar tegen. Zo is er een voorgebod uit 1584 waarin vreemde bedelaars en vagebonden worden geboden uit de stad te vertrekken, gevolgd door een algemeen verbod op het bakken van wafelen en andere luxedeegwaren, waarna een verbod volgt om voeding te verkopen aan de voornoemde bedelaars, dit alles in een vormelijk volledig aangeschreven paragraaf en met een enkel regest in de marge.¹⁹ Gezien de vormelijke vervlechting van de bepalingen over bedelaars en wafelenbak beschouwde ik dit als één voorgebod. Het is hier immers niet uit te sluiten dat het stadsbestuur een samenhang zag die wij nu niet meer even zeker kunnen vaststellen. In 1583 werden anderzijds twee niet gerelateerde voorgeboden uitgevaardigd, waarvan een aan vreemdelingen, met name bedelaars, beval te vertrekken, en een ander een maand eerder de bakkers verbood om koeken te bakken.²⁰

Hoewel in 1583 en 1584 dus inhoudelijk quasi dezelfde regels werden uitgevaardigd, lijkt er volgens mijn index in 1583 een voorgebod meer te zijn uitgevaardigd. Onder meer om die reden is voorzichtigheid geboden met kwantitatieve conclusies op basis van de index van voorgeboden die ik opstelde. Dat geldt niet alleen als men het totale aantal voorgeboden per jaar wil vergelijken, maar ook als men evoluties zou zoeken in de verhouding van voorgeboden per thematische categorie. Daar speelt immers zowel de bovengenoemde problematiek als een vergelijkbaar kwalificatieprobleem bij het indelen van voorgeboden in de ene of andere categorie. Ten slotte is de bestudeerde periode van 7 jaar eigenlijk te kort om veel sterke uitspraken over kwalitatief vastgestelde trends te kunnen doen. In een periode van zeven jaar kan men bijvoorbeeld wel de reactie op acute crisissen vaststellen, maar geen lange termijnevoluties in het beleid. Dat neemt natuurlijk niet weg dat zeer sterke trends vermeldenswaardig zijn. De insteek van mijn onderzoek is evenwel vooral kwalitatief, door de bespreking van de inhoud van de voorgeboden.

Naast de voorgeboden in de cartularia gebruikte ik nog enkele aanvullende bronnen, maar de focus van mijn onderzoek is bij de voorgeboden zelf gebleven. Enkele aanvullende bronnen die ik sporadisch raadpleegde zijn het Reconciliatieverdrag, de *Concessio Carolina*, en het Memorieboek en de kronieken van Van den Vivere en Van Campene.²¹ Ik heb de voorgeboden wel proberen te kaderen,

¹⁹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.94v-95r, 08.08.1584.

²⁰ SAG, reeks 93, nr. 30, f.41r-41v, 03.11.1583; SAG, reeks 93, nr. 30, f.47r, 14.12.1583.

²¹ Philippe Blommaert, ed., *Vlaemsche kronyk of dagregister van al hetgene gedenkweerdig voorgevallen is, binnen de stad Gent, sedert den 15 july 1566 tot 15 juny 1585, onderhouden in 't Latijn door Ph. De Kempenare*,

maar ik heb niet gepoogd om een exhaustief beeld te geven van het volledige beleid van de Gentse magistraat, dat ook met andere instrumenten zoals de resoluties van de Keure gevoerd werd. Bepaalde aspecten van het beleid, met name als de beleidshandelingen een beperkt aantal adressarissen hadden en algemene publiciteit minder belangrijk was, worden hier daardoor niet uitvoerig belicht. Denk daarbij bijvoorbeeld aan het beleid jegens de gilden, broederschappen en rederijders.

Ten slotte is het nuttig om een aantal termen te definiëren of te verduidelijken. De term magistraat slaat in wat volgt op de stedelijke overheid als collectief en geldt als synoniem voor het stadsbestuur.²² In de context van de voorgeboden is het normaal gezien de schepenbank van de Keure die als deel van de magistraat de regelgevende handelingen stelt.²³ Als ik hieronder over de voorgeboden in de calvinistische periode spreek, bedoel ik daarmee in principe de bestudeerde periode in 1 januari 1581-16 september 1584 en de periode na de reconciliatie slaat dus in principe op 17 september 1584 – 31 december 1587. De data van de voorgeboden zijn, volgens de gangbare conventie, telkens weergegeven volgens de op dat moment geldende kalender. Dat betekent dat de voorgeboden tot eind 1582 volgens de juliaanse kalender zijn gedateerd en vanaf 1 januari 1583 volgens de gregoriaanse kalender.²⁴

1.2. Historische contextualisering

De late zestiende eeuw was voor Gent een bijzonder complexe periode, vooral op politiek gebied, met een veelheid aan omwentelingen en actoren in wisselende constellaties, die bovendien niet los te zien zijn van de bredere context in de Nederlanden en bij uitbreiding in West-Europa, gezien de inmengingen uit onder meer Engeland en Frankrijk. Het is echter niet mogelijk om heel de geschiedenis van de Tachtigjarige Oorlog hier in detail te bespreken en daarvoor verwijs ik de lezer naar het uitgebreide aanbod aan degelijke naslagwerken.²⁵ Anderzijds kwam de Gentse Calvinistische Republiek ook niet tot stand in een vacuüm en reflecteert de regelgeving de omstandigheden waarin de magistraat opereerde. Die omstandigheden geef ik hier kort weer.

1.2.1. Economische en demografische context

Dat Gent op demografisch vlak en als industrieel centrum in de 16^e eeuw over zijn laatmiddeleeuwse piek heen was, staat vast. Waar de bevolking in het midden van de 14^e eeuw op 64.000 inwoners werd geschat was het inwonersaantal tegen 1572 gedaald tot ongeveer 42.000.²⁶ Het aantal weefgetouwen was in 1543 teruggelopen tot slechts 25, terwijl de stad in het midden van de 14^e eeuw meer dan 5.000 wevers rijk was.²⁷

overgezet door J.P. van Male (Gent: L. Hebbelynck, 1839); F. De Potter, ed., *Chronijcke van Ghendt door Jan Van den Vivere en eenige andere aanteekenaars der XVIe en XVIIe eeuw* (Gent: S. Leliaert, A. Sigger & Cie, 1885); Farnese, *Artijclen ende conditien*; ; J. Lameere en H. Simont, *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2de reeks, deel 4 (Brussel: J. Goemaere, 1907), 181-88; Andreas Van Heule en Polydore-Charles Vander Meersch, ed., *Memorieboek der stad Ghent: van 't J. 1301 Tot 1793* (Gent: Annoot-Braeckman, 1852-1861), 4 vols.

²² *Woordenboek der Nederlandse Taal*, lemma “magistraat,” geraadpleegd 25.07.2025, www.gtb.ivdnt.org.

²³ Johan Decavele, “De bestuursinstellingen van de stad Gent,” in *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, ed. Walter Prevenier en Beatrijs Augustyn (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1997), 288; Johan Decavele, *De eerste protestanten in de Lage Landen: geloof en heldenmoed* (Leuven: Davidsfonds, 2004), 270.

²⁴ Albert Schouteet, “De invoering van de Gregoriaanse kalender te Brugge,” *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 89 (1952): 136-39.

²⁵ Zie voor enkele voorbeelden: Peter J. Arnade, *Beggars, iconoclasts, and civic Patriots: the political culture of the Dutch Revolt* (Ithaca: Cornell University Press, 2008); Geoffrey Parker, *The Dutch Revolt. Revised edition* (Penguin Classics: Londen, 2002); Juliaan J. Woltjer, *Tussen vrijheidstrijd en burgeroorlog: over de Nederlandse Opstand 1555-1580* (Amsterdam: Balans, 1994).

²⁶ Johan Dambruyne, *Mensen en centen: het zestiende-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief* (Gent: Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde, 2001), 24, 389.

²⁷ Johan Dambruyne, “Stedelijke identiteit en politieke cultuur te Gent,” in *Carolus: Keizer Karel V 1500-1558*, eds. Hugo Soly en Johan Van de Wiele (Gent: Snoeck-Ducaju, 1999), 117.

Onze kennis over de Gentse economie in de 16^e eeuw hebben we vooral te danken aan Johan Dambruyne. In 1990 schreef Dambruyne nog een bijdrage die grotendeels de traditionele visie op de Gentse economie in deze periode weerspiegelde: een langgerekte achteruitgang met een kleine heropleving in de jaren 1540-1565. Hoewel de 16^e eeuw voor de Nederlanden in het algemeen grote economische groei bracht vanwege de opbloeiende Atlantische handel, maakte Gent een eigen evolutie door. Traditioneel focuste men vooral op het verval van de oude textielnijverheid. Eerdere auteurs wezen als oorzaak voor de weinig dynamische Gentse economie in de periode waarin Antwerpen net hoge toppen scheerde, naar het protectionistisch beleid en het achterhaalde corporatieve stelsel in Gent.²⁸ De ambachtelijk structuren waren tot 1540 zeer verstand: de ambachten hadden het meesterschap afgesloten en quasi-erfelijk gemaakt met hoge toetredingsgelden, terwijl de concurrentiepositie van Gent tegenover het omliggende platteland was aangetast door strikte loonreglementering. Dat alles maakte Gent voor de opkomende handelskapitalisten veel minder interessant dan het 'liberalere' Antwerpen. De Gentse textielsector was laat in de overstap van de luxueuze oude draperie naar de lichte draperie, die meer gewild was, en een groeiend deel van de textielproductie kwam in Vlaanderen in handen van kooplied-ondernemers, die grondstoffen en werktuigen leverden aan de buiten de corporatieve structuren werkende boeren-wevers, waarna ze de afgewerkte producten weer inkochten en verhandelden.²⁹

In latere werken heeft Dambruyne zich echter afgezet tegen een te eenzijdig pessimistische visie op de Gentse economie. Op basis van meer kwantitatief onderzoek blijkt dat de Gentse economie een minder rechtlijnige evolutie doormaakte, met ook in de vroege 16^e eeuw periodes van groei. Dambruyne wijt de neergang van de oude draperie veeleer aan sterke buitenlandse concurrentie, bijvoorbeeld uit Engeland waar de textielindustrie op inheemse wol draaide en staatssteun kreeg, en aan veranderende patronen in de luxeconsumptie, die zich meer op zijde en fluweel richtte, dan aan de economische politiek van het ambachtswezen. De starre structuur in het Gentse ambachtswezen hing vooral samen met het politieke bestel van de stad, dat al eeuwen berustte op een machtsbalans tussen de Drie Leden: de patriciërs in de Poortერი, de verscheidene ambachten in de Kleine neringen en het Weversambacht. Door de economische neergang van de draperie was er echter een grote discrepantie ontstaan tussen de politieke macht en het vrij kleine economische belang van de weverij. Om dit politieke bestel in stand te houden en hun machtspositie te behouden, bleef een reorganisatie van de textielnijverheid uit.³⁰

De *Concessio Carolina*, die Karel V aan de stad oplegde na de opstand van 1540 wordt in het algemeen beschouwd als een positieve impuls voor de Gentse economie. Het politieke bestel van de Drie Leden kwam voorlopig ten einde, wat de politieke macht van de ambachten drastisch inperkte. Daarnaast werden de drempels voor het meesterschap veel kleiner gemaakt door de afschaffing van de jaarlijkse lidgelden en door lagere toetredingsgelden voor een niet-erfelijk meesterschap, wat ondernemerschap stimuleerde. Toch was de economische groei misschien eerder een neveneffect van Karel V's strategie om de ambachten als instituut van hun financiële basis te beroven en de meesters op individueel niveau voordelen te verschaffen die ze uit de oude structuur losweekten.³¹ Daarnaast hielp de constructie van de Sassevaart naar de Westerschelde in de jaren 1540 Gent om mee te profiteren van de economische groei in Antwerpen.³²

Vanaf de jaren 1560 sloeg de conjunctuur evenwel om, net als in de rest van de Nederlanden.³³ Een in het licht van politieke spanningen escalerende handelsoorlog tussen Filips II en Elizabeth I van Engeland droeg daar onder meer aan bij. In 1563 legde de centrale regering in Brussel als reactie op verhoogde Engelse douanetarieven een importverbod op voor bepaalde Engelse producten. Elizabeth sloeg terug door alle wolexport uit Engeland af te leiden naar Emden, waardoor de Vlaamse textielnijverheid van haar grondstoffen werd afgesneden. Tegelijk werd ook de graaninvoer uit het Balticum dat jaar door oorlog gestremd.³⁴ Dankzij de religietroebelen en het begin van de Opstand bleef een herstel ook in de jaren 1570 en 1580 uit.

²⁸ Johan Dambruyne, "Diepere oorzaken," in *Keizer tussen stropdragers: Karel V 1500-1558*, ed. Johan Decavele (Leuven: Davidsfonds, 1990), 149-52.

²⁹ Dambruyne, "Diepere oorzaken," 149-57.

³⁰ Dambruyne, *Mensen en centen*, 356.

³¹ Johan Dambruyne, "De middenstand in opstand: corporatieve aspiraties en transformaties in het zestiende-eeuwse Gent," *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 57 (2003): 100-03.

³² Dambruyne, *Mensen en centen*, 346-48.

³³ Dambruyne, *Mensen en centen*, 348-49.

³⁴ Parker, *The Dutch Revolt*, 56.

Ook voor de totstandkoming en het grote militaire inkassingsvermogen van de Gentse Calvinistische Republiek waren socio-economische factoren van groot belang. Hoewel de twee voormannen, Hembyze en Ryhove, patriciërs waren, waren de erfelijke ambachtsmeesters die hun politieke en economische machtspositie van voor de *Carolina* wilden herstellen de basis van hun machtspositie. Onder het calvinistisch bewind slaagde men er in om 7 jaar lang opnieuw de corporatieve en politieke structuur van voor de *Carolina* te herstellen en schafte men het niet-erfelijke meesterschap weer af.³⁵

In 1584 bereikte de crisis zijn dieptepunt: de blokkade door Farnese legde zowel de handel als de voedselbevoorrading volledig stil, wat Gent op 17 september tot de capitulatie dwong. Door de toevloed van calvinistische vluchtelingen uit de heroverde gebieden en van plattelandsbewoners was de bevolking in 1583-84 tijdelijk opgelopen tot 55.000 à 60.000 inwoners. Na de reconciliatie kregen calvinistische Gentenaars twee jaar om zich te bekeren of te vertrekken. Tussen 1584 en 1590 zouden zeker 15.000 Gentenaars de stad verlaten hebben en rond 1590 bereikte de stad een dieptepunt van rond de 27.000 inwoners.³⁶ Ook de boete van 200.000 gouden kronen die de Gentenaars na de reconciliatie aan de koninklijke schatkist verschuldigd waren, was niet bevorderlijk.³⁷ Daarbovenop kwamen in 1585 en 1586 twee misoogsten die de graanprijs lieten exploderen.³⁸

In de jaren 1590 volgde wel een herstel. Door de vlucht van vele ambachtsmeesters die een gat in de markt en goedkoop vastgoed achterlieten en het opnieuw erg goedkope meesterschap onder de *Carolina*, werd Gent een aantrekkelijke plek voor ondernemende ambachtslieden om zich te vestigen.³⁹ Het graanstapelrecht vormde hoe dan ook altijd een stabiele pijler onder de Gentse economie. Dit voorrecht verplichtte elk schip dat graan langs de waterwegen door de stad vervoerde om een zesde van zijn lading in Gent te lossen. Na enkele weken werd dit graan dan aan de Gentenaars te koop aangeboden, waardoor Gent ten koste van de regio een stabiele graanvoorraad aanhield en, met uitzondering van de belegering in 1584, de meeste hongersnood kon afwenden. Gent bleef daardoor het belangrijkste knooppunt in de regionale graanhandel.⁴⁰ Dat de focus van de Gentse economie vooral op de eigen regio lag met een beperktere rol voor internationale export, is wel de algemene conclusie in de late 16^e eeuw. Gent raakte dan ook tot 1585 alsmear verder achterop tegenover de handelsmetropool Antwerpen, al waren ook de socio-economische polarisatie en de grote conjunctuurschommelingen minder hevig in Gent, dat minder aan exogene factoren was blootgesteld.⁴¹

1.2.2. De Opstand en de Gentse Calvinistische Republiek

Wat we meestal eenvoudigweg de Opstand noemen, splitste Geoffrey Parker in zijn standaardwerk uit 1977 in drie verschillende opstanden, die elk hun eigen dynamiek kenden, maar uiteindelijk in elkaar samenvloeiden.⁴² Die analyse is heel zinvol om een beter begrip te krijgen van de context waarin de zogenaamde calvinistische republieken konden ontstaan.

De beginfase van de Opstand en de beeldenstorm van 1566, die zich voornamelijk in het zuiden afspeelden, werden voornamelijk uitgelokt door twisten rond de religiekwestie en over de bestuursstijl van Filips II, die door de elites in de Nederlanden als tegenstrijdig aan de traditie van sterke privileges en lokaal en regionaal particularisme werd ervaren. Aan de eerste uitbarstingen van geweld in 1566 ging een lange voorgeschiedenis vooraf. De Nederlanden waarin Filips II in 1555 aantrad als landsheer, waren pas in 1548-49 door Karel V formeel tot een gezamenlijk overerfbaar en administratief geheel

³⁵ Dambruyne, "De middenstand in opstand," 109-15.

³⁶ Dambruyne, *Mensen en centen* 347-351.

³⁷ Johan Dambruyne, *Corporatieve middengroepen: aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld* (Gent: Academia press, 2002), 394-97

³⁸ Hugo De Schepper, "Une législation de circonstance aux Pays-Bas sous le gouvernement personnel d'Alexandre Farnèse, 1579-1589," in *Légiférer, gouverner et juger. Mélanges d'histoire du droit et des institutions (IXe-XXIe siècle) offerts à Jean-Marie Cauchies à l'occasion de ses 65 ans*, eds. Eric Bousmar, Philippe Desmette en Nicolas Simon (Brussel: Presses de l'Université Saint-Louis, 2016), 290.

³⁹ Dambruyne, *Mensen en centen*, 351.

⁴⁰ Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 679; Dambruyne, "Diepere oorzaken," 154; Dambruyne, *Mensen en centen*, 347-35.

⁴¹ Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 743; Dambruyne, *Mensen en centen*, 352-53.

⁴² Parker, *The Dutch Revolt*, 13-7.

gesmeed, buiten de normale structuren van het Heilig Roomse Rijk. Filips II heerste desondanks nog steeds als graaf van Vlaanderen, hertog van Brabant etc. over een collectief van gewesten met sterke representatieve instellingen in de vorm van de provinciale staten, die regelmatig in de Staten-Generaal bijeenkwamen om over beden te beslissen en een lange traditie hadden van constitutionalisme, dat de macht van de vorst inperkte aan de hand van lokale en regionale privileges. Bovendien erfde Filips II van zijn vader het ketterijprobleem. Karel V koos ervoor een harde lijn aan te nemen tegen de zich in de Nederlanden verspreidende reformatorische, initieel vooral Lutherse, ideeën. Onder zijn regering werden minstens 2.000 personen voor ketterij geëxecuteerd in de Nederlanden.⁴³ De ketterijplakaten die vanaf de regering van Karel V werden uitgevaardigd, zetten de Nederlanden niet enkel onder spanning vanwege het gewelddadige karakter van de vervolging zelf, dat ook katholieken tegen de borst stootte, maar ook vanwege de bijzonder uitgebreide bevoegdheden die de inquisitie verkreeg en de rechtsbasis van de bestraffing. Die was in strijd met de juridische cultuur van de Nederlanden. Zo werd het aanhangen van ketterse ideeën ook een wereldlijk misdrijf dat geclassificeerd werd als verraad (*lèse-majesté*) aan God, dat net als verraad aan de vorst altijd door de centrale overheid kon worden vervolgd. Dit terwijl de steden erg gehecht waren aan het *ius de non evocando*, het recht van burgers om enkel door hun eigen magistraat berecht te worden, tenzij voor een klein aantal uitzonderingen.⁴⁴ De harde aanpak van de ketterij was evenwel tot in de late jaren 1550 vrij effectief om het nagestreefde doel, een openlijke doorbraak van het protestantisme voorkomen, te bereiken.

Een aantal factoren zoals de opmars van het calvinisme in Frankrijk en het begin van de Franse Godsdienstoorlogen, die zowel episodes van tolerantie als vervolging brachten, zetten dit model echter onder druk.⁴⁵ Na zijn vertrek uit de Nederlanden liet Filips II het bestuur van de Nederlanden over aan Margaretha van Parma, die hij de instructie gaf vooral op twee bureaucraten in de Raad van State te vertrouwen, Antoine Perrenot de Granvelle en Viglius van Aytta, ten koste van de hoge adel uit de Nederlanden. Na de benoeming van Granvelle tot kardinaal en aartsbisschop van het nieuwe aartsbisdom Mechelen, in het kader van kerkhervormingen die op zich al weerstand opwekten, groeide rond Willem van Oranje, Egmont en Horne vanaf 1561 de zogenaamde Liga der Groten, bestaande uit hoge edelen die zich verzetten tegen de invloed van Granvelle, wat uiteindelijk tot het vertrek van de kardinaal leidde.⁴⁶ Tegelijk groeide ook de druk op Margaretha om de kettervervolging te matigen. Zo werd in 1565 het Eedverbond der Edelen gesticht, met de steun van een vierhonderdtal lagere edelen. Dankzij de impliciete steun van de hoge adel, die de meeste gouverneursposities bekleedde en het bestuur van Margaretha verlamde, stemde de landvoogdes in april 1566 in met een voorlopige matiging van de kettervervolging.⁴⁷

Dat maakte de weg vrij voor de hagenpreken en de beeldenstorm van 1566, waarin teruggekeerde calvinistische vluchtelingen een hoofdrol speelden. De reactie op dit protestants radicalisme was initieel verenigd. De meeste edelen van de Liga en het Smeekverbond waren zelf nog steeds katholieken en Willem van Oranje trad onder meer gewapenderhand op tegen de protestantse rebellen, in naam van de centrale overheid, zodat de situatie in het voorjaar van 1567 weer relatief gepacificeerd was. De reactie vanuit Madrid om de hertog van Alva uit te zenden met een troepenmacht om de orde voorgoed te herstellen, pookte de spanningen echter weer op door de agressieve vervolgingen van de betrokkenen bij de voorafgaande troebelen voor de Raad van Beroerten, de buitengewone rechtbank die hij liet oprichten. Willem van Oranje en andere edelen die vreesden zich te zeer geïncrimineerd te hebben zagen zich genoodzaakt om het pad van gewapend verzet te kiezen.⁴⁸ De overwinning van Lodewijk van Nassau's in Duitsland gerekruteerde leger bij Heiligerlee in 1568 wordt traditioneel als het beginpunt van de Tachtigjarige Oorlog beschouwd, maar dit offensief faalde.⁴⁹

Vanaf 1572 flakkerde de Opstand echter weer op nadat de Watergeuzen, calvinistische en Oranjegezinde kapers, Den Briel in Holland innamen en kapitaliseerden op een breder verzet in de

⁴³ Parker, *The Dutch Revolt*, 30-7.

⁴⁴ Parker, *The Dutch Revolt*, 59-61.

⁴⁵ Erik Swart, "Maintaining the common peace: security and the religious peace of 1578 during the Dutch Revolt," *Journal of Early Modern Christianity* 8 (2021): 228.

⁴⁶ Arnout van Cruyningen, *De Opstand 1568-1648. De strijd in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden* (Utrecht: Omniboek, 2018), 58-60.

⁴⁷ Parker, *The Dutch Revolt*, 69-70.

⁴⁸ Parker, *The Dutch Revolt*, 80-97; Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 33-43.

⁴⁹ Parker, *The Dutch Revolt*, 109-116.

Nederlanden dat groeide tegen de fiscale politiek van Alva, die opnieuw de constitutionele gevoeligheden van de Nederlanden met de voeten trad. Zo begon wat Parker de tweede opstand noemt. De opstandelingen kregen spoedig vrijwel heel Holland en Zeeland onder controle, waarna de lokale staten Oranje er weer installeerden als stadhouder. Hoewel Oranje zelf altijd een gematigde koers voorstond en een vorm van tolerantie tussen protestanten en katholieken als streefdoel voorhield om de politieke eenheid binnen de Opstand te bewaren, werd openbare belijdenis voor katholieken in Zeeland en Holland al snel onmogelijk. Vanuit Zeeland en Holland zette Oranje de strijd tegen Alva en diens opvolger als landvoogd, Requesens, voort tot 1576, terwijl de rest van de Nederlanden loyaal bleef aan het Habsburgse gezag.⁵⁰

Requesens overleed in maart 1576 echter kort na het derde Spaanse staatsfaillissement onder Filips II, zonder dat er meteen een opvolger voorhanden was. De macht werd daarna tijdelijk waargenomen door een zwakke Raad van State, waarin de Nederlandse adel opnieuw meer invloed kreeg en die een speelbal werd van verschillende fracties. De Spaanse troepen in de Nederlanden, zonder soldij of centraal gezag, gingen ondertussen op grote schaal aan het muiten en richtten ernstige plunderingen aan of persten steden af voor losgeld, met als dieptepunt de Spaanse Furie te Antwerpen in november 1576. Daarbij vervaagde soms het onderscheid tussen de muiters en het overheidsleger.⁵¹ Zo ontstond ook in de loyale Zuidelijke-Nederlanden een momentum om actie te nemen tegen de Spaanse troepen, die stilaan voor iedereen een groter kwaad waren dan de geschillen die aan de burgeroorlog ten gronde lagen. Daartoe werd vanuit Brabant zonder vorstelijke toestemming, dus illegaal, een Staten-Generaal bijeengeroepen, wat het begin van een derde, veel grotere opstand betekende. De Staten-Generaal wist ook tot een akkoord te komen tussen de meeste tot dusver gezagsgetrouwe provincies en het opstandige Zeeland en Holland om de rangen te sluiten tegen de Spaanse troepen.⁵²

Dit werd op 30 oktober 1576 bezegeld in de Pacificatie van Gent. Voortaan zouden alle aangesloten provincies samenwerken om alle Spaanse soldaten uit de Nederlanden te verdrijven. De religiekwestie werd daartoe bevroren tot een latere beslissing van de Staten-Generaal. Holland en Zeeland bleven protestants, terwijl in de rest van de Nederlanden, waaronder Vlaanderen en Gent, enkel het katholicisme publiek mocht worden beleden. Tegelijk werd de kettervervolgning wel opgeschort en kwam er dus gewetensvrijheid in alle gewesten. De Staten-Generaal mag in deze periode geenszins met een protestantse partij vereenzelvigd worden.

Don Juan, die ondertussen door Filips II was aangesteld als nieuwe landvoogd, aanvaardde de Pacificatie in januari 1577 in het Eeuwig Edict, vanuit de zwakke positie waarin het Habsburgse gezag zich toen bevond. Dit had tot een verzoening kunnen lijden, maar Willem van Oranje en de Staten van Zeeland en Holland waren geen partij bij het Edict en nadat de onderhandelingen met Oranje vastliepen, heropende Don Juan de vijandelijkheden. Hij verschanste zich in de citadel van Namen en riep de Spaanse troepen terug, waardoor hij zich openlijk tot vijand maakte van de in de Staten-Generaal verenigde provincies.⁵³

Ondertussen ontstond binnen het Staatse kamp een interne verdeeldheid door een rivaliteit tussen de alsmaar invloedrijkere Willem van Oranje en een aantal katholieke hoge edelen uit het zuiden onder leiding van de hertog van Aarschot, die wel oppositie voerden tegen de regeerstijl van Filips II en zijn luitenanten, maar die zich niet volledig van hun kerk of koning wilden vervreemden. Aarschot wist Matthias, zoon van de Habsburgse Roomse keizer Maximiliaan II en dus een 'prins van den bloede', door de Staten-Generaal te laten aanduiden als nieuwe landvoogd, met de intentie om de macht van Oranje te breken en in de hoop dat Filips II zich hiermee zou verzoenen. Oranje wist zichzelf echter te laten benoemen tot luitenant-generaal van Matthias en domineerde de jonge en onervaren Matthias in de praktijk tot diens vertrek in 1581.⁵⁴

⁵⁰ Parker, *The Dutch Revolt*, 117-145; Woltjer, *Tussen vrijheidssrijd en burgeroorlog*, 45-60.

⁵¹ Albert van Hulzen, "Achtergronden van de Unie van Utrecht," *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92 (1979): 27-8.

⁵² Parker, *The Dutch Revolt*, 168-78.

⁵³ Parker, *The Dutch Revolt*, 177-83.

⁵⁴ Arnade, *Beggars, iconoclasts, and civic Patriots*, 263-64.

In Brussel wist de Oranjegezinde fractie met steun uit de ambachtsmiddens in augustus 1577 de macht te grijpen en grote invloed te verwerven over de Staten-Generaal.⁵⁵ Ook in Gent zette de rivaliteit tussen de hertog van Aarschot en de prins van Oranje de zaken in beweging. Dankzij Oranje verkreeg Gent op 22 oktober van de Staten-Generaal het herstel van zijn oude privileges van voor de *Concessio Carolina*. De hertog van Aarschot, die zich pas had laten benoemen tot gouverneur van Vlaanderen, weigerde echter om het herstel van de privileges uit te voeren. De rivaliteit in het centrale bestuur van de Nederlanden werd zo een bron van hoogspanning binnen de Gentse politiek. In de nacht van 28 op 29 oktober voerde de Gentse calvinist Frans van der Kethulle, heer van Ryhove, een lokale coup uit met medeweten en waarschijnlijk impliciete steun van Oranje. De hertog van Aarschot werd een tijd lang gevangengezet en Ryhove wist met gewapende macht de stad onder zijn controle te brengen.⁵⁶

Daarmee was het startschot gegeven voor wat de Gentse Calvinistische Republiek werd. Despretz onderscheidde tussen deze coup en de val van de stad in 1584 drie fases.⁵⁷ In een eerste fase van 1577 tot 1579 deelde de trouwe Orangist Ryhove de macht met de radicaal calvinistische jonker Jan van Hembyze, die zijn steun nog meer uit het ambachtsmilieu putte. In deze periode speelde het comité der Achttienmannen dat zij naar Brussels voorbeeld oprichtten een dominante rol. Het comité nam minstens tot de vernieuwing van de magistraat in januari 1578 de feitelijke macht waar. Vanaf 1578 werd Hembyze voorschepen van de Keure, terwijl Ryhove zich de rol van hoogbaljuw toe-eigende en zich op de militaire ambities van Gent focuste.⁵⁸ Door de teruggave van de privileges werd ook de Collatie of Brede Raad in ere hersteld volgens de samenstelling van voor 1540, wat de ambachten opnieuw veel dichter bij het beleid betrok.⁵⁹

In Gent, en in heel wat andere steden in Vlaanderen en Brabant, bleek echter dat de Pacificatie van Gent onverhoopt hetzelfde effect had als de vorige matiging van de ketterijplakkaten in 1566. In plaats van zich tevreden te stellen met beperkte tolerantie, keerden calvinistische vluchtelingen terug, waarna publieke preken, in strijd met de Pacificatie, en uiteindelijk beeldenstormen niet lang uitbleven.⁶⁰ In de jaren 1578-1579 werd zo ook Gent getroffen door golven van geweld tegen de kerkelijke instellingen in de stad. De magistraat maakte daar vanaf 1578 gebruik van om openlijk het calvinisme te omarmen, terwijl Ryhove in de andere Vlaamse steden met militaire macht gelijkaardige regimes installeerde. Gent verwierf zo een dominante positie in heel Vlaanderen en promootte de verbreiding van het calvinisme in het gewest.⁶¹ Vanaf de nederlaag van het Staatse leger bij Gembloers op 31 januari 1578 verslechterde de militaire situatie in het zuiden echter alleen nog maar, wat de achterdocht en vijandschap jegens katholieken verder deed toenemen.⁶²

Met hun radicale acties, compleet in strijd met de Pacificatie van Gent, dragen de Gentenaars een deel van de verantwoordelijkheid voor het ineensinken van het gezamenlijke katholiek-protestantse anti-Spaanse front in de Staten-Generaal. In september 1578 wist Montigny, een van de leiders van een fractie van ontevreden katholieke en veelal Waalse edelen die het Gentse radicalisme stilaan bedreigender achtten dan Don Juan, het bevel over te nemen over een muitend Staats legercontingent. Zij namen de stad Menen in, wat het startschot was van de burgeroorlog tussen Gent en de 'Malcontenten'. In januari 1579 verzoenden de Malcontenten zich met Alexander Farnese, die Don Juan juist had opgevolgd als landvoogd. Gent stond vanaf dan tegenover een verenigd vijandig front.⁶³

⁵⁵ Guido Marnef, "From prosecuted minority to dominance: the changing face of the Calvinist church in the cities of Flanders and Brabant," in *Reformed majorities in early modern Europe*, ed. Herman J. Selderhuis (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015), 228.

⁵⁶ Decavele, *De eerste protestanten*, 267-70.

⁵⁷ Despretz, *De instauratie*, 9.

⁵⁸ Decavele, *De eerste protestanten*, 270; Despretz, *De instauratie*, 9-22; Van Bruaene, "De Calvinistische Republiek," 40.

⁵⁹ Johan Decavele, "Gent, calvinistisch en republikeins strijdcentrum in de Nederlandse opstand," in *Herdenking Willem van Oranje 1584-1984*, ed. G. Verbeke (Brussel: Koninklijke academieën van België, 1985), 72-3; Despretz, *De instauratie*, 45-9; Van Bruaene, "De Calvinistische Republiek," 42-3.

⁶⁰ Erik Swart, "Maintaining the common peace: security and the religious peace of 1578 during the Dutch Revolt," *Journal of Early Modern Christianity* 8 (2021): 232-33.

⁶¹ Decavele, "Gent, het 'Genève' van Vlaanderen," 43-53.

⁶² Despretz, *De instauratie*, 31-7.

⁶³ Parker, *The Dutch Revolt*, 192-205.

Oranje ondernam vanaf de zomer van 1578 een laatste poging om de eenheid in het Staatse kamp te herstellen. Nu de religieuze oplossing van de Pacificatie door de feiten was ingehaald, stelde hij een religievrede voor die in alle gebieden waar ze werd aangenomen een verregaande tolerantie zou invoeren, waarbij katholieken en protestanten in dezelfde stad vreedzaam naast elkaar zouden moeten kunnen leven en hun godsdienst belijden. Zowel bij de katholieken in de Waalse gewesten, die niet wilden afwijken van de Pacificatie, als bij radicale calvinisten zoals in Gent, stuitte het plan echter op te veel verzet om tot een consensus te komen, waardoor het al dan niet aannemen van de religievrede en de controle erop van het centrale niveau werd verschoven naar de steden en gewesten.⁶⁴ In Gent zette het plan van Oranje de stad ook intern onder hoogspanning. Ryhove was als trouwe Orangist bereid om de religievrede te aanvaarden, maar kwam in conflict met de radicalere positie van Hembyze. Oranje wist na veel politiek getouwtrek de religievrede op 1 januari 1579 te laten aanvaarden, maar de conflicten waren zodanig opgelopen dat Hembyze in juli tot een coup poging overging. Oranje wist echter terug te keren en de magistraat op een meer reguliere wijze te laten vernieuwen, waarna Hembyze op 29 augustus in ballingschap vertrok.⁶⁵

In de tweede fase domineerde Ryhove het Gentse bestuur, de Achttien werden afgeschaft.⁶⁶ Ryhove voerde een loyaal orangistische koers, maar de consolidatie van het calvinisme ging onder zijn auspiciën voort.⁶⁷ Na de Unie van Atrecht had zich eind januari 1579 immers de Unie van Utrecht gevormd, een militair verbond met als kern de calvinistische gewesten Holland en Zeeland waar ook Gent zich bij aansloot. Daarmee had de ambitie om de Generaliteit samen te houden in religieuze tolerantie de doodsteek gekregen.⁶⁸ De militair precaire toestand van de opstandige gewesten was echter niet van de baan. Dat bracht Oranje ertoe om in ruil voor militaire steun na lange onderhandelingen de hertog van Anjou, de verwachte troonopvolger van de Franse koning, naar de Nederlanden te halen. Na het Plakkaat van Verlatinghe (1581), dat Filips II vervallen verklaarde als vorst, werd de hertog geïnstalleerd als nieuwe landsheer.⁶⁹ De in Vlaanderen impopulaire hertog, want Frans en katholiek, hield in augustus 1582 zijn blijde intocht in Gent als graaf, maar na de Franse Furie te Antwerpen op 13 januari 1583 verloren Anjou, Oranje en Ryhove, die aan beiden vasthield, in Gent alle krediet. De Gentse magistraat weigerde de hertog nog te erkennen, kwam in open conflict met Oranje en riep de als anti-Frans gekende Hembyze uit ballingschap terug.⁷⁰

Hembyze vestigde na zijn terugkeer als voorschepen op 23 oktober 1583 een sterke greep op het stadsbestuur. Daarmee begon een derde fase die zowel radicaal als erg volatiel was. Onder een zich sluitende blokkade door het leger van Farnese en politiek geïsoleerd, ging de Calvinistische Republiek haar laatste jaar in. Uiteindelijk zag ook Hembyze al snel in dat een onderhandelde vrede onvermijdelijk was, maar zijn manoeuvres in de onderhandelingen met Farnese werden hem fataal: na zijn arrestatie in maart werd hij op 4 augustus 1584 door de Gentenaars terechtgesteld als verrader.⁷¹

Op 17 september 1584 volgde toch de onvermijdelijke overgave.⁷² Op 15 november liet Farnese de calvinistische magistraat vervolgens vervangen door katholieke schepenen. Daarmee werd Gent definitief gere-integreerd in de Habsburgse Nederlanden: het gezag van Filips II werd opnieuw erkend, de katholieke cultus werd opnieuw als enige toegelaten en na een overgangsperiode van twee jaar dienden alle protestanten uit de stad te vertrekken.⁷³ Het politiek bestel van de *Concessio Carolina* werd ook hersteld, wat impliceerde dat de schepenen voortaan door de heer gekozen werden, die vooral naar een kleine groep loyale, katholieke en welgestelde families keek.⁷⁴ Ondertussen zette Farnese de strijd

⁶⁴ Parker, *The Dutch Revolt*, 190-91; Swart, "Maintaining the common peace," 233-38.

⁶⁵ Despretz, *De instauratie*, 31-7; Parker, *The Dutch Revolt*, 194.

⁶⁶ Despretz, *De instauratie*, 19.

⁶⁷ Decavele, *De eerste protestanten*, 277.

⁶⁸ Parker, *The Dutch Revolt*, 196; Swart, "Maintaining the common peace," 247.

⁶⁹ Parker, *The Dutch Revolt*, 199-202.

⁷⁰ Decavele, *De eerste protestanten*, 277-79; Parker, *The Dutch Revolt*, 200-01.

⁷¹ Decavele, *De eerste protestanten*, 279-80; Decavele, "Gent, het 'Genève' van Vlaanderen," 60.

⁷² Decavele, *De eerste protestanten*, 279-80.

⁷³ Herman Verlinden, "Het beleg en de val van Gent," in *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, ed. Johan Decavele (Gent: stadsbestuur Gent, 1984), 110-12.

⁷⁴ Jelten Baguet, "The transformation of an urban political elite: oligarchy and aristocracy in sixteenth-century Ghent," *Urban History* 47, nr. 4 (2020): 634-5.

voort met Antwerpen als eerste doel. Na de val van Antwerpen op 17 augustus 1585 werd er doorgevochten in Zeeuws-Vlaanderen en vanaf 1587 werd Farnese opgedragen om voorbereidingen te treffen voor een invasie van Engeland, die na het debacle van de Armada werd afgeblazen. De snelle reconquista kwam daarna wel tot stilstand en in de frontlinie die zich op dat moment had afgetekend, waren de grote lijnen van de definitieve grens tussen Noord en Zuid al zichtbaar.⁷⁵

1.3. Status Quaestionis

1.3.1. Stedelijke regelgeving: een theoretisch kader

Doorheen de decennia zijn er in het onderzoek naar vroegmoderne stedelijke regelgeving verschillende paradigma's ontwikkeld die elkaar kunnen aanvullen en op elkaar voortbouwen, en ook vandaag blijft dit een levendig domein voor innovatieve onderzoekers. Hoewel de populariteit van paradigma's altijd fluctueert, ben ik ervan overtuigd dat het waardevoller is om te erkennen dat deze alle hun eigen sterktes en zwaktes hebben en complementair kunnen zijn, eerder dan doorheen mijn onderzoek één theoretisch kader aan te nemen en elk geval door die lens te proberen bekijken. Innovatieve theorieën beschouwen als nuancerings op, in plaats van vervangingen voor, oudere inzichten, lijkt mij de zinvolste attitude. Daarom, en omdat men zonder aandacht te hebben voor de theorievorming niet voorbij loutere beschrijving kan treden, volgt hieronder een beknopt overzicht van de belangrijkste paradigma's en het historisch debat in het onderzoeksveld.

De oudste school in het cultuurhistorisch onderzoek naar regelgeving in het vroegmoderne Europa groeide rond het idee van een van bovenaf disciplinerende staat, dat door verschillende invloedrijke sociologen en historici is uitgewerkt. Max Webers model van toenemende bureaucratisering en rationalisering, het best veruitwendigd in de ontwikkeling van de staat, die een disciplinerende werking op alsmaar meer aspecten van de samenleving heeft, met daarin een bijzondere rol voor het recht, is voor deze traditie een belangrijk startpunt geweest.⁷⁶ Ook Norbert Elias' civilisatieproces is zeer invloedrijk gebleken. Dit begrip, dat hij in 1939 lanceerde, slaat op het proces waarin fatsoens- en gedragsregels, zeker sinds de Renaissance, in West-Europa complexer zijn geworden en steeds meer zelfcontrole en onderdrukking van onze natuurlijke impulsen zijn gaan eisen. Die socialisering op microniveau is volgens Elias op macroniveau vervlochten met de toenemende complexiteit van de samenleving. Groeiende arbeidsdeling en competitie in het economische leven maakten dat mensen hun gedrag meer op elkaar moesten afstemmen. Nog belangrijker was de ontwikkeling van een sterkere staatsmacht met een geweldsmonopolie die, in verhouding tot de Middeleeuwse feodaliteit, een relatief vreedzame, georganiseerde vorm van samenleven zowel mogelijk maakte als oplegde aan haar subjecten. Daarbij was het hof de plek bij uitstek waar eerst oude krijgsadel zichzelf leerde temmen, waarbij het *top down aspect* vooral tot uiting komt in hoe deze disciplining initieel een elite-aangelegenheid was, die gradueel naar beneden doorsijpelde in de maatschappij.⁷⁷ Ook Gerhard Oestreich ontwikkelde een invloedrijke theorie van "*Sozialdisziplinierung*" waarbij hij een verband legde tussen de maatschappelijke disciplining in de zich ontwikkelende absolutistische staten en de op zelfdiscipline gerichte neo-stoïcijnse filosofie die in de 16^e eeuw aan populariteit won.⁷⁸ In de stadsgeschiedenis van de Nederlanden is de literatuurhistoricus Herman Pleij een belangrijke discipel van Elias, in de zin dat hij in de 16^e-eeuwse steden een burgerlijk beschavingsoffensief ontwaarde, waarin de patricische bovenlaag de volkscultuur aan banden probeerde te leggen en aan haar eigen fatsoennormen te onderwerpen, onder meer via stedelijke politie-ordonnanties.⁷⁹ Robert Muchembleds

⁷⁵ Parker, *The Dutch Revolt*, 217-224.

⁷⁶ John O'Neill, "The Disciplinary Society: From Weber to Foucault," *The British Journal of Sociology* 37, no. 1 (1986): 42-6.

⁷⁷ Barbara Górnicka en Stephen Mennell, "Norbert Elias, Civilising Processes, and Figurational (or Process) Sociology," in *The Cambridge Handbook of Social Theory*, ed. Peter Kivisto (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), 272-81.

⁷⁸ Gerhard Oestreich, *Neostoicism and the Early Modern State* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982).

⁷⁹ Zie Herman Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511: literatuur en stadscultuur tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd* (Amsterdam: Meulenhoff, 1988).

werk over de onderdrukking van geweld in het vroegmoderne Frankrijk behoort tot dezelfde school, maar hij liet zich ook verder inspireren door het criminaliseringsproces zoals dat is omschreven door Michel Foucault.⁸⁰

Annemieke Romein zette in een recent overzichtsartikel helder uiteen hoe zowel deze op disciplinerende gerichte onderzoekers als anderen die hiertegen reageerden, omgaan met het voor vroegmoderne regelgeving essentiële concept *gute Policey*. Dit begrip is vooral in de Duitstalige wereld bekend en vindt zijn oorsprong in de *Politika* van Aristoteles. Het begrip *Policey*, of “goede politie” zoals het terugkomt in de Gentse bronnen, slaat op alle zaken die verband houden met het verzekeren van “de goede orde van de gemeenschap” en kan gepositioneerd worden tussen de moderne concepten politiek, beleid en politie. Het gaat in feite om het domein van het dagelijks bestuur van de publieke sfeer, dat uit drie kernelementen bestaat: het identificeren van problemen in de gemeenschap, de besluitvorming om tot een reactie erop te komen en de uitvoering hiervan met de medewerking van daartoe aangestelde personen die toezien op de naleving van regels.⁸¹

In Frankrijk kent men de tegenhanger *bonne police*, maar in de Engelstalige wereld is het begrip relatief onbekend. Nochtans biedt het volgens Romein een waardevol alternatief voor de op extern en intern conflict gestoelde staatsvormingstheorie van Charles Tilly, die in de Engelstalige wereld een dominant paradigma is om naar de vroegmoderne staat te kijken. *Gute Policey* is een dankbaar concept omdat het niet per se een *top down* of *bottom up* analyse impliceert en de moderne staat niet opdringt als norm. Romein onderscheidt in de studie van vroegmoderne regelgeving en *gute Policey* vier stromingen: een autocratische *top down* benadering die vaak inspiratie put uit de hierboven besproken disciplineringstheorieën, studies met de nadruk op implementatie van wetgeving, een tegenbeweging die vooral zoekt naar *bottom up* dynamieken en een vierde benadering die wetgeving voorstelt als een proces van onderhandeling en aandacht besteedt aan zowel de implementatie als het initiatief van diverse actoren.⁸²

Onderzoekers die op een *top down* manier aan de slag gingen met het concept *Policey*, gingen veelal uit van een vorst die de samenleving actief wilde vormgeven door het gedrag van zijn onderdanen aan regels en controle te onderwerpen.⁸³ Hiertoe rekende Romein bijvoorbeeld een aantal rechtshistorische werken van Härter. Härter ontwaarde tussen de 16^e eeuw en de 17^e eeuw een verandering in hoe men over *Policey* dacht. Tot in de 16^e eeuw meent hij dat *Policey* op een religieuze en moraliserende manier werd geconceptualiseerd: wetgeving reageerde op immoreel en zondig gedrag en moest de gemeenschap sociale vrede verschaffen, maar ook beschermen tegen de toorn van God. Na de Dertigjarige Oorlog kwam hiervoor volgens Härter een seculier discours rond veiligheid in de plaats. Kenmerkend daarvoor was een proactievare wetgever, die een meer preventief veiligheidsbeleid voerde, met name tegenover sociale risico's zoals armoede, brand en epidemie, wat gepaard ging met de criminalisering van marginale groepen zoals rondzwervende armen.⁸⁴ Hij beschreef tevens hoe *Gute Policey* in de 17^e en 18^e eeuw een legitimatie werd voor een uitbreiding van de staatsmacht, die taken naar zich toe trok die traditioneel door lokale instituties zoals kerkgemeenschappen, gilden en gemeenten werden uitgevoerd en aan formele regulering onderwierp. Daarom spreekt Härter van een “*Verstaatlichung*” van veiligheid.⁸⁵ Romein erkent ook dat met name in de politieke- en rechtstheoretische literatuur in de 17^e eeuw er inderdaad een tendens was om de macht van de vorst meer absoluut op te vatten en doelbewust te proberen uitbreiden.⁸⁶

In de jaren 1970 en daarna leidde de algemene interesse in *history from below* ook tot innovatieve benaderingen in de studie van vroegmoderne regelgeving. Er kwam zowel meer aandacht voor de interactie tussen de uitvaardiger en de ontvanger van wetgeving als voor dynamieken die van

⁸⁰ Zie: Robert Muchembled, *La violence au village: sociabilité et comportements populaires en Artois du XVe au XVIIe siècle* (Turnhout: Brepols, 1989); Christel Annemieke Romein, “Early modern state formation or *gute Policey*? The good order of the community,” *The Seventeenth Century* 37, nr. 6 (2022): 1035.

⁸¹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.64r-64v, 29.03.1584; Romein, “Early modern state formation,” 1033.

⁸² Romein, “Early modern state formation,” 1032-34, 1048.

⁸³ Romein, “Early modern state formation,” 1034-35.

⁸⁴ Karl Härter, “Security and ‘gute Policey’ in early modern Europe: concepts, laws and instruments,” *Historical Social Research*, 35, nr. 4 (2010): 46-53, 61.

⁸⁵ Härter, “Security and ‘gute Policey,’” 51-8.

⁸⁶ Romein, “Early modern state formation,” 1035-37. Zie ook: Simon Thomas, *‘Gute Policey’: Ordnungsleitbilder und Zielvorstellungen politischen Handelns in der Frühen Neuzeit* (Frankfurt am Main: Klostermann, 2004).

onderuit begonnen. Zo stapte Andrea Iseli af van de sturende vorst en zocht ze naar *state building from below*: wetgeving volgde vaak op verzoeken uit de gemeenschap en was vaker gericht op het behoud van het status quo (de goede orde of *gute Policey*) dan vernieuwing. Door de verzwakking van het gezag van de kerk en de standen moest vorstelijke wetgeving deze behoefte van de gemeenschap meer vervullen.⁸⁷ Romein vestigt vervolgens vooral de aandacht op een vierde weg die elementen van het *bottom-up* onderzoek, de studies over implementatie en de traditionele disciplinerende visie op regelgeving combineert. Zo komt men tot een genuanceerd beeld van regelgevend optreden als een onderhandeld proces tussen vorst, onderdanen en instellingen die zowel kunnen samenwerken als met elkaar kunnen botsen. Via petitie, communicatie en conflicten in hun dagelijkse handelen droegen deze actoren onbedoeld en onbewust bij aan de vormgeving van de vroegmoderne staat.⁸⁸

Eibach en Esser leverden in een aan stedelijke stabiliteit gewijd volume van *Urban History* een interessante bijdrage over de waarden en ideologie die met het concept *gute Policey* samenhangen. De auteurs zien als constante in de normatieve teksten en rechtspraak van vroegmoderne steden een discours dat interne vrede en stabiliteit vooropstelt, met termen als *Frieden*, *pax jurata* en *tranquillité public*.⁸⁹ Eibach en Esser zijn daarbij vooral begaan met de dynamiek tussen de sociale groepen binnen de stad en hoe deze haar weerslag vond in de regelgeving.⁹⁰ Daarvoor verwijzen ze naar Christopher Friedrichs, die erop wees dat stedelijke elites vaak het ideaal voorspiegelden van een eengemaakte gemeenschap die samenwerkte voor het algemeen belang, maar dat het harmoniseren van de belangen van verschillende groepen uitdagend bleek, met een groot potentieel voor conflict.⁹¹ Anderzijds werd het volgens Friedrichs, in naam van de goede orde en interne vrede, ook breed aanvaard dat het stadsbestuur repressief ingreep wanneer de interne vrede in het gedrang kwam door opstandig gedrag.⁹²

Bijzonder relevant is hier Gorski's boek *The disciplinary revolution*, waarin hij poneert dat tijdens de Reformatie een aantal nieuwe beleidstechnieken werden ontwikkeld die belangrijk waren voor het staatsvormingsproces. Gorski wil daarmee een alternatief bieden voor zowel marxistische staatsvormingstheorieën die zich op socio-economische factoren toespitsen als op theorieën zoals die van Charles Tilly, die (interstatelijke) competitie de hoofdrol geven.⁹³ Religie en confessionalisering mogen volgens Gorski in dit proces niet onderschat worden. Hij stelt, geïnspireerd door Foucault, vast dat calvinistische hervormers nieuwe disciplinerings- en observatiemethoden ontwikkelden, die als nieuwe "technologieën" eerst door kerkelijke en daarna ook wereldlijke overheden werden gebruikt om de samenleving ingrijpender te reguleren met minder geweld. De calvinistische geloofsgemeenschappen en vervolgens protestantsgezinde stadsbesturen, zoals in de Gentse Calvinistische Republiek, dicht Gorski een pioniersrol toe in de implementatie van zulke technieken.⁹⁴ Door de uitschakeling van de katholieke kerk viel in zulke steden bovendien een van de belangrijkste hindernissen tegen sociale hervormingen weg. Zo verzetten met name de bedelordes zich vanwege hun eigen rol traditioneel tegen de rationalisering en centralisering van de armenzorg.⁹⁵ Gorski is ervan overtuigd dat de Nederlandse Republiek, hoewel decentraal georganiseerd, toch een robuuste staat werd door zulke disciplinerende technologieën werden vervolgens eveneens overgenomen door katholieke en centrale overheden.⁹⁶

Ten slotte bestaat er een rijke literatuur aan thematische of lokale en regionale studies over stedelijke regelgeving doorheen vroegmodern Europa waaruit voor dit onderzoek geput kan worden.

⁸⁷ Romein, "Early modern state formation," 1042-45. Zie: Andrea Iseli, 'Bonne police'. *Frühneuzeitliches Verständnis von der guten Ordnung eines Staates in Frankreich* (Göttingen: Wallstein Verlag, 2003).

⁸⁸ Romein, "Early modern state formation," 1035-37.

⁸⁹ Joachim Eibach en Raingard Esser, "Introduction: urban stability and civic liberties," *Urban History* 34, nr. 1 (2007): 6-7.

⁹⁰ Eibach en Esser, "Introduction: urban stability," 5.

⁹¹ Christopher R. Friedrichs, *The early modern city 1450-1750* (Abingdon: Routledge, 2013), 275, 290-305.

⁹² Friedrichs, *The early modern city*, 324.

⁹³ Philip S. Gorski, *The disciplinary revolution: Calvinism and the rise of the state in early modern Europe* (Chicago: University of Chicago Press, 2003), 1-5.

⁹⁴ Gorski, *The disciplinary revolution*, xv-xvii, 23-24.

⁹⁵ Gorski, *The disciplinary revolution*, 18-19.

⁹⁶ Gorski, *The disciplinary revolution*, xv-xvii.

Het gaat dan om studies over de regulering van de meest uiteenlopende aspecten van het leven in de stad, zoals marktplaatsen, migratie, laster, klederdracht of geur-en geluidshinder.⁹⁷

1.3.2. Stedelijke regelgeving in de Zuidelijke Nederlanden

Ook voor de Zuidelijke Nederlanden is er een uitgebreide literatuur over regelgevend optreden in de vroegmoderne steden. Bijzonder relevant zijn de studies naar de Calvinistische Republieken en de vroege Contrareformatie in de andere Vlaamse en Brabantse steden, die kunnen dienen als vergelijkingsmateriaal voor Gent. Guido Marnef schreef zowel over het calvinistisch bewind te Mechelen als te Antwerpen de afgelopen decennia de belangrijkste publicaties.⁹⁸ Daarnaast hebben de bloeiperiode en daaropvolgende ‘Val van Antwerpen’ in 1585 in het collectieve geheugen een veel prominentere plaats ingenomen dan de herovering van Gent in het jaar daarvoor, wat zich uitte in een aantal verhandelingen die zich specifiek op deze transitieperiode toelagen.⁹⁹ Zeker te vermelden is ook de erg uitgebreide masterthesis van Brent Lievens over de geboden van de Antwerpse stadsmagistraat in 1585-1622, waarvan de methodiek ook voor deze masterscriptie een inspiratiebron was.¹⁰⁰ Over Brugge in deze periode bestaan er eveneens enkele relevante masterscripties, zoals de recente van Phaedra De Meulenaere.¹⁰¹ Rechtshistorisch interessant is ten slotte een artikel van Druwé dat de problemen van *transitional justice* belicht die zich stelden bij de herintegratie van Antwerpen en Brussel in het rechtssysteem van de Habsburgse Nederlanden na hun reconciliatie.¹⁰² Meer theoretisch is het werk van Marc Boone en Jelle Haemers over de notie *bien commun* en enkele andere ideologische aspecten achter het optreden van stadsbesturen in de Nederlanden.¹⁰³ Haemers en Boone reageren hierin op de *top down* theorieën van Pleij en Muchembled door verschillende vormen van zelfdisciplineren in de steden op de voorgrond te plaatsen, bijvoorbeeld door *communes* of gemeenschappen van burgers die vanaf de 12^e eeuw bij een vrijwillige eed werden opgericht in de Nederlanden. Hier ontwikkelde zich een discours rond termen als *bien commun* of “t’gemein orbor” dat vaak werd gebruikt voor de verantwoording van stedelijke reglementen. Belangrijk is voor de auteurs dat de aanspraak te handelen

⁹⁷ Zie bijvoorbeeld: Bert De Munck en Anne Winter, eds., *Gated communities? Regulating migration in early modern cities* (Farnham: Ashgate, 2012); Jelle Haemers en Valerie Vrancken, “Libels in the city. Bill casting in fifteenth-century Flanders and Brabant,” *The Medieval Low Countries* 4 (2017): 165–87; Giorgio Riello en Ulinka Rublack, eds., *The right to dress: sumptuary laws in a global perspective, c.1200–1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019); Julia Rombough, “Regulating sense and space in late Renaissance Florence,” *Urban History* 50, nr. 1 (2023): 38–57; C. Taverner, “Moral marketplaces: regulating the food markets of late Elizabethan and early Stuart London,” *Urban History* 48, nr. 4 (2021): 608–24.

⁹⁸ Guido Marnef, *Het calvinistisch bewind te Mechelen 1580-1585* (Kortrijk: UGA, 1987); Guido Marnef, “An experiment of social equality? The case of the Calvinist Republic in Antwerp (1577-1585),” in *Inequality and the city in the Low Countries (1200-2020)*, ed. Bruno Blondé et al. (Turnhout: Brepols, 2020), 183–97; Guido Marnef, “Multiconfessionalism in a commercial metropolis. The case of 16th-century Antwerp,” in *A companion to multiconfessionalism in the early modern world*, ed. Thomas Max Safley (Leiden: Brill, 2011), 75–97.

⁹⁹ Gustaaf Asaert, *1585. De val van Antwerpen en de uittocht van Vlamingen en Brabanders* (Tielt: Lannoo, 2004); Alfons K. L. Thijs, *Van geuzenstad tot katholiek bolwerk: maatschappelijke betekenis van de kerk in contrareformatorisch Antwerpen* (Turnhout: Brepols, 1990); Zie ook het succes van Michael Pye, *Antwerpen, de gloriejaren* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2021).

¹⁰⁰ Brent Lievens, “‘Eene wel ghepoliceerde stad’ Een analyse van de Antwerpse stadsgeboden en hun verband met de vorstelijke ordonnances, 1585-1622,” (masterproef, Universiteit Gent, 2024).

¹⁰¹ Charlotte Coudeville, “Het cultureel beleid te Brugge tijdens het calvinistische bewind (1578-1584)” (masterproef, Universiteit Gent, 2004); Phaedra De Meulenaere, “De invloed van ideologie op het stedelijk beleid. Een vergelijkende studie van het stedelijke beleid ten tijde van de calvinistische republiek (1578-1584) en na de reconciliatie met Filips II (1584) in zestiende-eeuws Brugge,” (masterproef, Universiteit Gent, 2024); Jens Ranson, “Brugge na de reconciliatie met Filips II. De rol van het stadsbestuur in de constructie van de katholieke stadsgemeenschap (1584-1598)” (masterproef, Universiteit Gent, 2010).

¹⁰² Wouter Druwé, “Transitional justice in consultations of Hendrik Van Kinschot (1541–1608). Learned legal practice on wars, loans and credit,” *GLOSSAE. European Journal of Legal History* 13 (2016): 244–62.

¹⁰³ Marc Boone en Jelle Haemers, “*Bien commun*: bestuur, disciplineren en politieke cultuur,” in *Gouden eeuwen: stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600*, eds. Anne-Laure Van Bruaene, Bruno Blondé en Marc Boone (Gent: Academia press, 2016), 121–164.

in het algemeen belang door alle sociale groepen van de stad gebruikt en misbruikt werd, waaruit blijkt dat dat er een gemeenschappelijk politiek register bestond.¹⁰⁴ Over deze thematiek bestaat ook een verzamelwerk uitgegeven door Van Bruaene en Lecuppre-Desjardin.¹⁰⁵ Verder zijn er ook voor de Nederlandse steden verschillende thematische studies. Om er enkele te noemen, is er de verzamelbundel van Cauchies en Bousmar die rechtshistorische bijdragen bevat over regelgeving in Europese steden tot 1550, waaronder Gent, Mons en Sint-Omaars.¹⁰⁶ Sturtewagen en Blondé schreven een hoofdstuk over weeldewetgeving (*leges sumptuariae*, die o.a. klederdracht reguleerden) in de Nederlanden en Vanhemelrijck bestudeerde het politieapparaat in Brabant.¹⁰⁷

1.3.3. Historisch onderzoek naar de Gentse Calvinistische Republiek

Over de Gentse Calvinistische Republiek zijn zowel enkele algemene geschiedenissen verschenen als verschillende studies die thematisch bepaalde aspecten van de Republiek belichten, en in enkele bredere studies neemt de Calvinistische Republiek eveneens een prominente rol in. Zo schreef Malengreau in 1936 een doctoraat over particularisme in de Nederlanden in de jaren 1578-84.¹⁰⁸ Nève de Mévergnies publiceerde in 1940 een algemene verhandeling over de Gentse Calvinistische Republiek, maar deze wordt nog vrij weinig geciteerd.¹⁰⁹ Tibor Wittman publiceerde in 1969 de enige grote buitenlandse studie over de Gentse Calvinistische Republiek. Als Hongaar werkte hij binnen het daar geldende Marxistische kader, met een sociaaleconomische focus.¹¹⁰

Belangrijker als startpunt voor het huidige academische debat zijn de studies van Despretz en Rogghé uit de jaren 1960, waarin beide auteurs de strikt calvinistische aard van het nieuwe regime in de eerste jaren van de Calvinistische Republiek met elkaar betwisten.¹¹¹ Vooral Despretz is nog steeds een referentie. Hij introduceerde zoals reeds aangehaald de term “Gentse Calvinistische Republiek” en beargumenteerde dat het comité van XVIII-mannen dat de macht overnam al vanaf de coup in 1577, en de schepenbanken niet veel later, door calvinisten werden gedomineerd. Tegelijk erkende hij echter ook de samenhang van politieke, religieuze en sociale factoren in de totstandkoming van dit regime.¹¹² Rogghé wees er in een kortere publicatie die op Despretz reageerde, na een grondig onderzoek op basis van de gekende kronieken, wel vrij overtuigend op dat Despretz onvoldoende bewijs leverde voor de volledig calvinistische samenstelling van het comité der Achttienmannen.¹¹³ Het is in dit soort discussie vooral belangrijk om in het achterhoofd te houden wat Marnef opmerkte over Mechelen: er waren heel wat ‘*politicquen*’ wiens religieuze affiliatie eerder fluïde of onbepaald was en die zich in religieuze kwesties vooral door de omstandigheden lieten leiden, waardoor het moeilijk is om sterke uitspraken te doen over de religieuze samenstelling van de schepenbanken.¹¹⁴ Rogghé’s verhandeling verklaarde de putsch van 1577 eerder monocausaal als een Orangistische politieke onderneming en is beperkter van

¹⁰⁴ Boone en Haemers, “*Bien commun*,” 12-30.

¹⁰⁵ Elodie Lecuppre-Desjardin en Anne-Laure Van Bruaene, *De bono communi: the discourse and practice of the common good in the European city (13th-16th c.)* (Turnhout: Brepols, 2010).

¹⁰⁶ Eric Bousmar en Jean-Marie Cauchies, eds. *Faire bans, edictz et statuz: légiférer dans la ville médiévale: sources, objets et acteurs de l’activité législative communale en Occident, ca. 1200-1500* (Brussel: Publications des Facultés Universitaires Saint-Louis, 2001).

¹⁰⁷ Bruno Blondé en Isis Sturtewagen, “Playing by the rules? Dressing without sumptuary laws in the Low Countries from the fourteenth to the eighteenth century*,” in *The Right to dress: sumptuary Laws in a Global Perspective, 1200–1800*, ed. Giorgio Riello en Ulinka Rublack (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 88-95; Fernand Vanhemelrijck, “Bijdrage tot de studie van het politieapparaat in het Ancien Régime,” *Revue belge de Philologie et d’Histoire* 50-2 (1972): 361-66.

¹⁰⁸ Guy Malengreau, *L’esprit particulariste et la révolution des Pays-Bas au XVIe siècle* (Leuven: Bibliothèque de l’Université, 1936).

¹⁰⁹ Nève de Mévergnies schrok er zoals eerder vermeld niet voor terug een zeer negatief waarde-oordeel te geven over Hembyze en voldoet daarmee bezwaarlijk aan de hedendaagse standaard qua objectiviteit; Nève de Mévergnies, *Gand en république*, 12-4.

¹¹⁰ Philip Benedict, “Concluding remarks,” 90; Tibor Wittman, *Les gueux dans les “bonnes villes” de Flandre, 1577-1584* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969).

¹¹¹ Despretz, *De restauratie*; Rogghé, *De Orangistische putsch*.

¹¹² Despretz, *De restauratie*, 27-9, 108-11; Rogghé, *De Orangistische putsch*, 22-41.

¹¹³ Despretz, *De restauratie*, 19, 26; Rogghé, *De Orangistische putsch*, 6-11.

¹¹⁴ Marnef, *Het calvinistisch bewind*, 155.

opzet.¹¹⁵ Dat maakte zijn werk minder bruikbaar voor volgende generaties van historici, zoals Decavele en Van Bruaene om op voort te bouwen.¹¹⁶ Johan Decavele publiceerde als Gents stadsarchivaris meerdere boeken en hoofdstukken over de Calvinistische Republiek.¹¹⁷ Ten slotte verrichtte Dambruyne veel origineel bronnenonderzoek naar het ambachtswezen, de sociaaleconomische factoren achter de Calvinistische Republiek en de economische geschiedenis van Gent in deze periode.¹¹⁸

Een exhaustief overzichtswerk over de voorgeboden van de Gentse stadsmagistraat tijdens en na de Calvinistische Republiek is nog niet geschreven. Voor de jaren 1482-1545 verschaft de masterproef van Kim Wattyn wel zulk een overzicht.¹¹⁹ Drie masterproeven bespraken wel al een significant deel van de voorgeboden uit de hier onderzochte periode. In 2008 analyseerde Geoffrey Carpentier, geïnspireerd door civilisatieproces van Norbert Elias, de Gentse voorgeboden die in 1545-1616 werden uitgevaardigd rond de thema's: religieuze praktijken, vermaak en de herbergen en een aantal sociale problemen zoals het verblijf van vreemdelingen en prostitutie.¹²⁰ Bart Vander Schelden schreef in 2010 een masterscriptie over de magistraat van de Gentse Calvinistische Republiek, waarin hij de samenstelling en de financiën van de calvinistische magistraat analyseerde en aan de hand van een ruime selectie voorgeboden het gevoerde beleid besprak.¹²¹ Marijke Benoit maakte in 1984 ten slotte de omgekeerde oefening van de mijne en vergeleek in een deel van haar thesis de voorgeboden van 1566-77 met die van 1577-84.¹²² Over de Contrareformatie in Gent schreven ten slotte Emmy Gardin en Bert De Smet een masterproef in respectievelijk 1988 en 2008.¹²³

2. Het regelgevingsproces achter de voorgeboden

Voorafgaand aan een vergelijkende analyse van de voorgeboden is het zinvol om wat meer inzicht te verwerven in de institutionele en juridische context waarin de voorgeboden vorm kregen en hoe het regelgevingsproces er uit zag. Daarom geef ik hieronder een beknopt overzicht van: de belangrijkste betrokken stedelijke instellingen, de relatie tussen de voorgeboden en het gewoonterecht, de totstandkoming en de afkondiging van de voorgeboden.

2.1. Institutioneel kader

Tijdens de bestudeerde periode kende Gent twee verschillende 'constitutionele' regimes, die de machtsverhoudingen binnen de stad en tegenover de vorst heel anders vastlegden en dus hun weerslag hebben gehad in de voorgeboden. Een kort overzicht van de instellingen die bij de voorgeboden betrokken waren, is dus verhelderend. Vanaf 1540, na de Gentse opstand tegen de fiscale politiek van Karel V, tot in 1577 was de *Concessio Carolina* van kracht en na de reconciliatie op 17 september 1584 werd dit door Karel V opgelegde charter in ere hersteld. Dit strakke keurslijf dat samen met een aantal andere strafmaatregelen werd opgelegd kreeg de naam 'toegift van Karel' daar de keizer er in zijn

¹¹⁵ Rogghé, *De Orangistische putsch*, 6-11.

¹¹⁶ Zie bv. Van Bruaene, "De Calvinistische Republiek," 38.

¹¹⁷ Zie bijvoorbeeld Decavele, *De eerste protestanten*; Decavele, "Gent, het 'Genève' van Vlaanderen," 32-62; Johan Decavele, "Kerk en onderwijs tijdens de Gentse Calvinistische Republiek," in *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, ed. Johan Decavele (Gent: Stadsbestuur, 1984), 63-88.

¹¹⁸ Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 381-497, 644-721.

¹¹⁹ Kim Wattyn, "Een politiek-sociaal-economische analyse van de Gentse voorgeboden (1482-1545)" (masterproef, Universiteit Gent, 2009).

¹²⁰ Carpentier, "'Vrije' tijd?."

¹²¹ Bart Vander Schelden, "De Gentse stadsmagistraat tijdens de calvinistische Republiek (1577-1584)" (masterproef, Universiteit Gent, 2010), 53-75.

¹²² Marijke Benoit, "Gent gedurende de calvinistische periode 1578-1584: verschillen en constanten in de relatie tussen de bevolking en de overheid" (masterproef, Rijksuniversiteit Gent, 1984), 198-220.

¹²³ Bert De Smet, "De bestrijding van het protestantisme in de Zuidelijke Nederlanden. Het aartspriesterschap Gent (1584-1648)" (masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, 2008); Emmy Gardin, "De Contrareformatie te Gent 1584-1633" (masterproef, Rijksuniversiteit Gent, 1988).

goedheid van had af gezien om de stad met de grond gelijk te maken.¹²⁴ Van 1577 tot aan het einde van de Calvinistische Republiek waren de herstelde oudere privileges van Gent weer in vigueur en werd het uit de 14^e eeuw stammende regime van de Drie Leden hersteld, met een beperktere (tijdens de Opstand vooral nominale) inspraak voor de vorst en een veel grotere machtsparticipatie voor de ambachten.¹²⁵

Onder beide regimes lag de regelgevende bevoegdheid bij de schepenen van de Keure, van wie alle voorgelaten uitgingen. De schepenbank van de Keure was de dominante instelling in het stadsbestuur. Naast de regelgeving stonden de schepenen van de Keure in voor de 'politie', het dagelijks bestuur en de ordehandhaving, en de stedelijke rechtspraak over de meeste burgerlijke en criminele zaken, waaronder de willige rechtspraak: het laten verlijden van allerhande transacties.¹²⁶ De schepenen van Gedele vormden de tweede bank en hadden specifieke, beperktere bevoegdheden, vooral in het sociale domein zoals de voogdij over de wezen. In beide schepenbanken zetelden dertien schepenen, met aan het hoofd een voorschepen.¹²⁷

Voor 1540 en tijdens de calvinistische periode, wanneer de *Carolina* niet in voegen was, was het regime der Drie Leden de basis van de politieke machtsverhoudingen in de Gent. Het systeem van de Drie Leden legde in het midden van de 14^e eeuw, na een periode van interne sociale spanningen, op duurzame wijze een machtsverhouding vast tussen de op dat moment belangrijkste sociale geledingen van de stad: de Poorterij, de Weverij en de Kleine Neringen. Dit evenwicht was vertegenwoordigd in de schepenbanken, waar de ambten naar vaste proporties over de leden werden verdeeld. De aanstelling gebeurde gezamenlijk door de herenkiesers, vorstelijke vertegenwoordigers, en de door de zetelende schepenen aangeduide stedekiesers. Onder de *Carolina* werd dit volledige bestel afgeschaft en dienden 'notabele burgers' geselecteerd te worden voor de schepenambten, waarbij de vorst alleen het laatste woord had over de benoeming. In beide regimes dienden de schepenen voor een jaar.¹²⁸

Naast de schepenbank bestond de Collatie of Brede Raad. Tijdens de Calvinistische Republiek en voor 1540 werd ook deze samengesteld uit vertegenwoordigers van de Drie Leden.¹²⁹ In totaal bracht het orgaan in zijn traditionele samenstelling ongeveer een honderdtal mensen bij elkaar: een tiental vertegenwoordigers van de Poorterij, de overdeken van de Weverij met enkele gezworenen en vijf dekenen en de overdeken van de Kleine Neringen samen met de 53 dekenen van de ambachten. Elk lid vergaderde apart, waarna er voor beslissingen naar een consensus werd gezorgd. Ook de magistraat was bijna altijd aanwezig.¹³⁰ Onder de *Carolina* zetelden in de Collatie oud-schepenen en 42 door de hoogbaljuw gekozen notabelen als vertegenwoordigers uit de parochies. Het initiatief voor een Collatievergadering kon uitgaan van de magistraat of de hoogbaljuw. De Collatie had vooral bevoegdheden inzake de stedelijke financiën waaronder de introductie van nieuwe belastingen, maar kon wanneer gevraagd ook een bindend advies geven over andere beleidszaken.¹³¹ Aan verschillende voorgelaten ging een Collatievergadering vooraf.¹³²

In principe diende ook de hoogbaljuw als vertegenwoordiger van de vorstelijke macht zijn fiat te geven voordat een voorgelaten kon worden gepubliceerd, al werd die regel in tijden van opstand, zeker tijdens de Calvinistische Republiek, niet consequent gerespecteerd. De hoogbaljuw werd voor het leven aangesteld en waakte in de eerste plaats over het respect voor de vorstelijke wetgeving en rechten. Daarnaast kon hij als openbaar aanklager optreden in criminele processen en had hij een belangrijke rol bij de tenuitvoerlegging van vonnissen. Hij werd bijgestaan door een onderbaljuw en een amman, met daar onder nog uitvoerend personeel.¹³³ Tijdens het grootste deel van de Calvinistische Republiek nam Ryhove het ambt van hoogbaljuw waar, waarbij hij zich vanaf 1580 beriep op een benoeming door

¹²⁴ Johan Decavele, "Stropdragers," in *Keizer tussen stropdragers: Karel V 1500-1558*, ed. Johan Decavele (Leuven: Davidsfonds, 1990), 173-180.

¹²⁵ Decavele, "De bestuursinstellingen van de stad Gent," 280-85.

¹²⁶ Decavele, "De bestuursinstellingen van de stad Gent," 289-91.

¹²⁷ Decavele, "De bestuursinstellingen van de stad Gent," 280-94.

¹²⁸ Dambruyne, "Stedelijke identiteit en politieke cultuur," 114-17; Decavele, "De bestuursinstellingen van de stad Gent," 278-85.

¹²⁹ Decavele, "De bestuursinstellingen van de stad Gent," 283-85, 294.

¹³⁰ David Hesters, "'Zoot hier voortijts geweest hadde.'" De rol van de stedelijke corporaties in de Gentse calvinistische republiek (1577-1584)" (masterproef, Universiteit Gent, 2009), 40-41.

¹³¹ Decavele, "De bestuursinstellingen van de stad Gent," 286-88.

¹³² Bv. SAG reeks 93, nr. 29, f. 331v-333r, 09.09.1581.

¹³³ Decavele, "De bestuursinstellingen van de stad Gent," 283-85, 294.

Oranje.¹³⁴ Na de reconciliatie kunnen we ervan uitgaan dat de hoogbaljuw wel altijd zijn rol heeft gespeeld.¹³⁵ In de voorgeboden is zijn betrokkenheid of afwezigheid in het algemeen echter onzichtbaar, daar de vaste stijlformule “*van heere ende wet weghe deser stede*”, die de autoriteit van schepenen en vorst impliceert, ook in de Calvinistische Republiek in alle voorgeboden is gebruikt.

2.2. Voorgeboden en gewoonterecht

De Gentse voorgeboden zelf zijn de laatste decennia slechts zelden onderzocht door rechtshistorici, maar naar het gewoonterecht is al meer aandacht gegaan. Het is vooral belangrijk om te begrijpen wat de plaats van de voorgeboden in het Gentse lokale rechtstelsel was. De voorgeboden hingen van oudsher nauw samen met het lokale gewoonterecht, dat zeker voor het privaatrecht veel belangrijker was, en golden als een aanvulling daarop.¹³⁶ Door middel van de voorgeboden kon het gewoonterecht waar nodig worden bijgestuurd, terwijl de voorgeboden na verloop van tijd zelf soms als een deel van het gewoonterecht werden beschouwd en soms deel gingen uitmaken van de gecodificeerde *costuimen*.¹³⁷ In de andere richting werd bestaand gewoonterecht soms ook door stedelijke statutenrecht bekrachtigd.¹³⁸ De bevoegdheid om voorgeboden uit te vaardigen ging terug op een reeks vorstelijke privileges, beginnende in 1191.¹³⁹

Een volledige analyse van de voorgeboden uit een bepaalde periode, is dus geenszins een volledige analyse van het geldende Gentse recht, maar wel van heel concrete ingrepen die de magistraat in de rechtsorde maakte. De voorgeboden gaan dan ook vooral over die materie die de overheid rechtstreeks aanbelangt: fiscale, administratiefrechtelijke, sociale en economische kwesties, strafrechtelijke en politionele aangelegenheden en slechts bij grote uitzondering privaatrechtelijke materie.¹⁴⁰ Zoals Martyn weliswaar over vorstelijke wetgeving stelde, maar wat evengoed geldt voor de voorgeboden: de regelgever wilde met zijn optredens niet telkens een juridisch degelijk en coherent systeem scheppen en verder uitbouwen, maar vooral pragmatisch optreden om een concrete maatschappelijke impact teweeg te brengen tegenover een bepaald probleem.¹⁴¹ Vele voorgeboden werden wegens inbreuken of gewoon ter periodieke herinnering herhaald of concretiseerden de aanpak van bepaalde gedragingen die zonder twijfel al voor de afkondiging van het voorgebod als wederrechtelijk beschouwd werden, eerder dan dat de ze een nieuwe norm introduceerden. Denk daarbij aan een voorgebod dat verkondigt dat de wachters aan de poorten geen goederen mochten afnemen van de passerende burgers.¹⁴² Zulke voorgeboden, die een significant deel van het geheel uitmaken, zijn veeleer gericht op het in stand houden van het status quo van de bestaande rechtsorde dan op innovatie.

Wanneer de magistraat wel een nieuwe norm ingang probeerde te doen vinden, al dan niet tijdelijk, was het vinden van een nieuw evenwicht soms een moeizaam proces van *trial and error*. Dat wordt het best gedemonstreerd door de lange saga rond het kappen van hout in de omgeving van Gent in oktober en november 1583. In het najaar van 1583 raakte Gent verstrikt in de wurggreep die Farnese

¹³⁴ Decavele, *De eerste protestanten*, 270-77.

¹³⁵ Decavele, “De bestuursinstellingen van de stad Gent,” 286-88.

¹³⁶ Raoul Van Caenegem, “Aantekeningen bij het middeleeuwse gewoonterecht,” *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis / Revue d'histoire du droit / The Legal History Review* 64, nr. 1 (1996): 97-99.

¹³⁷ Van Caenegem, “Aantekeningen,” 97-99; Raoul Van Caenegem, “Beschouwingen over het gewoonterecht in het graafschap Vlaanderen in de twaalfde eeuw,” *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis / Revue d'histoire du droit / Legal History Review* 35, nr. 3 (1967): 495-99.

¹³⁸ Van Caenegem, “Aantekeningen,” 97-99.

¹³⁹ Decavele, “De bestuursinstellingen van de stad Gent,” 288.

¹⁴⁰ Bram van Hofstraeten, *Juridisch humanisme en costumiere acculturatie: inhouds- en vormbepalende factoren van de Antwerpse “Consuetudines Compilatae” (1608) en het “Gelderse land- en stadsrecht” (1620)* (Maastricht: Universitaire Pers Maastricht, 2008), 259; John Gilissen, “Phases de la codification et de l’homologation des coutumes dans les XVII Provinces des Pays-Bas,” *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis / Revue d'histoire du droit / Legal History Review* 18, nr. 1 (1950): 46.

¹⁴¹ Georges Martyn, “De wet in het Ancien Régime: autoritatieve formele rechtsbron of pragmatische programmaverklaring?,” in *Recht en wet tijdens het Ancien Régime: Le droit et la loi pendant l’Ancien Régime*, vol. 141, ed. Georges Martyn (Brussel: Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, 2014), 164.

¹⁴² SAG, reeks 93, nr. 30, f. 7r-7v, 03.09.1582.

op de aanvoerlijnen naar de stad vestigde, waardoor verschillende noodzakelijke producten schaars werden en in de directe omgeving moesten worden gevonden, zo ook voor brandhout. Daardoor ontstond er een conflict tussen twee beschermenswaardige belangen: de eigendomsrechten van de eigenaars van bomen op het land en het publiek belang om de stad in de winter van brandhout te voorzien. In februari 1583 werd nog onvoorwaardelijk streng opgetreden tegen het afhakken van hout op andermans grond buiten de stad, wat niet alleen aanleiding kon geven tot een schadevergoeding, maar zelfs tot geseling en verbanning.¹⁴³ Vanaf oktober daarentegen pakte de belangenafweging in het voordeel van het publieke belang uit. Op 28 oktober werd daarom het volgende bondige voorgebod uitgevaardigd, waarmee de magistraat dacht het probleem te hebben opgelost:

*“Item ende men consenteert eenyeghelicken buyten den poorten deser stede allomme te cappene ende thuerlieder proffyte inne te brynghene, allerhande berrynchaut, te weten upgaende boomen, troncken, haghen, fruytboomen als andere.”*¹⁴⁴

Het bleek echter moeilijk te zijn om de gevolgen van een nieuwe rechtsregel op voorhand volledig te overzien. Na de introductie van een nieuwe regel, blijkt soms dat die aanleiding geeft tot gedragingen die in strijd zijn met andere regels. In dit geval was een toestand geschapen die te onevenwichtig was. Zo bleek uit de vele klachten die op 2 november tot een nieuw voorgebod leidden:

*“Alzo myne heeren vander wet deser stede groote clachten ende doleancken anghebrocht worden, van dat diversche ghevluchte landslieden ende andere insetene deser stede, hemlieden daghelicx vervoorderen te trecken up Ackerghem Royghem, Wondelghem, Muderpoorte, ende Ste Baefs ende voorts ontrent ende buyten deser stede, neemende aldaer der goeder lieden vruchten met ghewelt jeghens huerlieden danck ende wille, oock afcappende ende brekende de huusen, schueren stallen, upgaende boomen, fruytbromen ende dierghelijcke”*¹⁴⁵

Binnen de bestaande rechtsorde werden de gevolgen van de nieuwe regel duidelijk niet acceptabel geacht en dus werd de nieuwe regel opnieuw verfijnd. Nu werd bijgesteld dat niemand vruchten van de velden mocht gaan rapen of huizen, schuren, stallen en fruitbomen mocht afbreken of kappen.¹⁴⁶ Ook daarmee was het belangenevenwicht echter nog niet hersteld. Op 11 november volgde een derde voorgebod omdat er toch nog te veel ongeregelheden werden vastgesteld. Daarom herstelde de magistraat tijdelijk opnieuw de bescherming van het eigendomsrecht op de bomen. Alle eigenaars kregen nu acht dagen om zelf alle bomen en brandhout op hun gronden te gaan kappen en de stad binnen te brengen. Daarna zou dan het regime van het tweede voorgebod weer in werking treden.¹⁴⁷ Ook dat bleek nog een imperfecte oplossing. Pas op 19 november vond de magistraat een regeling die, gelet op het uitblijven van nieuwe voorgeboden, als evenwichtig werd beschouwd in de gegeven context. In een voorgebod waarin de magistraat stelde het vorige voorgebod te interpreteren, maar het eigenlijk hervormde, werd nu bepaald dat er binnen een halve mijl rond de stad geen enkel hout gekapt mocht worden, waarbij we kunnen aannemen dat buiten die straal het tweede voorgebod van kracht bleef, na het verlopen van de termijn uit het derde voorgebod.¹⁴⁸ Na een kleine maand aan cumulatieve evolutie was een nieuwe rechtsregel tot stand gekomen.¹⁴⁹

2.3. Totstandkoming, bekendmaking en vorm van een voorgebod

¹⁴³ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 13v-14r, 11.02.1583

¹⁴⁴ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 39v, 28.10.1583.

¹⁴⁵ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 40r, 02.11.1583.

¹⁴⁶ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 40r, 02.11.1583.

¹⁴⁷ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 43v-44r, 11.11. 1583.

¹⁴⁸ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 45r., 19.11.1583.

¹⁴⁹ Voor een introductie op het pragmatische rechtsdenken, dat een rechtsvindingsproces op basis van *trial land error* omarmt, toegepast op de hedendaagse rechtspraak, die deze analyse inspireerde, zie: Max De Schryver, “Rechterlijke regelgeving: hoe de rechter via de rechtspraak mee vorm geeft aan de regels van de rechtspleging uit het Belgisch burgerlijk procesrecht” (PhD diss., Universiteit Gent, 2025), 67-87.

Het is vooral het onderhandelde model van het regelgevingsproces op basis van rekwesten, informele verzoeken en interinstitutionele interactie dat door Romein werd onderscheiden (*supra*), waarvoor in de voorgeboden en de aanverwante bronnen bevestiging te vinden is. Voor dit onderdeel inspireer ik me sterk op de analyse van Brent Lievens over de totstandkoming van de stedelijke geboden in Antwerpen. Hij maakte het onderscheid tussen geboden die tot stand kwamen *motu propriu*, op eigen initiatief van de magistraat dus, geboden die tot stand kwamen op rekwest en geboden die hij in navolging van Cauchies en De Schepper omschrijft als “*des ordonnances sur requêtes déguisées*”, ordonnances die tot stand komen nadat de regelgever (informeel) over een bepaalde kwestie is geïnformeerd, zonder dat er in de ordonnantie een verzoeker wordt geïdentificeerd.¹⁵⁰

Ook in de Gentse voorgeboden zijn deze drie vormen van regelgevend initiatief terug te vinden. Zeker de laatste vorm is in de voorgeboden heel aanwezig en is te herkennen aan bepaalde formules in de préambule zoals “*Overmidts te schepenaerts rapport ghedaen is dat*” of “*Omme dieswille dat tot kensse van heere ende wet ghecommen es.*”¹⁵¹ *Motu proprio* voorgeboden komen ook voor. Typevoorbeelden zijn de voorgeboden die de organisatie van de organen van de stedelijke overheid zelf aangaan, zoals de aanstelling van de wijkmeesters eind 1583. De préambule van dat voorgebod is een uitzonderlijk zelfbewuste programmaverklaring van de radicale magistraat onder leiding van Hembyze.¹⁵² Formele rekwesten tot het uitvaardigen van een voorgebod werden vaak gedaan door andere instellingen of ambtenaren. Zo is er een rekwest bewaard uit 1583 waarin een ‘*tresorier*’ van de stad de schepenen verzoekt om opnieuw een voorgebod over de correcte betaling van de wijnaccijns uit te vaardigen vanwege een aantal aanhoudende wantoestanden.¹⁵³ Bovendien gaven de uittreedende schepenen na het einde van hun ambtsjaar in de rapporten die ze maakten aan hun opvolgers, om de continuïteit te bevorderen, soms aanbevelingen om een voorgebod uit te vaardigen. Zo werd in 1581 aan de nieuwe schepenen aanbevolen om gehoor te geven aan een verzoek dat de lakensnijders nog hadden gedaan aan de uittreedende schepenen om een ‘*polytique ordonnance*’ uit te vaardigen over de handel in de wollen lakens, daar dat de stad tot voordeel zou strekken.¹⁵⁴ Een voorgebod over wollen lakens is hier niet op gevolgd, maar op 9 maart 1582 werd wel een voorgebod gepubliceerd over de afmetingen van de linnen lakens dat hier misschien verband mee hield of op gelijkaardige wijze tot stand kwam.¹⁵⁵ Een ander voorbeeld is de toelating om twee keer per week een garenmarkt te organiseren, die er kwam na gelobby van de saaiwerkers, een beroepsgroep van textielarbeiders.¹⁵⁶

Bij gewichtigere beslissingen wordt vaak vermeld dat naast de schepenen van de Keure ook andere instanties bij de besluitvorming betrokken waren. In de calvinistische periode werden de twee overdekens van de Weverij en de Kleine Neringen, die destijds in tegenstelling tot onder de *Carolina* formeel deel uitmaakten van het stadsbestuur, met enige regelmaat vermeld, evenals de kolonels van de burgerwacht of de Krijgsraad in militaire aangelegenheden en soms de schepenen van Gedele. Soms impliceert de formulering dat deze instanties slechts advies gaven, andere voorgeboden lijken gezamenlijk van de schepenen van de Keure en andere instanties uit te gaan.¹⁵⁷ Na de reconciliatie verschijnen ook vorstelijke ambtenaren zoals de baljuw of zelfs de landvoogd zelf soms in deze rol, waaruit duidelijk de re-integratie van de stad in de hiërarchische staatstructuur blijkt.¹⁵⁸ Ten slotte is het opvallend dat de Collatie, traditioneel met het calvinistisch bestel geassocieerd, op basis van de tekst van de voorgeboden vaker bij de totstandkoming van voorgeboden betrokken werd na dan voor de reconciliatie.¹⁵⁹ Schijn kan hier evenwel bedriegen: enkel als de Collatie instemde met een (fiscale) beslissing, resulteerde die ook in een voorgebod. Het is waarschijnlijk dat de Collatie in de calvinistische periode net vaker de totstandkoming van een aantal voorgeboden rond nieuwe belastingen heeft geblokkeerd. Zo toonde Hesters aan dat een belastingvoorstel in 1582 door de invloed van de Kleine

¹⁵⁰ Lievens, “‘Eene wel ghepoliceerde stadt’,” 20.

¹⁵¹ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 82r, 18.06.1584; SAG, reeks 93, nr. 30, f. 179r, 03.01.1586.

¹⁵² SAG, reeks 93, nr. 30, f. 48r-55v, 09.12.1583.

¹⁵³ Rekwest aan de schepenen van de Keure, 24.03.1583 (SAG, reeks 114, nr. 1).

¹⁵⁴ Rapport aan de schepenen van de Keure, 13.09.1581 (SAG, reeks 115, nr.1-2), f. 2v.

¹⁵⁵ SAG, reeks 93, nr. 29, f. 348r-350r, 09.03.1582.

¹⁵⁶ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 20r-20v, 14.06.1583.

¹⁵⁷ Bv. SAG, reeks 93, nr. 30, f. 86r-87r, 12.07.1584; SAG, reeks 93, nr. 30, f. 48r-55v, 09.12.1583; Dambruyne, “Stedelijke identiteit,” 114.

¹⁵⁸ Bv. SAG, reeks 93, nr. 29, f. 103v, 05.10.1584; SAG, reeks 93, nr. 29, f. 124r-124v, 14.02.1585.

¹⁵⁹ Vermelding van betrokkenheid van de Collatie bij de besluitvorming is aangegeven in de index in de bijlage.

Neringen in de Collatie werd verworpen en dan ook niet tot een voorgebod heeft geleid.¹⁶⁰

Voor de afkondiging van de voorgeboden wijst niets erop dat de gewone voorgeboden in de bestudeerde periode in druk verspreid werden zoals in Antwerpen, al is er wel sporadisch een ordonnantie van de magistraat in druk uitgegeven.¹⁶¹ Dan gaat het om uitgebreidere ordonnanties die in de dagelijkse praktijk vaak geraadpleegd moesten worden, zoals lijsten met aanslagvoeten voor het stukgeld, die dan weer niet in de cartularia zijn opgenomen.¹⁶² Gangbaarder was de aankondiging van stedelijke beslissingen zoals sommige voorgeboden door de stadstrompetters. Gent had zes trompetters in dienst die vergoed werden per aankondiging. De geboden werden dan publiek omgeroepen nadat het trompetgeschal de aandacht had getrokken. Ook werden sommige beslissingen op een vaste plek bij het schepenhuis van de Keure opgehangen.¹⁶³ Er zijn enkele grote gedrukte vellen met stedelijke ordonnanties bewaard gebleven die hiertoe gediend kunnen hebben, maar deze zijn schaars en het gaat meestal om gewichtiger beslissingen die uitgaan van verschillende autoriteiten naast de schepenen, zoals bij een grootschalige monsterring van de burgerwacht in 1578.¹⁶⁴ Daarnaast deed men soms een oproep aan de burgers om de inhoud van het voorgebod door te vertellen, zoals blijkt uit formules als “*elck zegget den anderen voorts*”.¹⁶⁵ Als vreemdelingen het doelpubliek waren van een voorgebod luidde de instructie aan de herbergiers en alle anderen die vreemdelingen logeerden soms “*huerlieder gasten dan of advertentie te doene*”, op straffe van een boete.¹⁶⁶

De vorm van de Gentse voorgeboden die uit heel dit proces voortkwamen, was heel gelijkaardig aan de door Lievens beschreven Antwerpse geboden.¹⁶⁷ In het geval van Gent is echter enkel de vorm bewaard zoals die in de cartularia is opgenomen. In de cartularia staat boven het eerste voorgebod dat op een bepaalde dag wordt uitgevaardigd een *datatio* in de vorm van “*Actum den*” gevolgd door de datum. Vervolgens werd er al dan niet een *préambule* of *narratio* opgenomen, waarin de concrete aanleiding werd weergegeven, meestal een bepaald probleem dat zich voordeed, eventuele klachten die zouden zijn gedaan aan de magistraat en soms ook de overwegingen van de magistraat ter motivering van het besluit. Daarbij werden soms ook andere normen vermeld zoals, voornamelijk na de reconciliatie, vorstelijke plakaten of eerdere voorgeboden waaraan het voorgebod uitvoering moest geven, wat in de context van deze studie interessant is om de greep van de centrale overheid of andere autoriteiten op de stedelijke regelgeving na te gaan.¹⁶⁸ Martyn wees op het grote belang van de *préambules* in vroegmoderne (centrale) wetgeving om de *ratio legis* over te brengen en duidelijk te maken tegen welke praktijken de akte precies gericht is, zodat ze makkelijker omgezet kan worden in concrete actie.¹⁶⁹ Ook retorisch en ideologisch is dit vaak een interessant onderdeel.

Na en soms voor de *préambule* komt de *intitulatio*, de ondertussen welbekende formule “*van heere ende wet weghe*”, die aangeeft dat het voorgebod uitgaat van de autoriteit van de schepenen van de Keure en normaliter van de baljuw als vertegenwoordiger van de heer, soms, zoals we zagen, aangevuld met bijkomende instanties. Daarna volgde het dispositief, ofwel de materiële rechtsregel, meestal een concreet verbod of gebod, die door het voorgebod werd uitgevaardigd, de essentie van het voorgebod dus. Daarna volgde meestal een sanctie, in de meeste gevallen een geldboete, maar ook een verbanning of een exemplaire straf, zoals de verbeurte van het opperste kleed, het vernederende afstaan van bovenkleding, behoorde tot de mogelijkheden.¹⁷⁰ Vaak vermeld is de ‘correctie van schepenen’ of ‘arbitraire correctie’. Daarmee bedoelt men natuurlijk geen willekeurige sanctie met de negatieve connotatie die het begrip vandaag heeft, maar wel dat de rechter de straf specifiek mocht toemeten op

¹⁶⁰ Hesters, “‘Zoot hier voortijts geweest hadde’,” 59-61.

¹⁶¹ Lievens, “‘Eene wel ghpoliceerde stadt’,” 23-24.

¹⁶² *Lijste, omme van nu voorts gheheven ende ghecollecteert te werdene op diversche waeren...* (Gent: Cornelis De Rekenere en Gaultier Manilius, 1584).

¹⁶³ Louise Vermeersch, “Multimedia in de stad. Interacties tussen het geschreven, gedrukte en gesproken woord in de Gentse publieke sfeer (1550-1585)” (PhD diss., Universiteit Gent, 2018), 106-10.

¹⁶⁴ Ordonnantie op de vreemdelingen, 08.05.1570 (SAG, reeks 110, nr. 1).

¹⁶⁵ SAG, reeks 93, nr. 29, f. 352r-352v, 17.03.1582;

¹⁶⁶ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 62v, 21.03.1584.

¹⁶⁷ Lievens, “‘Eene wel ghpoliceerde stadt’,” 22-23.

¹⁶⁸ Bv. SAG, reeks 93, nr. 30, f. 15r-15v, 26.03.1583; SAG, reeks 93, nr. 30, f. 158v-163r, 20.08.1585.

¹⁶⁹ Martyn, “De wet in het Ancien Régime,” 154.

¹⁷⁰ Denk daarbij aan de bekende optocht van de stropdragers in hun onderkleed in 1540; SAG, reeks 93, nr. 30, f. 39v, 28.10.1583; Decavele, “Stropdragers,” 176.

de feiten en de dader, alle omstandigheden in acht genomen, zonder gebonden te zijn aan een legaliteitsbeginsel (*nulla poena sine lege*) zoals in het hedendaagse strafrecht, een typisch kenmerk van de strafrechtelijke praktijk in het *Ancien Régime*.¹⁷¹

Zoals Lievens al aanstipte zijn er ook voorgeboden die niet in deze structuur passen omdat ze louter mededelend zijn of slechts zeer concrete instructies geven, zoals bij opsporingsberichten. In uitzonderlijke gevallen ontbreekt bij mededelingen zelfs de *intitulatio* en is er dus geen autoriteit opgegeven.¹⁷²

3. Thematische analyse van de voorgeboden

Dit onderdeel vormt de kern van deze masterproef. De bedoeling is hier om per beleidsdomein de relevante reguleringen en eventuele evoluties daarin inhoudelijk te analyseren, in dialoog met de literatuur. Daarbij behandel ik de volgende categorieën: “politieke en militaire regelgeving en publieke veiligheid”, “religieuze regelgeving” en “fiscale en economische regelgeving”. Binnen deze categorieën heb ik de keuze gemaakt om vooral die aspecten te bespreken die nog minder uitgebreid onderzocht werden en diegene die het best gedocumenteerd zijn, vluchtiger te behandelen. Deze categorieën dienen vooral om een overzichtelijke structuur te scheppen, die een vergelijking tussen de periode voor en na de reconciliatie vergemakkelijkt. Het zijn dus geen categorieën die als zodanig werden ervaren door tijdgenoten, en de indeling van een voorgebod in de ene dan wel de andere categorie blijft slechts een weloverwogen keuze, gezien vele geboden aan meerdere domeinen raken. Een kwantitatieve beschouwing van het aantal voorgeboden in een gegeven categorie moet dan ook met omzichtigheid worden benaderd.

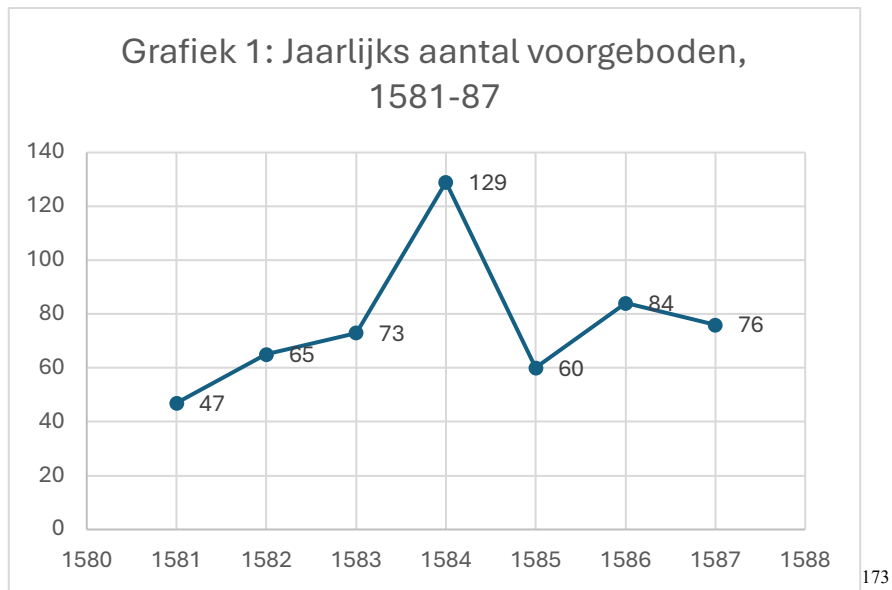
Bij de bespreking van de voorgeboden belicht ik naast de erin vervatte rechtsregels zelf ook regelmatig de retoriek, de relatie met andere overheden en normen, de objectieven die de regelgever voor ogen kan hebben gehad en waar mogelijk hoe de voorgeboden functioneerden. Omdat het uiteindelijke doel een vergelijkende analyse is van het beleid van twee regimes die zich op een andere theologie en een andere politieke ideologie beriepen, maak ik daarbij soms ook een uitweiding richting de intellectuele geschiedenis om een dieper inzicht te verschaffen.

3.1. Kwantitatieve beschouwingen

Ondanks alle voorbehoud dat ik al plaatste bij kwantitatieve analyses op basis van de index van de voorgeboden van de periode 1581-87 die ik opstelde, bespreek ik hier toch kort drie grafieken die een eerste aanwijzing kunnen geven van een aantal tendensen. Daarbij zal ik ook een aantal mogelijke verklaringen voorstellen die in de rest van deel drie verder getoetst en onderbouwd worden.

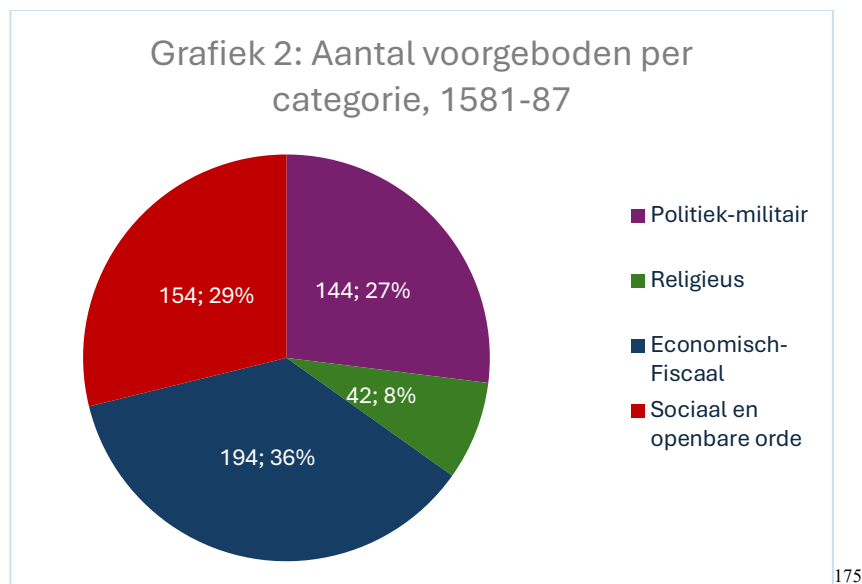
¹⁷¹ Laurent Drugeon, “Des peines arbitrées aux peines codifiées,” *Hypothèses* 6 (2003): 111-12.

¹⁷² Bv. SAG, reeks 93, nr. 30, f. 301v-302t, 18.08.1587; Lievens, “‘Eene wel ghepoliceerde stadt’,” 23.

¹⁷³ Grafiek samengesteld op basis van de index in de bijlage.

Grafiek 1 toont de evolutie in het aantal uitgevaardigde voorgeboden per jaar. Alles tezamen werden er, volgens mijn methode om de individuele voorgeboden te identificeren, in deze zevenjarige periode 534 voorgeboden uitgevaardigd, of gemiddeld iets meer dan 76 per jaar. Behalve een sterke piek van 129 geboden in 1584, die verband houdt met de uitzonderlijke omstandigheden in de stad tijdens de belegering en de machtsoverdracht, zien we geen noemenswaardige trend en de periode is eigenlijk ook te kort om daarnaar te zoeken. In Antwerpen stelde Lievens een gelijkaardige piek in de geboden vast rond de val en reconciliatie van de stad in 1585.¹⁷⁴

Grafiek 2 illustreert het totale aantal voorgeboden. Voorgeboden die economische en fiscale materie regelden, maken met 36% iets meer dan een derde van het totaal uit en zijn daarmee de grootste categorie. Voorgeboden die ik indeelde in de categorie politiek-militair, waar onder andere de werking van de burgerwacht onder valt, vertegenwoordigen met 29% ongeveer een even groot aandeel als de 27% maatregelen met betrekking tot sociale problematieken en openbare orde, waar bijvoorbeeld de vele voorgeboden omtrent vreemdelingen in de stad onder vallen. Op het eerste zich misschien wat verrassend voor deze periode van religieus conflict en omwentelingen, is dat voorgeboden die rechtstreeks aan religieuze materie raken, slechts 8% van het totaal uitmaken. Hier zitten dan wel heel ingrijpende voorgeboden bij, zoals het verbod op de katholieke mis in 1581.¹⁷⁶

Grafiek 3, die de evolutie van het aantal voorgeboden per categorie voor elk jaar weergeeft, zegt ons veruit het meest. Ondanks alle imperfecties eigen aan het categoriseringsproces, valt het meteen op dat de verhoudingen tussen de categorieën zeer verschillend zijn doorheen de onderzochte periode. Enkel de religieuze voorgeboden blijven doorheen 1581-87 op een stabiel niveau. Bij de politieke en militaire voorgeboden zijn er twee pieken: een kleine in 1582 en een grotere in 1584. De eerste correspondeert met de blijde intrede van de hertog van Anjou als graaf van Vlaanderen op 20 augustus 1582.¹⁷⁷ De tweede heeft natuurlijk te maken met de belegering van Gent en de regimewissel na de reconciliatie op 17 september. Vervolgens zakt het aantal politieke en militaire voorgeboden sterk in 1585 en 1586, wat doet vermoeden dat de interne rust was weergekeerd en Gent niet langer in de frontlinie lag. In 1587 is er ten slotte weer een opstoot, die correleert met de voorbereidingen van Farnese voor een invasie van Engeland in 1588, die niet doorging na de nederlaag van de Armada.¹⁷⁸ Het aantal voorgeboden over economische en fiscale materie stijgt dan weer sterk vanaf het jaar van de

¹⁷⁴ Lievens, “‘Eene wel ghepoliceerde stadt’,” 3.

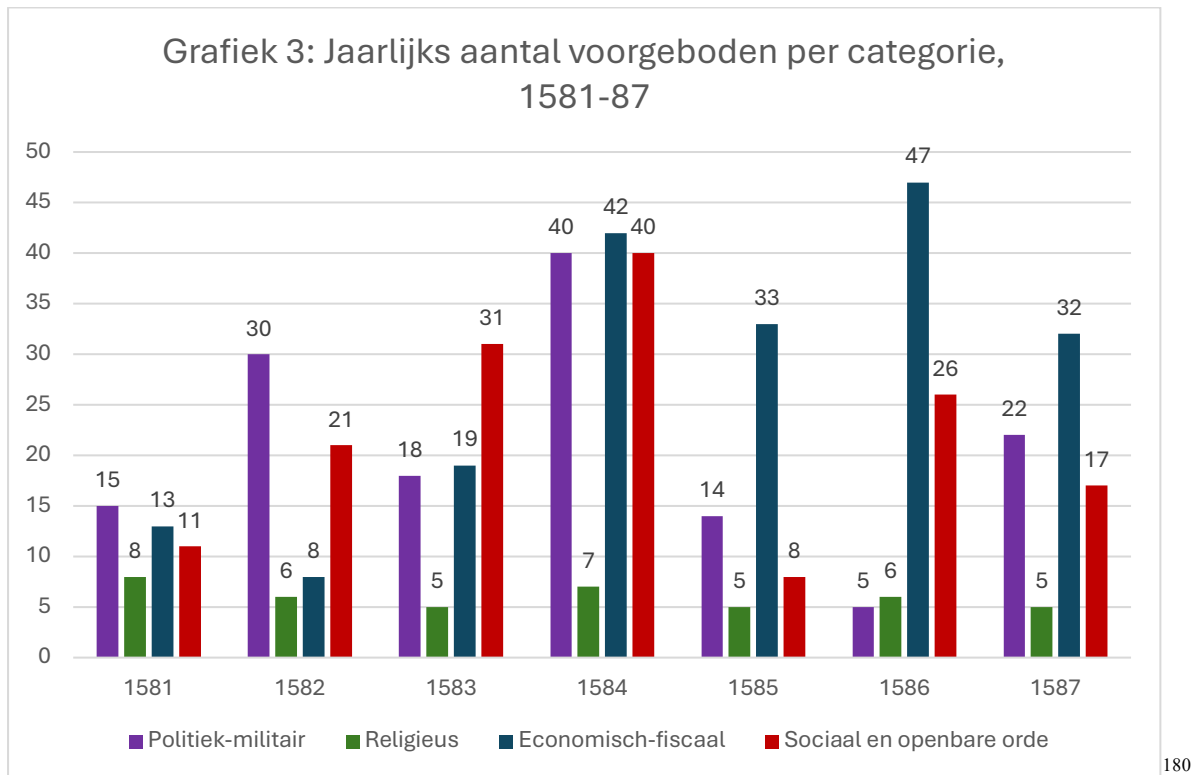
¹⁷⁵ Grafiek samengesteld op basis van de index in de bijlage.

¹⁷⁶ SAG, reeks 93, nr. 29, f.322v-323r, 04.08.1581.

¹⁷⁷ Anne-Laure Van Bruaene, “Spectacle and spin for a spurned prince. Civic strategies in the entry ceremonies of the duke of Anjou in Antwerp, Bruges and Ghent (1582),” *Journal of Early Modern History* 11, nr. 4 (2007): 268-78.

¹⁷⁸ Parker, *The Dutch Revolt*, 219-221.

reconciliatie. Een aannemelijke hypothese is dat de belastingdruk werd opgevoerd om de boete te betalen die in het Reconciliatieverdrag aan de stad was opgelegd. Wat de regelgeving met betrekking tot sociale problematieken en de openbare orde betreft, zien we vooral een piek in 1584. Hier zijn de moeilijke levensomstandigheden en de toevloed aan vluchtelingen tijdens de belegering de meest waarschijnlijke verklaring voor.¹⁷⁹

3.2. Politieke en militaire regelgeving en publieke veiligheid

De voorgeboden die in dit onderdeel aan bod komen, hebben voor het merendeel direct of indirect betrekking op de politieke machtsstrijd die, in de burgeroorlog die de Opstand opnieuw was geworden sinds de Malcontenten zich in oktober 1578 tegen de Gentse calvinisten keerden, doorheen de samenleving werd uitgevochten.¹⁸¹ Die strijd werd zowel intern als extern gevoerd. Enerzijds waren er de aanwezige Staatse en later Spaanse legers die altijd hun weerslag hadden op het leven in Gent. Anderzijds traden binnen de stad zelf zowel het calvinistische als het koningsgetrouwe stadsbestuur van na 1584 consequent op tegen interne dissidentie. Omdat op beide niveaus een vervlochten strijd werd uitgevochten met andere middelen, heb ik besloten om de militaire en intern-politieke voorgeboden samen te behandelen. Beiden hebben betrekking op het bewaren van de machtspositie, de legitimiteit en de stabiliteit van het politieke bestel. Ook enkele episoden die rechtstreeks uiting geven aan de woelige verhouding tussen de Gentse magistraat en andere, hogere overheden, zoals de blijde intredes, komen hier aan bod. Daarnaast behandel ik hier ook wat Härter omschrijft als ‘interne publieke veiligheid’: de handavingsmaatregelen die de overheid neemt tegen ordeverstoringen die aan de stabiliteit van de staat zelf kunnen raken.¹⁸² Dat staat toe om de volledige werking van de burgerwacht hier te bespreken, daar die zowel een militaire als politionele taak vervulde.

¹⁷⁹ Van Bruaene, “De Calvinistische Republiek,” 51.

¹⁸⁰ Grafiek samengesteld op basis van de index in de bijlage.

¹⁸¹ Parker, *The Dutch Revolt*, 192-95, 209.

¹⁸² Karl Härter, “Security and ‘gute Policey’,” 43.

3.2.1. Oorlogvoering in en rond Gent

Doorheen de volledig bestudeerde periode was de ruime regio rond Gent een oorlogszone. Sinds zijn alliantie met de Waalse Malcontenten van de Unie van Atrecht in 1579 begon landvoogd Alexander Farnese aan een reconquista in Vlaanderen die de bevoorradingslijnen van Gent een voor een afsneed. In 1580 viel Kortrijk reeds in Habsburgse handen en in 1582 volgde Oudenaarde, waarmee Farnese de bovenloop van Leie en Schelde controleerde.¹⁸³ De zwaarste slag voor Gent kwam in oktober 1583 met het verraad van Servaas Van Steelant, de hoogbaljuw van het Land van Waas, die de troepen van Farnese vrijelijk diens ressort liet binnenmarcheren, waarmee Farnese de controle over de benedenloop van de Schelde, richting Antwerpen en verder, verwierf. Daarmee verloor Gent haar belangrijkste overgebleven bevoorradingsroute en was de stad geïsoleerd.¹⁸⁴ Hoewel het gangbaar is om over de belegering van Gent te spreken, was het eerder een blokkade die op geruime afstand van de stad werd gerealiseerd en gehandhaafd door de Spaanse troepen, die vrij in het omliggende platteland opereerden. Er was amper een schot gelost tegen de stadswallen toen Farnese op 17 september 1584 de stad tot overgave dwong.¹⁸⁵

Aan de opstandige zijde opereerden ondertussen op zijn beurt, naast de Gentse burgerwacht, verschillende Staatse en staatsgezinde legereenheden van beroepsmilitairen in het Gentse, waarvan het, als ze in de voorgeboden genoemd worden, niet altijd even precies te bepalen is onder wiens gezag ze stonden. Sommigen daarvan waren door Gent zelf gelicht, al dan niet in naam van de Vlaamse Staten en werden tot eind 1583 aangevoerd door Ryhove.¹⁸⁶ De relatie tussen Gent, de Staten-Generaal en hoofdrolspelers als Oranje, Ryhove of Anjou, elk met troepen onder hun gezag, was echter uiterst fluïde.¹⁸⁷ Ook de reconciliatie bracht geen einde aan de oorlogvoering in de regio: in 1585 ging het beleg van Antwerpen voort in het Waasland en in 1587 begon Farnese doorheen de Nederlanden voorbereidingen te treffen voor de invasie van Engeland die na het debacle van de Armada in 1588 moest worden afgeblazen.¹⁸⁸

3.2.1.1. Soldaten in de stad en militaire justitie

Het mag niet verbazen dat de continue aanwezigheid van meestal vreemde huursoldaten in en rond de stad de magistraat regelmatig noopte tot optreden. Toch is aan deze voorgeboden nog betrekkelijk weinig aandacht geschonken, wat des te meer reden is om ze hier uitgebreider te bespreken. Grafiek 4 illustreert dat soldaten in de stad vooral in de calvinistische periode aanleiding gaven tot voorgeboden, met een niet onverwachte piek van 16 voorgeboden in 1584, en dat soldaten als bezorgdheid van de magistraat na de reconciliatie naar de achtergrond verdwenen. Deze voorgeboden bevatten voornamelijk reacties tegen een aantal terugkerende problemen: desertie, afpersing, fraude met monsterrollen, inkwartiering en handel met militairen. De jurisdictie over zulke feiten was reeds lang een pijnpunt en bleef dat zowel aan Habsburgse als aan Staatse zijde, met aanslepende competentieconflicten tussen schepenenbanken en hogere civiele rechtbanken enerzijds en de militaire justitie, die doorheen het conflict meermaals hervormd werd, anderzijds. Die toestand duurde zeker tot diep in de 17e eeuw voort.¹⁸⁹

¹⁸³ Verlinden, “Het beleg en de val van Gent,” 105.

¹⁸⁴ René Vermeir en Sylvie De Smet, “Kiezen zonder te verliezen. Hoogbaljuw Servaas Van Steelant en het Land van Waas, 1562-1585,” *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 66 (2012): 93-118.

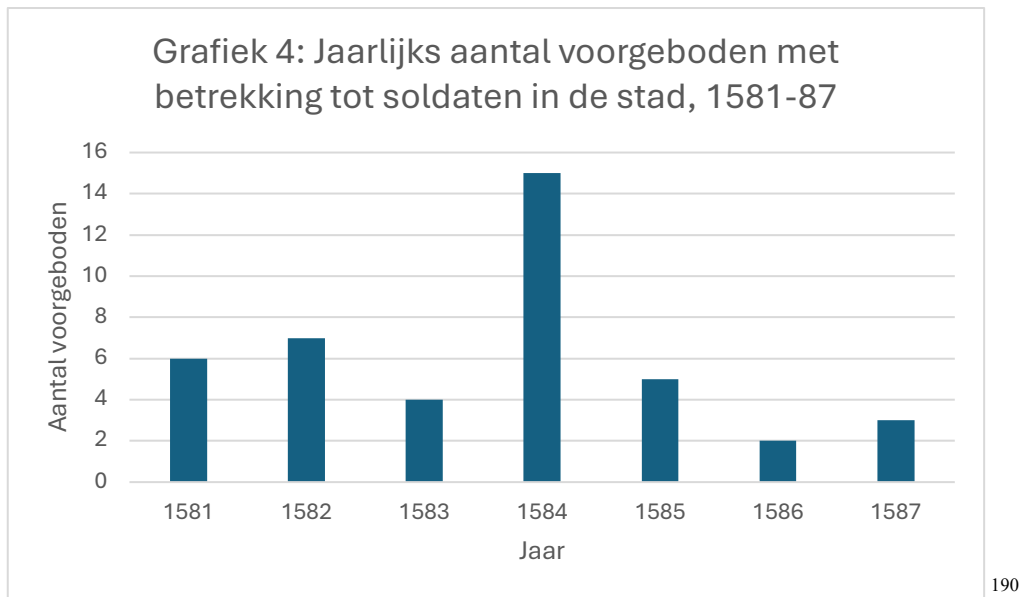
¹⁸⁵ Verlinden, “Het beleg en de val van Gent,” 107-111.

¹⁸⁶ Johan Decavele, *De eerste protestanten*, 271-72.

¹⁸⁷ Véronique Lambert en Marijn Follebout, *François de la Kethulle (1531-1586), Heer van Ryhove: Een woelig leven in rebelse tijden* (Oostkamp: Stichting Kunstboek, 2024), 59-66; Vermeir en De Smet, “Kiezen zonder te verliezen,” 106-10, 59-66; Zie bv. SAG, reeks 93, nr. 29, f.319r, 06.05.1581.

¹⁸⁸ Vermeir en De Smet, “Kiezen zonder te verliezen,” 112-15; Parker, *The Dutch Revolt*, 219-221.

¹⁸⁹ Erik Swart, “Van malefijtsrecht naar garnizoenskrijgsraden. De transformatie van de militaire rechtspraak in de Nederlanden in de tweede helft van de zestiende eeuw,” *Militair Rechtelijk Tijdschrift* 100 (2007): 317-324; René Vermeir, *In staat van oorlog. Filips IV en de Zuidelijke Nederlanden, 1629-1648* (Maastricht: Shaker Publishing, 2001), 193-200.

De militaire justitie tijdens de Opstand was een complex en evoluerend kluwen dat hier slechts beknopt wordt weergegeven. Een vorstelijk plakkaat van 1547 diende vooreerst als rechtsbasis om de jurisdictie van de stadsmagistraten over garnizoenssoldaten te beperken tot halszaken. De militaire jurisdictie die het gros van de zaken claimde, varieerde echter per eenheid, regio en periode doorheen de Opstand. De Nederlandstalige landsknechten deelden traditioneel de sterke corporatieve organisatievorm van hun Duitse tegenhangers. Daardoor behielden zij lang het privilege om op regimentsniveau eigen rechtbanken te vormen, onder toezicht van de kolonel, maar met vertegenwoordiging van de gewone soldaten, die hun eigen soldaten berechtten volgens het door de keizer verleende ‘malefeitsrecht’. Daarnaast introduceerde Karel V op centraal niveau een systeem van provoosten onder een generaal-provoost, met beperkte eigen rechterlijke bevoegdheden, die zaken tegen soldaten buiten de regimentsstructuur voor een door een veldmaarschalk voorgezeten krijgsraad brachten.

Aan opstandige zijde maakte Oranje in 1572 in Holland echter komaf met de regimentsrechtbanken, die niet opgewassen bleken tegen de vloedgolf aan vergrijpen door soldaten. Hij vertrouwde zijn kapiteins volledig discretionair de rechterlijke macht toe over hun soldaten, maar ook deze hervorming stuitte op verzet van het Hof van Holland, dat geen afzonderlijke militaire jurisdictie wilde erkennen, terwijl de Staten van Holland Oranje wel hadden opgedragen daarop toe te zien. Swart neemt aan dat de troepen van de Staten-Generaal in het zuiden rond 1578 onder invloed van Oranje ook overschakelden op dit systeem. Aan Habsburgse zijde hervormde Farnese de militaire justitie in 1580 door auditeurs in te voeren die als zelfstandige militaire rechters fungeerden, ter vervanging van de regimentsrechtbanken, doch die bleven behouden voor Nederlandse en Duitse eenheden.¹⁹¹ Geen enkel van deze systemen voor militaire rechtspraak kon de straffeloosheid echter volledig uitbannen en de competentie van lokale rechters bleef voor de lokale en regionale overheden een strijdpunt. In 1633 werd deze hen uiteindelijk ook formeel toegekend voor de meeste feiten, door een ordonnantie die door druk van onderuit, vanuit de provinciale staten, was tot stand gekomen.¹⁹²

De voorgeboden uit de calvinistische periode laten er geen twijfel over bestaan dat, ondanks het Staatse systeem van militaire justitie, de schepenbank zich genoodzaakt zag en bevoegd achtte om regels uit te vaardigen voor de soldaten in de stad en vervolgens op hen toe te passen. Vaak herhaald zijn voorgeboden die alle soldaten in de stad oproepen om de stad te verlaten en hun vendels te volgen. Soldaten die daarna nog in de stad werden aangetroffen moesten een paspoort van hun kapitein of

¹⁹⁰ Grafiek opgesteld op basis van de index in de bijlage.

¹⁹¹ Swart, “Van malefeitsrecht naar garnizoenskrijgsraden,” 317-24.

¹⁹² Vermeir, *In staat van oorlog*, 193-200; René Vermeir, “Early seventeenth-century representative institutions and law-making in the Habsburg Netherlands,” in *Early Modern Sovereignities: Theory and Practice of a Burgeoning Concept in the Netherlands*, eds. Erik De Bom, Randall Lesaffer en Werner Thomas (Leiden: Brill Nijhoff, 2021), 295-99.

bevelhebber hebben en riskeerden anders een lijfstraf.¹⁹³ Het gebruik van de lijfstraf valt op in de meeste rechtstreeks tot soldaten gerichte voorgeboden. Dat lag natuurlijk in het verlengde van de militaire discipline. Kolonels konden naar believen zaken disciplinair afhandelen en ook kapiteins konden hun soldaten zonder veel beperkingen laten geselen.¹⁹⁴ Bovendien leefden soldaten veelal van krediet op krediet en zien we bij andere insolvente groepen zoals vagebonden en bedelaars, waarmee men zwervende soldaten soms gelijkstelde (*infra*), eenzelfde neiging tot het opleggen van lijfstraffen in plaats van geldboetes.¹⁹⁵

Slecht betaalde, deserterende soldaten of soldaten die hun compagnie tijdelijk verlieten bleven tot in de 17^e eeuw een bron van overlast waartegen lokale overheden probeerden op te treden of optreden van hogerhand te verzoeken.¹⁹⁶ Door hun mobiliteit was de vervolging van rondtrekkende bendes soldaten niet alleen *ratione personae*, maar ook *ratione loci* een jurisdictionele uitdaging.¹⁹⁷ Buitengewoon verregaand was op dat vlak een voorgebod uit 1583, dat zowel de omvang van de problemen met losgeslagen soldaten demonstreert, als de eigengereidheid van de Gentse Calvinistische Republiek. In de *Concessio Carolina* van 1540 was Gent formeel de jurisdictie ontnomen over het Gentse kwartier, waarbinnen hoofdvaart of beroep tegen lokale schepenbanken bij de Gentse schepenen van de Keure ingeburgerd was geraakt en Gentse beambten in de praktijk ook politieel optraden.¹⁹⁸ Na de herroeping van de Carolina in 1577 had de calvinistische magistraat echter voor Gent een militaire dominantie over een groot deel van Vlaanderen gewonnen en eiste deze ook weer zijn oude jurisdictie op.¹⁹⁹ Zo stelde de magistraat op 21 april 1583 vast dat diverse soldaten en ruiters in dienst van de staten van de geünieerde provinciën hun vendels en garnizoenen hadden verlaten en op het platteland inwoners en reizende kooplieden afpersten en plunderden, terwijl ze zich ondertussen bij andere vendels lieten inkwartieren. Om daartegen op te treden, beval de magistraat het volgende:

“...an allen gouverneurs, bailliuze ende officieren, zo van deser stadt als van alle subalterne steden casselryen, plaetsen ende passaigen resorterende onder tGhendtsche quartier, negheene soldaten te laeten passeren noch logieren zonder alvoreen te betooghene, huerlieden passeporte onderteekent zo van hun collonnel als capitain. Ende allen den ghenen de voorseyde pasporten nyet konnende betooghene te doen apprehenderen ende die te punieren ende straffen metten penen ende mulcten jeghens den leechgangers, vagabonden krudelaers ende vertasseers hier te voorent ghepubliceert ende ghestatueert.”²⁰⁰

De Gentse magistraat verhulde niet dat hij in het Gentse kwartier een hogere macht pretendeerde te voeren en zich daarbij bevoegd achtte om bevelen te geven aan de schepenbanken van de kleinere steden in de omgeving en de kasselrijen en zelfs aan de in naam vorstelijke ambtenaren zoals de baljuws. Hoe deze verregaande inmenging functioneerde, is goed gekend uit het Land van Waes. Daar verving het Gentse stadsbestuur systematisch lokale schepenenbanken en benoemde het in 1579 zelf de hoofdbaljuw, Servaas Van Steelant, waarna deze instructies uit Gent bleef uitvoeren.²⁰¹ Bovenstaande ordonnantie is een zeldzaam voorbeeld van een voorgebod dat bedoeld was om ver buiten de Gentse Rijkgracht, de traditionele grens van de territoriale werkingssfeer van de voorgeboden, toe te passen.²⁰²

¹⁹³ SAG, reeks 93, nr. 29, f.319r, 06.05.1581.

¹⁹⁴ Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659: The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars* (Cambridge: Cambridge University Press, 1972), 160; Swart, “Van malefijtsrecht naar garnizoenskrijgsraden,” 319.

¹⁹⁵ Zie bv. SAG, reeks 93, nr. 29, f.308v, 11.01.1581; Parker, *The Army of Flanders*, 181.

¹⁹⁶ Vermeir, “Early seventeenth-century representative institutions,” 296-99.

¹⁹⁷ Swart, “Van malefijtsrecht naar garnizoenskrijgsraden,” 318.

¹⁹⁸ J. Lameere en H. Simont, *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2de reeks, deel 4 (Brussel: J. Goemaere, 1907), 187; Johan Dambruyne, “Stedelijke identiteit en politieke cultuur te Gent,” in *Carolus : Keizer Karel V, 1500-1558*, eds. Hugo Soly en Johan van de Wiele (Gent: Snoeck-Ducaju, 1999), 119; Decavele, “De bestuursinstellingen van de stad Gent,” 286, 288; Decavele, *De eerste protestanten*, 290-91.

¹⁹⁹ Decavele, “Gent, het ‘Genève’ van Vlaanderen,” 35-37; Despretz, *De restauratie*, 21-3.

²⁰⁰ SAG, reeks 93, nr. 30, f.19r, 21.04.1583.

²⁰¹ Vermeir en De Smet, “Kiezen zonder te verliezen,” 105-09.

²⁰² Alles wijst er alleszins op dat de zestiende-eeuwse Gentenaar deze verordening als een voorgebod zou betitelen: hoewel slechts andere overheden en beambten rechtstreeks door de norm worden gebonden, gaat de bepaling uit

Een eventueel jurisdictieconflict *ratione personae* lijkt hier elegant ontweken te zijn geweest door de deserterende militairen hun kwalificatie als soldaten te ontnemen en te onderwerpen aan bestaande regelgeving tegen vagebonden en kleine criminelen. In het algemeen nam de magistraat tegen deze en andere problematieken met soldaten ook vele maatregelen die gericht waren aan de eigen burgerbevolking, waar ze wel onbetwist voor bevoegd was, zoals door de Gentse herbergiers te verbieden om soldaten te logeren.²⁰³

De relatie tussen de magistraat en het militaire gezag was zeker niet altijd conflictueus. Zo vaardigden de Gentse schepenen in april 1582 een voorgebod uit “*uut laste van mijn heer, den grave van Rochepot collonel generael van het oorloochsvolck*”, een van de bevelhebbers van de Franse troepen van Anjou, dat al zijn soldaten en ruiters verplichtte zijn leger weer te vervoegen, onder dreiging van een exemplaire bestraffing.²⁰⁴ Dat beide instanties hier samen ageerden, diende misschien om elke twijfel over de bevoegdheid weg te nemen, daar het zeker geen uitgemaakte zaak zal zijn geweest wie er bevoegd was om over de Franse soldaten van Anjou recht te spreken. In 1583 hanteerde de magistraat eenzelfde aanpak om Engelse soldaten te doen vertrekken.²⁰⁵ Eind augustus 1582 vinden we ook een voorgebod uitgegeven “*van heere ende wet weghe uut expressen laste vander hoocheyt [Anjou]*” dat zowel de soldaten die niet in het garnizoen dienen als al hun kapiteins en kolonels en de vivandiers, de handelaars in levensmiddelen die het leger vergezelden, beval meteen de stad te verlaten achter hun vendels. Dit is een van de weinig voorgeboden waarvan een Franse vertaling is opgenomen, om verstaanbaar te zijn voor de vreemde soldaten die eraan onderworpen waren.²⁰⁶ Ondanks de wisseling van het juridisch kader, trad de magistraat ook na de Reconciliatie in 1585 nog een enkele keer op de gekende eigengereide wijze op door een eenheid soldaten op arbitraire correctie te bevelen de stad te verlaten, maar we zien dit soort voorgeboden niet meer systematisch terugkeren.²⁰⁷

Naast desertie was fraude met de monsterrollen een ander bekend probleem waar de magistraat tegen optrad. Zogenaamde *plazas volantes* of fictieve rekruteringen waren in de vroegmoderne legers een plaag: kapiteins lieten onbestaande soldaten optekenen of stelden tijdens de monsterring burgers en boeren op in de rangen, en streken daarna de soldij en het geld voor de rantsoenen op. Gezien de lokale en regionale overheden de legers uiteindelijk meestal financierden, hadden ze er belang bij dat hiertegen werd opgetreden, wat des te meer geldt voor de erg autonoom opererende Gentse Calvinistische Republiek, die vanaf 1582 ongeveer 26 keer meer militaire uitgaven deed dan voor 1572 gebruikelijk was.²⁰⁸ Daarom werd er streng opgetreden tegen monsterfraude. Aan alle officiers, soldaten, vivandiers en burgers werd het verboden om paarden of wapens uit te lenen onder het mom van een geveinsde verkoop, om daarmee langs de monsterring te passeren, op straffe van de confiscatie ervan. Personen die niet in dienst waren en toch langs de monsterring passeerden riskeerden in 1582 zelfs de galg en in 1584 stokslagen en verbanning.²⁰⁹ In de voorgeboden van vlak na de reconciliatie komen geen monsterringen meer voor. Een andere manier waarop middelen van het leger werden afgewend was door proviand en materiaal van de soldaten op te kopen en door te verkopen en ook dit werd aan de burgerbevolking verboden.²¹⁰ Anderzijds was machtsmisbruik door gewapende soldaten altijd een risico en werd het soldaten meermaals verboden burgers levensmiddelen en andere zaken af te nemen.²¹¹ Zo verzocht de

van ‘*heeren ende wet weghe*’ en is ze vormelijk geïntegreerd in de reeks voorgeboden. Vandaag zouden we zulk een bepaling (anachronistisch) misschien eerder als een soort interpretatieve omzendbrief zien dan een echt reglement; Decavele, “De bestuursinstellingen van de stad Gent,” 288, 292; Ingrid Opdebeek, Stéphanie De Somer en Liesbeth Todts, *Algemeen bestuursrecht: grondbeginselen en beginselen* (Brugge: die Keure, 2024), 135-136.

²⁰³ SAG, reeks 93, nr. 29, f.319r, 06.05.1581; SAG, reeks 93, nr. 30, f.21r-21v, 11.07.1583.

²⁰⁴ SAG, reeks 93, nr. 29, f.356v-357r, 28.04.1582; J.L. Motley, *De opkomst van de Nederlandsche Republiek. Deel 4*, vert. R.C. Bakhuizen van den Brink (Den Haag: Van Stockum, 1879), 312.

²⁰⁵ SAG, reeks 93, nr. 30, f.26v, 15.08.1583.

²⁰⁶ In het cartularium wordt de Franse tekst slechts een vertaling genoemd, daarbij bestempelt men de norm wel expliciet als een voorgebod; SAG, reeks 93, nr. 30, f.5v-6r, 30.08.1582.

²⁰⁷ SAG, reeks 93, nr. 30, f.175r, 28.11.1585.

²⁰⁸ Bart Vander Schelden, “De Gentse stadsmagistraat tijdens de calvinistische Republiek (1577-1584)” (masterproef, Universiteit Gent, 2010), 48; Vermeir, “Early seventeenth-century representative institutions,” 299; Vermeir, *In staat van oorlog*, 199.

²⁰⁹ SAG, reeks 93, nr. 29, f.356r-357r, 30.04.1582; SAG, reeks 93, nr. 30, f.69v-70r, 23.04.1584.

²¹⁰ SAG, reeks 93, nr. 30, f.114r, 12.12.1584.

²¹¹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.7r-7v, 03.09.1582.

magistraat in 1584 om enkele soldaten aan te geven die burgers langs de weg hadden afgeperst.²¹²

Na de reconciliatie zien we de nieuwe figuur van de kastelaan opduiken in de voorgeboden, een titel die in de literatuur moeilijk terug te vinden is, maar waarschijnlijk gaat het om een officier van het garnizoen in het Spaanse Kasteel, dat Farnese liet herbouwen.²¹³ Zo traden de schepenen na een moord gepleegd tussen twee Spaanse soldaten op ‘*ten versmeke*’ van de kastelaan, maar riepen ze de bevolking op om de verdachte aan te geven bij de baljuw, die ingevolge de Carolina bevoegd was voor de opsporing van criminelen en het verrichten van huiszoekingen in de stad.²¹⁴ Tenslotte zou de kastelaan dan weer een beloning uitreiken aan de gouden tipgever, wat het kluwen van bevoegde instanties en de nauwe samenwerking daartussen na de reconciliatie demonstreert. In 1570 had Alva ook halsdelicten binnen het garnizoen aan de militaire justitie onderworpen. Dit voorgebod ging daar niet expliciet tegen in, daar het niet uitsprak wie de verdachte moest berechten en enkel aan de burgerbevolking verplichtingen oplegde; om de verdachte aan te geven en niet te herbergen.²¹⁵

Ook de accommodatie van soldaten in de stad leverde voortdurend problemen op. Soldaten werden in het winterseizoen meestal zonder vergoeding ingekwartierd in de woningen van de bevolking, waarmee de kost voor de overheid en de soldaten volledig geëxternaliseerd werd ten nadele van de stedelingen, die soms wel door het stadsbestuur werden vergoed. Het was niet ongebruikelijk dat steden hiertoe nieuwe belastingen moesten invoeren.²¹⁶ Het verdelen van soldaten over de huizen viel de stadsmagistraat te beurt. Die liet meestal toe dat een deel van de burgers deze verplichting afkocht met een geldelijke bijdrage. Burgers die een of meerdere soldaten moesten ontvangen, kregen daartoe van de magistraat een biljet met het aantal te logeren personen en hun rang, terwijl de magistraat een kopie van deze biljetten aan de officier van het aankomende leger verstrekke. De praktische kant werd geregeld door de fouriers, beambten die specifiek met de inkwartiering belast waren.²¹⁷ Volgens Despretz speelde ook de krijgsraad, een instelling waarvan de samenstelling onduidelijk blijft, hierbij een rol in 1577-79, maar de voorgeboden geven daar in de hier bestudeerde periode geen aanwijzingen voor.²¹⁸ Om conflicten te beperken was het cruciaal dat burgers en soldaten dezelfde opvattingen hadden over hun rechten en plichten. Traditioneel werden deze nog buiten de stadsmuren aan de soldaten uiteengezet, waarna de kopieën van de biljetten aan de soldaten werden uitgedeeld, waarmee ze hun logies konden betrekken.²¹⁹ Binnen de stad werden de wederzijdse verplichtingen uiteengezet in de voorgeboden, zoals wordt gedemonstreerd door een voorgebod uit 1583. In dit geval werd uitzonderlijk niemand vrijgesteld, ook niet de schepenen van beide de banken of de raadsheren van de rekenkamer. Het werd ook verboden om deze plicht rechtstreeks van de toegewezen soldaten af te kopen. Burgers moesten dit aan de fouriers melden, zodat de soldaten hen niet zouden kunnen bedriegen door een tweede biljet te vragen onder het voorwendsel van problemen bij het toegewezen logement. De soldaten moesten zich tevredenstellen met ‘*reedelick logement*’.²²⁰ In een voorgebod uit 1586 werd dat gespecificeerd als de tweede beste kamer in het huis, een paar slaaplakens per twee weken, een kaars per dag en de mogelijkheid om hun eten te koken aan de haard.²²¹ Het is opvallend dat de magistraat er toen voor koos niet de soldaten te sanctioneren die meer eisten, maar de burgers die de soldaten meer zouden geven: zij riskeerden als straf dat men een extra soldaat bij hen zou inkwartieren.²²² Dat zou opnieuw een manier kunnen zijn om jurisdictieproblemen bij het rechtstreeks optreden tegen militairen te omzeilen, en om de burgers een duidelijke stok achter de deur te geven om eisen van soldaten te weigeren. Anderzijds werd toezicht op

²¹² SAG, reeks 93, nr. 30, f.72r, 18.05.1584.

²¹³ Violet Soen, “Reconquista and Reconciliation in the Dutch Revolt: The Campaign of Governor-General Alexander Farnese (1578-1592),” *Journal of Early Modern History* 16 (2012): 13; *Middelnederlandsch Woordenboek*, lemma “castelein,” geraadpleegd 20.07.2025, www.gtb.ivdnt.org.

²¹⁴ J. Lameere en H. Simont, *Recueil des ordonnances*, 185.

²¹⁵ SAG, reeks 93, nr. 30, f.145v-146r, 24.05.1585.

²¹⁶ Parker, *The Army of Flanders*, 166; Etienne Rooms, “Bezoldiging, bevoorrading en inkwartiering van de koninklijke troepen in de Spaanse Nederlanden (1567-1700),” *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 118 (2003): 538.

²¹⁷ *Middelnederlandsch Woordenboek*, lemma “fourier,” geraadpleegd 20.07.2025, www.gtb.ivdnt.org.

²¹⁸ Despretz geeft hier geen bronnen voor; Despretz, *De restauratie*, 49-51.

²¹⁹ Rooms, “Bezoldiging, bevoorrading en inkwartiering,” 538.

²²⁰ SAG, reeks 93, nr. 30, f.46v, 10.12.1583.

²²¹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.179r-179v, 03.01.1586.

²²² SAG, reeks 93, nr. 30, f.179r-179v, 03.01.1586.

de soldaten zelf zowel voor als na de Reconciliatie vooral via de militaire officiers geregeld. Zo werd in mei 1584 medegedeeld dat niemand de ingekwartierde soldaten moest voeden en dat burgers bij schendingen verhaal konden doen op de kapiteins.²²³ Dat zal de kapiteins natuurlijk aangemoedigd hebben om hun sterke mandaat te gebruiken om zelf scherp toezicht te houden over hun manschappen. Na de reconciliatie konden burgers soldaten die te lang in hun logies bleven aangeven bij de kapiteins en de sergeant-majoor, die de zaak met de kastelaan zouden afhandelen, een aanpak waarbij de magistraat dus iets terughoudender was om rechtstreeks tegen officieren op te treden en meer samenwerking zocht.²²⁴

Het vertrek van een garnizoen hield ten slotte financiële risico's in voor de stadsbevolking. Slecht betaalde soldaten kochten hun levensmiddelen veelal op krediet en intimideerden handelaars vaak om dit toe te kennen. Dat die schulden ook betaald werden was geen garantie, daar de soldaten hun schuldenaars vervolgens konden ontvluchten, bijvoorbeeld wanneer hun eenheid vertrok of wanneer een stad van kamp wisselde en schuldenaars en schuldeisers plots aan de andere kant van het conflict stonden.²²⁵ Dat laatste was het geval kort na de overgave van Gent, toen de 760 overgebleven Staatse garnizoenssoldaten op 24 september de stad moesten verlaten om plaats te maken voor een garnizoen van Farnese's soldaten. In de avond van 22 september kondigde de magistraat inderhaast nog een voorgebod af dat alle schuldeisers sommeerde om schulden met militairen voor hun vertrek te komen afrekenen.²²⁶ Zo probeerde de uittredende magistraat de financiële belangen van zijn onderdanen toch nog te beschermen en haar plicht tot het bewaren van de gemene welvaart te vervullen. In 1586 en 1587 trad de magistraat nog tweemaal op dezelfde wijze op bij het vertrek van een compagnie, behalve dat de afrekeningen nu georganiseerder konden gebeuren via de kapitein, in plaats van met elke soldaat afzonderlijk.²²⁷

Zoals we in grafiek 4 zien, daalde het aantal voorgeboden met betrekking tot soldaten in de stad in het algemeen na de reconciliatie. Daarvoor zijn veel verklaringen mogelijk, zoals de afgenomen intensiteit van de oorlogvoering in de directe omgeving van Gent of de relatief sterke discipline in het leger van Farnese tot 1588²²⁸. Wat op lange termijn echter de conflicten met de stedelingen zou moeten hebben teruggedrongen, is het herstel van het 'Spaans Kasteel', de dwangburcht van Karel V die aan het begin van het calvinistisch bewind gedeeltelijk was afgebroken. Hier werden, vooral onder Albrecht en Isabella, uiteindelijk barakken gebouwd waarin minstens een deel van het garnizoen kon worden gehuisvest, wat de belastende inkwartieringen beperkte.²²⁹ Hoewel de versterkingen volgens de literatuur pas rond 1589-1590 afgewerkt waren, blijkt uit de voorgeboden dat er al opnieuw enige activiteit moet zijn geweest in 1585.²³⁰

3.2.1.2. De voorgeboden ingezet voor de Staatse en Habsburgse oorlogvoering

De stad was niet alleen het voorwerp van grote militaire campagnes. De voorgeboden van de Gentse magistraat konden zelf ook worden ingezet om de oorlogvoering van de partijen op een hoger niveau te ondersteunen. Daarbij geven de voorgeboden van 1581-1587 de indruk dat Farnese er veel beter in slaagde om de Gentse stadsmagistraat, en daarmee de menselijke en materiële middelen van Gent, te mobiliseren voor de Habsburgse oorlogsmachine dan eender welke supra-lokale autoriteit wist te doen tijdens de calvinistische periode. De enige voorgeboden uit de calvinistische periode die op enige coördinatie met grotere militaire operaties wijzen, betroffen de bevoorrading van geallieerde legers in

²²³ SAG, reeks 93, nr. 30, f.73r, 24.05.1584.

²²⁴ SAG, reeks 93, nr. 30, f.139r, 24.05.1584.

²²⁵ Parker, *The Army of Flanders*, 181-82.

²²⁶ SAG, reeks 93, nr. 30, f.99v, 22.09.1584.

²²⁷ SAG, reeks 93, nr. 30, f.236r-236v, 29.11.1585; SAG, reeks 93, nr. 30, f.264v-265rv, 02.06.1587.

²²⁸ Parker, *The Dutch Revolt*, 221-22.

²²⁹ Parker, *The Army of Flanders*, 166-67; Soen, "Reconquista and Reconciliation," 13.

²³⁰ Er werd dan voor het eerst weer een verbod afgekondigd om bier te gaan halen in het 'nyeu kasteel', wat lijkt te impliceren dat er opnieuw soldaten gelegerd waren en gevoed werden, evenals dat het kasteel weer buiten de (fiscale) jurisdictie van de stadsmagistraat viel. SAG, reeks 93, nr. 30, f.155r-156r, 22.06.1585; Luc Devriese, "Het Nieuw Kasteel (1545-1576) en het Spaans Kasteel (1589-1781): tegen Gent gericht," *Ghendtsche Tydinghen* 47 (2018): 339-342.

de omgeving. De voorgeboden die daartoe werden uitgevaardigd zijn inhoudelijk zeer consistent. In september 1581 werd de Gentenaars geadverteerd dat zij het leger van de geünieerde provinciën (Unie van Utrecht) konden bevoorraden in de omgeving van Oudenaarde en dat de handelaars die daarop ingingen, zouden genieten van “*alzulcke vryheden ende liberteyten als naer oude costume.*” Bovendien mochten ze niet gearresteerd of anderszins bekommerd worden vanwege uitstaande schulden en andere oude zaken gedurende deze werkzaamheden en in de zes weken daarna.²³¹ Naast soldij en logies verschaffen, rustte op de overheden die soldaten aanwierven meestal de contractuele plicht om hen levensmiddelen te laten kopen tegen de gebruikelijke prijzen. De geconcentreerde aanwezigheid van een leger, zeker in een regio waar de landbouwproductie was teruggelopen door de oorlogvoering, dreef de vraag en daarmee de prijs lokaal echter fors op, met in het slechtste geval zelfs het risico op hongersnood. Overheden probeerden hier traditioneel een antwoord op te bieden door kleine privéhandelaars, ‘vivandiers’ of ‘zoetelaars’ genaamd aan te moedigen om het leger te gaan bevoorraden door hen zoveel mogelijk faciliteiten en voordelen te verschaffen, al bleef het effect vaak te klein.²³² Die methode werd gehanteerd tot de Habsburgse overheid de bevoorrading vanaf de jaren 1590 gecentraliseerder ging organiseren.²³³ Gelijkaardige voorgeboden volgden in 1582, met een bijkomende vrijstelling van lasten en tolleren, in 1583.²³⁴ Na de reconciliatie ging deze praktijk voort ten gunste van het leger van Farnese, met soms de belofte van een konvooi ter bescherming en een paspoort.²³⁵ Het gaat hierbij om een nauwe samenwerking tussen magistraat en landvoogd: de ene keer wordt de voor een voorgebod gangbare formule ‘*van heere ende wet weghe*’ gebruikt, maar verwijst men naar een vorstelijke ordonnantie, een andere keer is de inhoud gelijk, maar wordt de aankondiging gedaan ‘*van weghe zyne hoogheyt*’ en kan men strikt genomen zelfs niet van een voorgebod spreken.²³⁶

De samenwerking tussen beide niveaus laat zich ook zien in andere maatregelen die in de calvinistische periode afwezig waren. Reeds op 4 oktober 1584, nog geen maand na de Reconciliatie en zelfs voor de vervanging van de magistraat op 15 november, zette Farnese de Gentenaars al aan het werk, zonder twijfel ter ondersteuning van zijn campagne tegen hun voormalige bondgenoten te Antwerpen.²³⁷ Met een voorgebod uitgevaardigd “*van heere ende wet weghe deser stede uuter name van zyne hoogheyt*” werden alle vrije en onvrije schippers bevolen om voor het Stadhuis te verschijnen opdat 86 van hen in dienst van Farnese zouden treden, dit alles tegen behoorlijke verloning, maar wel afgedwongen op lijfstraf.²³⁸ Farnese had in juli besloten om een schipbrug over de Schelde te bouwen om de bevoorrading van Antwerpen af te snijden en steunde voor de nodige mankracht en materialen om dit huzarenstuk van de belegeringskunde te realiseren op de lokale en regionale overheden in de regio, zoals ook de kasselrij van het Land van Waes.²³⁹ De medewerking van de Gentenaars garanderen was echter geen sinecure. Het voorgebod moest de volgende dag herhaald worden omdat de opkomst te laag was.²⁴⁰ Op 16 oktober werden nog 26 bijkomende schippers opgevorderd, dit alles in samenwerking met de baljuw en de gecommitteerden van Farnese.²⁴¹ De nieuwe magistraat trad op 20 november ten slotte opnieuw op, omdat schippers en timmerlieden zonder toestemming en paspoort uit het leger van Farnese terugkeerden naar Gent. Om de dwangarbeiders weer in het gareel te krijgen, werden zij bedreigd met verbanning en andere arbitraire correctie en een jaar schorsing uit hun nering.²⁴² Op 15 februari 1585 ging een nieuwe golf van opvorderingen verder, om de afsluiting van de Schelde bij Kallo te voltooiën, die doorging tot in april. Dit gebeurde door middel van een voorgebod ‘*van weghe bailliu ende schepenen*’. Het voorgebod handelde immers in uitvoering van een brief van Farnese aan zowel de baljuw als de schepenen van de Keure en ook het enrolleren van de scheepslieden werd aan de baljuw opgedragen. Deze keer koos men voor een evenwichtigere aanpak met wortel en stok. Alle opgevorderde

²³¹ SAG, reeks 93, nr. 29, f.340r-340v, 04.12.1581.

²³² Rooms, “Bezoldiging, bevoorrading en inkwartiering,” 527-29.

²³³ Parker, *The Army of Flanders*, 160-63.

²³⁴ SAG, reeks 93, nr. 30, f.10v, 05.12.1582; SAG, reeks 93, nr. 30, f.11v, 27.01.1583.

²³⁵ Zie bv. SAG, reeks 93, nr. 30, f.267v-268r, 13.06.1587.

²³⁶ SAG, reeks 93, nr. 30, f.267v-268r, 13.06.1587; SAG, reeks 93, nr. 30, f.298v, 11.08.1587.

²³⁷ Verlinden, “Het beleg en de val van Gent,” 112.

²³⁸ SAG, reeks 93, nr. 30, f.103r-103vr, 04.10.1584.

²³⁹ Vermeir en De Smet, “Kiezen zonder te verliezen,” 113-14.

²⁴⁰ SAG, reeks 93, nr. 30, f.103v, 05.10.1584.

²⁴¹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.104r, 16.10.1584.

²⁴² SAG, reeks 93, nr. 30, f.105v, 20.11.1584.

scheepslieden kregen de schriftelijke garantie dat zij maximaal acht dagen zouden worden tewerkgesteld. Men verzekerde hun ook dat ze geen schade zouden lijden, hun kosten gedekt zouden worden en ze daarenboven goed betaald zouden worden. Tegelijkertijd werd het voor de acht dagen van de werken verboden om de stad nog met een schip te verlaten, opdat zij de dienst niet zouden kunnen ontvluchten en ontduikers gearresteerd en gestraft konden worden.²⁴³ Toch moest ook dit voorgebod de volgende dag herhaald worden, onder dreiging van confiscatie van de schepen en verbanning.²⁴⁴

Na april 1585 duurde het tot juni 1587 voor de opvorderingen van schippers en schepen volgens dezelfde methodiek weer op dreef kwamen, maar ditmaal ter voorbereiding van de geplande invasie van Engeland, waarvoor Farnese voor de rest van het jaar in de weer was met het veroveren van de zeehaven Sluis en het verzamelen van manschappen, schepen, munitie en proviand.²⁴⁵ Schippers werden opgevorderd om artillerie, soldaten en bagage te vervoeren voor het leger dat in augustus na het succesvolle beleg van Sluis door Gent passeerde.²⁴⁶ Bij deze bijzonder strak geregisseerde doortocht werd de verplaatsing van de opgevorderde schepen in de voorgeboden tot op het uur precies gedirigeerd, wat de sterke re-integratie van de magistraat in het bestuursapparaat van de landvoogd demonstreert. In november en december volgden ten slotte nog eens acht ordonnanties ter opvordering van schepen en schippers, wat het totaal voor 1587 op twaalf brengt. Opnieuw was de grens tussen voorgebod en vorstelijke ordonnantie flou. Een eerste ordonnantie werd uitgesproken van “*van sconincx ende sheeren weghe*” en gelaste de schippers verdere instructies van een vorstelijke commissaris te komen aanhoren.²⁴⁷ Enkele dagen daarna volgde dan een vormelijk normaal voorgebod van de magistraat ter bestraffing van ontduiking van de opvordering en ook de gemeenschappelijke aanhef “*van sconincx ende schepen weghe*” werd gebruikt.²⁴⁸ Uit dit alles mogen we een zeer nauwe samenwerking tussen de centrale en lokale overheden veronderstellen.

Een enkele keer in augustus 1587 werd ook gecommuniceerd dat Farnese arbeiders aanwierf om een fort te bouwen bij Cadzand, maar ook hier is er geen sprake van een echt voorgebod, daar er geen autoriteit werd vermeld en geen bindende norm werd uitgesproken. Voor deze opdracht, waarvoor niet geput moest worden uit een schaarse pool van opgeleide arbeiders, bleek een werkplicht niet noodzakelijk en beperkte men zich tot het adverteren van een loon van tien stuivers per dag en de garantie dat het werk zonder gevaar voor de vijand kon worden uitgevoerd.²⁴⁹

3.2.2. Burgerwacht en interne handhaving

Stadsmilities waren in het 16^e-eeuwse Gent geen nieuw fenomeen. Gent kon in tijden van crisis tot in de late 15^e eeuw bogen op een strak georganiseerd gemeenteleger, dat een hoofdrol speelde in de lange Gentse traditie van opstanden tegen het vorstelijk gezag.²⁵⁰ Deze militie, waarvoor alle weerbare mannen tussen twintig en zestig jaar konden worden opgeroepen, was net als in andere Nederlandse steden zoals Utrecht corporatief georganiseerd.²⁵¹ In Gent diende het systeem van de Drie Leden, dat de politieke verhoudingen tussen poorterie, weverij en neringen regelde, ook als structuur voor de militaire rekrutering: de Gentse overdekens voerden elk de mannen van hun lid aan, waarbij elk van de 53 ambachten van de kleine neringen in de strijd door zijn eigen deken geleid werd en de weverij zich had onderverdeeld in territoriale wijken onder leiding van gezworenen. De elite in de poorterie had eveneens een eigen organisatie in de militie. De mogelijkheid om gewapend te manifesteren was in deze periode

²⁴³ SAG, reeks 93, nr. 30, f.124r-124v, 14.02.1585.

²⁴⁴ SAG, reeks 93, nr. 30, f.124v, 15.02.1585.

²⁴⁵ Parker, *The Dutch Revolt*, 219.

²⁴⁶ SAG, reeks 93, nr. 30, f.267v, 10.06.1587; SAG, reeks 93, nr. 30, f.302v-303v, 20.08.1587; SAG, reeks 93, nr. 30, f.303v-304v, 25.08.1587.

²⁴⁷ SAG, reeks 93, nr. 30, f.313v, 14.11.1587.

²⁴⁸ SAG, reeks 93, nr. 30, f.314r, 19.11.1587; SAG, reeks 93, nr. 30, f.319r, 16.12.1587.

²⁴⁹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.301v-302r, 18.08.1587.

²⁵⁰ Jelle Haemers en Botho Verbist, "Het Gentse gemeenteleger in het laatste kwart van de vijftiende eeuw. Een politieke, financiële en militaire analyse van stadsmilities," *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 62 (2008): 291-94.

²⁵¹ Haemers en Verbist, "Het Gentse gemeenteleger," 291-309; Maarten R. Prak, "Citizens, soldiers and civic militias in late medieval and early modern Europe," *Past & Present* 228 (2015): 102-04.

natuurlijk ook een stok achter de deur voor de grotere politieke inspraak van de ambachten.²⁵² Aan dit middeleeuwse systeem werd echter een definitief einde gemaakt door de *Concessio Carolina*.²⁵³

De neergang van de middeleeuwse stadsmilities wordt vaak verklaard vanuit het door fiscaal-militaire competitie gestuurde staatsvormingsproces zoals uitgewerkt door Charles Tilly, waarin de vorst mede de overhand kreeg dankzij een militaire revolutie. De opmars van vuurwapens artillerie en de nieuwe vestingwerken om deze te weerstaan, zouden het pad geëffend hebben voor de dominantie van professionele soldaten die beter opgewassen waren tegen de complexiteit van de vroegmoderne oorlogvoering in grote infanterielegers. Voor stedelijke militia's zou in deze militaire context weinig plaats zijn overgebleven.²⁵⁴ Prak beargumenteerde echter dat burgermilities van belang bleven, maar met een nieuwe focus op de interne orde in de stad, als politiemacht en als gewapende arm achter de magistraat en factor van belang binnen de stedelijke politieke orde.²⁵⁵ Bovendien wijzen zowel Prak als Swart erop dat de stadsmilities tijdens de Opstand een laatste bloeiperiode doormaakten als militaire macht. In vele Nederlandse steden hielp Willem van Oranje rond 1577-1580 burgerwachten opzetten met een algemene dienstplicht, ingedeeld volgens een territoriaal in plaats van corporatief model. Het is ook in deze periode, waarin stadsmilities meermaals tegenover muitende huurlingenlegers stonden, dat de burgermilitie in de politieke theorie opgewaardeerd werd. Onder invloed van Machiavelli en een hernieuwde waardering voor de klassieken zoals Cicero en Sallustius, werd de burgermilitie weer een fundament van de stedelijke vrijheid en deugdelijkheid, nu ingepast in een humanistisch-republikeinse ideologie die erg wantrouwig stond tegen de onbetrouwbare huurlingenlegers die vaak werden ingezet om privileges te beknotten.²⁵⁶ Het gemene belang bij de verdediging van de stedelijke autonomie schepte in het, net als Gent, als een quasi-autonome stadsrepubliek opererende Antwerpen van 1577-85, volgens Swart een bereidheid om in de militia te dienen, die samen met het daaraan gekoppelde sociale prestige afkalfde nadat de stad weer aan het Habsburgse gezag werd onderworpen, met name bij de hogere geledingen.²⁵⁷

3.2.2.1. Organisatie van de burgerwacht tijdens de Calvinistische Republiek

Over de organisatie van de Gentse burgerwacht is Despretz' artikel uit 1966, over de jaren 1577-79, nog steeds de belangrijkste publicatie. De nieuwe Gentse burgerwacht vond haar wortels in het Wonderjaar, toen op advies van landvoogdes Margareta van Parma ongeveer 4.000 betrouwbare mannen 'van eeren' werden gemobiliseerd in een territoriale structuur op basis van 17 kwartieren, om de orde te herstellen te midden van de hagenpreken en beeldenstormen. Dat er dus voor de coup van Ryhove en Hembyse al een burgerwacht bestond volgens dit model kan eventueel mee verklaren dat er nooit een poging is ondernomen om het oude gemeenteleger volgens de structuur van de Drie Leden terug te brengen, terwijl het herstel van de stedelijke orde van voor de Carolina verder wel een kernpunt was van het programma van de XVIII en de nieuwe magistraat.²⁵⁸ Voor 1577 zag de burgerwacht amper actie, al werd de wacht in 1573 gereorganiseerd in acht kwartieren, elk onder een kolonel, die telkens 6 kapiteins met een compagnie of vendel van 140 manschappen onder zich had. Die structuur werd ook in de hier bestudeerde periode aangehouden en was dus op dezelfde leest geschoeid als de eigentijdse professionele legereenheden.²⁵⁹ Hoewel Despretz de (*de jure*) invoering van een algemene dienstplicht pas na de coup van 1577 plaatste, blijkt uit een gedrukte kopie van een reglement van de wacht dat deze

²⁵² Jan Dumolyn en Jelle Haemers, "Patterns of urban rebellion in medieval Flanders," *Journal of Medieval History* 31 (2005): 388-391; Haemers en Verbist, "Het Gentse gemeenteleger," 291-309.

²⁵³ Haemers en Verbist, "Het Gentse gemeenteleger," 294, 299-309.

²⁵⁴ Prak, "Citizens, soldiers and civic militias," 94-6.

²⁵⁵ Prak, "Citizens, soldiers and civic militias," 96, 118-23.

²⁵⁶ Prak, "Citizens, soldiers and civic militias," 97-122; Erik Swart, "A Renaissance Republic? Antwerp's urban militia, 'the military Renaissance' and structural changes in warfare, c. 1566-c. 1612," in *Antwerp in the Renaissance*, eds. Bruno Blondé en Jeroen Puttevils (Turnhout: Brepols, 2020), 133-41.

²⁵⁷ Swart, "A Renaissance Republic?," 144-52.

²⁵⁸ Paul Rogghé, *De Orangistische putsch van 28 oktober 1577 te Gent* (Maldegem: Drukkerij Standaert-Van Steene, 1967), 6-29.

²⁵⁹ Despretz, *De restauratie*, 49-52; André Despretz, "Stadsversterkingen en burgerwacht tijdens de restauratiejaren der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)," *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 20 (1966): 149-52.

minstens in 1573 al in voegen was.²⁶⁰ Net als in Antwerpen werd de burgerwacht evenwel pas echt een factor van betekenis na de calvinistisch gezinde omwenteling van 1577, onder het bewind van Hembyze. In theorie konden alle mannen tussen zestien en zestig jaar oud gemobiliseerd worden, maar volgens Despretz werd in 1578 in werkelijkheid nog steeds niet veel meer dan 3.000 man op de been gebracht. Daarmee kwam Gent niet in de buurt van de echte algemene dienstplicht te Antwerpen, waar ongeveer 16.000 burgers onder de wapenen zouden zijn gegaan. Elke burger moest voor zijn wachtdienst zelf een gepaste wapenrusting aanschaffen, bestaande uit een borstharnas, lans en een haakbus of hellebaard.²⁶¹

Een voorgebod uit 1581 bevestigt de formele algemene dienstplicht voor weerbare mannen tussen zestien en zestig jaar oud, ongeacht hun status, die Despretz voor de beginjaren van de Calvinistische Republiek vaststelde. Evenwel werd de magistraat al onder de Calvinistische Republiek geconfronteerd met het probleem van burgers die hun dienstronde ofwel ontlieden of niet met een behoorlijk geweer opdaagden.²⁶² Als we op het voorgebod afgaan was het wel degelijk de bedoeling om de algemene dienstplicht in de praktijk te brengen. Het voorgebod getuigt ook van de nauwe band tussen dienst in de militie en burgerlijke deugd en burgerschapsrechten die Prak en Swart met het 16^e-eeuwse humanistische discours associeerden. Alle opgeroepen personen dienden als “*vrome burghers ende liefhebbers des ghemeen vaterlands*” in persoon te verschijnen. Wie vier keer afwezig was op zijn ronde kon uit Gent gezet worden, in het belang van de welvaart van de stad.²⁶³ Een magistraat die pretendeerde in het algemeen belang van de burgergemeenschap te handelen kon geen *free-riders* tolereren die van de publieke veiligheid genoten zonder eraan bij te dragen. Het beroep op de burgerzin van de Gentenaars nam onder de uitzichtloze blokkade van 1584 zelfs zulke proporties aan dat men alle burgers die de afgelopen twee jaar uit Gent waren gevlucht sommeerde om terug te keren naar de omsingelde stad en deze te verdedigen, zoals hen ‘*van rechte ende nature weghe*’ verplicht was als getrouwe poorters. Om deze wanhoopsmaatregel kracht bij te zetten, konden de goederen van gevluchte burgers aangeslagen worden.²⁶⁴

Op 5 april 1583 vinden we nog een voorgebod over de organisatie van de wacht dat initieel nogal cryptisch lijkt. Iedereen werd geboden zijn kolonels en kapiteins in de wacht te gehoorzamen “*naer uutwysen der ordonnantie, elcken van henlieden te dien verleendt, in daten IIIIen deser maendt aprilis XVC LXXXIII*,” maar op 4 april is er geen voorgebod over de wacht terug te vinden.²⁶⁵ ‘Verleend’ moeten we hier waarschijnlijk letterlijk nemen. Het Gentse stadsarchief bewaart, zoals reeds aangehaald, een aantal drukwerkjes onder titels als ‘*ordonnantie opt faict vander wacht*’ uit 1573, 1578 en 1593. Vooral het reglement van 1573 bevat uitgebreide bepalingen over de normale werking, discipline en organisatie van de burgerwacht.²⁶⁶ Hoewel niet bewaard, is het aannemelijk dat ook in april 1583 zulk een gedrukt reglement is verschenen. Daarbij moeten we het voorgebod waarschijnlijk zo begrijpen dat een exemplaar daarvan werd verleend aan elke kolonel en kapitein.

3.2.2.2. Taken van de burgerwacht tijdens de Calvinistische Republiek

De taken van de burgerwacht in de calvinistische periode waren zowel militair als politieel van aard. Uit de voorgeboden blijkt vooral dat er tijdens de burgeroorlog weinig onderscheid werd gemaakt tussen de bestrijding van interne en externe vijanden. In 1581-84 was de vrees voor een aanval van de Malcontenten of het leger van Farnese een constante. Telkens wanneer de dreiging acuut was, werd de burgerwacht per voorgebod tot een verhoogde staat van paraatheid opgeroepen.²⁶⁷ In januari 1581

²⁶⁰ *Ordinnantie by heere ende wet ghestelt op tonderhouden vander wachte*, 23.12.1573 (SAG, reeks 110, nr. 1), f. 1v.

²⁶¹ Despretz, “Stadsversterkingen, 14-7.

²⁶² SAG, reeks 93, nr. 29, f.319v-320r, 18.05.1581.

²⁶³ SAG, reeks 93, nr. 29, f.319v-320r, 18.05.1581.

²⁶⁴ SAG, reeks 93, nr. 30, f.58r-58v, 24.02.1585.

²⁶⁵ SAG, reeks 93, nr. 30, f.17v-18r, 05.04.1583.

²⁶⁶ *Ordinantie op tonderhouden vander wachte*, Gent: De weduwe van Ghileyn Manslius, 1574; *Instructie omme de commissarissen [...] inrolleren sullen alle weerbare mannen*, 12.08.1578 (SAG, reeks 110, nr. 1); *Ordinnantie opt faict vander*, 10.01.1593 (SAG, reeks 110, nr. 1),

²⁶⁷ Zie bv. SAG, reeks 93, nr. 29, f.308r-308v, 11.01.1581; SAG, reeks 93, nr. 29, f.309r-310v, 14.01.1581; SAG, reeks 93, nr. 30, f.7v-8r, 03.11.1582. Voor meer herhalingen van het voorgebod zie de index in de bijlage.

vreesde men bijvoorbeeld een aanval van de Malcontenten uit de richting van Kamerrijk. Alle burgers werden, zoals stevast bij gevaar voor invasie, bevolen zich dag en nacht gereed te houden met hun geweer en buskruit om de vijand af te slaan. Bij het luiden van het alarm zouden de kapiteins in hun wijk de straten moeten afspannen met kettingen en iedereen moest dan een kuip water klaarzetten voor het geval er tijdens de aanval brand uitbrak²⁶⁸. Een uitvoerigere alarmprocedure werd in 1583 per voorgebod bekendgemaakt. Alle burgerwachters zouden zich bij een alarm op de afgesproken plaatsen moeten verzamelen in het vendel van hun kwartier. Nieuwe inwijkelingen en vluchtelingen die nog niet op de rol van de burgerwacht waren ingeschreven moesten zich daarentegen in het hof van de handboogschutters verzamelen met spaden om waar nodig bijstand te verlenen. Vrouwen en kinderen mochten hun huizen niet verlaten.²⁶⁹

De Malcontenten buiten de stad werden tijdens de dreiging van januari 1581 geacht in contact te staan met informanten binnen Gent. De opdracht voor de Gentenaars luidde daarom *“zorchvuldich te wesen in allen zaken, rakende de bewaernesse ende ruste van dien zo van binnen als van buiten.”*²⁷⁰ Daarom werd afgekondigd dat alle ballingen uit andere geünieerde steden en alle vreemdelingen die zich met de vijand hadden gereconcilieerd de stad voor zonsondergang moesten verlaten. Daarenboven werd iedereen aangemoedigd om deze aan te geven bij de schepenen.²⁷¹ Die combinatie van maatregelen werd later nog herhaald.²⁷² Een optie in tijden van dreiging was om de leden van de burgerwacht te verplichten om niet op straat te komen zonder ‘zijgeweer’, waarschijnlijk een op de zij gedragen kleiner wapen, en hen te verplichten om hun halsgeweer, een lang wapen, klaar te hebben liggen.²⁷³ Ook dat deed men uit bezorgdheid om zowel externe als interne vijanden:

*“also periculeuse tyden wel verheesschen goede ende scherpe wachte in alle quartieren van deser stede van Ghendt te houdene jeghens allen aenslagghen ende invasien die den ghemeenen vyandt met zyne faulteurs ende adherenten pooghen tatterpteren met alle intelligentie ende indirecte middelen.”*²⁷⁴

Daarnaast vervulden de burgerwacht en met name zijn kapiteins andere zuiver interne handhavingstaken in toepassing van de voorgeboden. Vooral het toezicht op de vele voorgeboden die het verblijf van vreemdelingen in de stad reguleerden was hun vaste taak. Gezien de burgerwacht territoriaal georganiseerd was, waren de kapiteins voor de hand liggende lokale aanspreekpunten en handhavers voor de magistraat in de wijken. Zo konden particuliere burgers die vreemdelingen logeerden dit melden aan de kapitein van hun wijk of zijn luitenant in plaats van daarvoor dagelijks tot op het schepenhuis te komen, zoals van de herbergiers werd verwacht.²⁷⁵

3.2.2.3. Burgerwacht als politieke factor

Echter was niet alleen de grens tussen militair en politieel optreden vaag, de burgerwacht werd in de Calvinistische Republiek ook een machtsmiddel en machtsfactor in politieke twisten binnen het Staatse kamp. Inmenging door dan wel gebruik van de burgerwacht bij interne politieke conflicten ging terug tot de beginjaren van de Calvinistische Republiek. Hoewel de initiële coup in 1577 nog met huurlingen werd uitgevoerd, was de burgerwacht in de machtsstrijd tussen Hembyze en Ryhove in de zomer van 1579 een factor van betekenis. Hembyze probeerde meermaals tevergeefs de overhand te halen door de burgerwacht achter zich te stellen en de eed aan het calvinisme te doen zweren.²⁷⁶ Praks vaststelling dat

²⁶⁸ SAG, reeks 93, nr. 29, f.308r-308v, 11.01.1581.

²⁶⁹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.39r, 28.10.1583.

²⁷⁰ SAG, reeks 93, nr. 29, f.309v, 14.01.1581.

²⁷¹ SAG, reeks 93, nr. 29, f.308r-308v, 11.01.1581; SAG, reeks 93, nr. 29, f.309r-310v, 14.01.1581.

²⁷² Zie bv. SAG, reeks 93, nr. 29, f.344r-345r, 12.07.1581.

²⁷³ SAG, reeks 93, nr. 29, f.352r, 17.03.1582; *Middelnederlandsch Woordenboek*, lemma “halsgeweer,” geraadpleegd 23.07.2025, www.gtb.ivdnt.org.

²⁷⁴ SAG, reeks 93, nr. 30, f.7v-8r, 03.11.1582.

²⁷⁵ SAG, reeks 93, nr. 29, f.321r-321v, 12.07.1581; SAG, reeks 93, nr. 30, f.38v, 19.10.1583; SAG, reeks 93, nr. 30, f.38v-39r, 24.10.1583.

²⁷⁶ Despretz, *De instauratie*, 31-3; Rogghé, *De Orangistische putsch*, 28; Van Bruaene, “De calvinistische republiek,” 37.

burgermilities tijdens de opstand nauw betrokken waren bij de omwentelingen in verschillende steden zoals Leiden en Amsterdam, gaat dus ook op voor Gent.²⁷⁷ De strijd om de loyaliteit van de burgerwacht zien we daarna pas terugkeren na de vervallenverklaring van Filips II als vorst in het Plakkaat van Verlaetinghe van 26 juli 1581. Vander Schelden bracht deze troebelen in zijn masterscriptie in kaart op basis van de keurresoluties. De Staten-Generaal, Oranje en de Raad van State verzochten de Gentse magistraat in september om de Spaanse koning met een eed plechtig af te zweren en deze eed op te leggen aan de ambtenaren van de stad. Niet iedereen was echter bereid tot deze radicale stap, die bedoeld was om plaats te ruimen voor de in Gent onpopulaire Anjou. Enkele pensionarissen werden daarom afgezet en burgers die de eed weigerden, moesten ontwapend worden.²⁷⁸ Zoals bekend bracht het landsheerschap van Anjou ook weinig verbetering voor Gent. In februari 1583 moest de magistraat uiteindelijk het reeds besproken voorgebod tot het verscherpen van de wacht uitvaardigen om de stad te beschermen tegen het Franse leger van Anjou, dat na de Franse Furie te Antwerpen zonder schroom als vijand werd bestempeld.²⁷⁹

Daarmee begon een nieuwe periode van interne instabiliteit die aanhield tot aan de Reconciliatie. Ryhove bleef achter Oranjes verzoeningspogingen met Anjou staan en beiden verloren daarmee hun krediet bij de Gentenaars.²⁸⁰ Vanuit de schepenenbank werd er een hetze gevoerd tegen Ryhove en uiteindelijk werd Hembyze teruggeroepen uit zijn ballingschap. Deze kwam op 24 oktober 1583 in Gent aan en werd weer geïnstalleerd als voorschepen, terwijl Ryhove naar Dendermonde vluchtte.²⁸¹ Om zijn regime te consolideren introduceerde Hembyze meteen de wijkmeesters, die onder de structuur van de burgerwacht voor een nog fijnmazigere handhaving en disciplineren moesten zorgen (*infra*).²⁸² Hembyze knoopte vrij snel na zijn terugkeer uit ballingschap in oktober 1583 contacten aan met Farnese. Het geïsoleerde Gent was militair immers nog moeilijk te redden en Hembyze koesterde op dat moment een minstens even felle vijandschap voor de Oranjegezinde partij als voor de Spanjaarden. Vanuit die ongemakkelijke positie trok de traditioneel radicaal-calvinistische fractie rond Hembyze nu de kaart van de vrede terwijl de meestal gematigdere aanhangers van Oranje, omdat ze nog meer verbonden waren met een grotere Staatse zaak, meer zin zagen in de verderzetting van de strijd. Midden maart 1584 kwam het uiteindelijk tot een eerste echte onderhandelingspoging tussen afgezanten van beide partijen te Doornik, waarbij een voorlopige wapenstilstand werd toegekend gedurende de onderhandelingen over de reconciliatie. De rivaliteit tussen Hembyze en Ryhove ging echter voort. Na een mislukt complot om Ryhoves uitvalsbasis Dendermonde in de handen van Farnese te spelen, kreeg de Oranjegezinde fractie weer de overhand. Hembyze werd op 23 maart gearresteerd voor hoogverraad en werd op 4 augustus uiteindelijk terechtgesteld. Temidden van deze chaos faalden de vredesonderhandelingen en greep Farnese op 31 mei weer naar de wapens. Op 16 juni werd door de Gentenaars zelfs verklaard dat ze gevangen vijanden geen kwartier meer zouden verlenen, onder meer omdat het wederzijds kwartier aanzette tot deserties in het Gentse leger.²⁸³ Vanaf 1 september herbegonnen evenwel de onderhandelingen die uitmondten in de overgave reconciliatie van 17 september.²⁸⁴

Eerst en vooral stelde de wapenstilstand zijn eigen uitdagingen voor de burgerwacht. Hoewel Farnese geen enkele communicatie die tot herbevoorrading uit de Staatse gebieden kon leiden, wilde tolereren, blijkt uit het voorgebod dat de wapenstilstand verkondigde dat er wel heen en weer gereisd mocht worden tussen Gent en de gereconcilieerde gebieden, mits men zich vreedzaam zouden gedragen en onthouden van staatszaken. Daartoe werd aan iedereen onder de wapens bevolen zich van alle vijandschappen te onthouden op lijfstraf of de doodstraf.²⁸⁵ Al snel bleek echter dat ook Farnese's

²⁷⁷ Prak, "Citizens, soldiers and civic militias," 118-19.

²⁷⁸ Vander Schelden, "De Gentse stadsmagistraat," 65-7.

²⁷⁹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.12r, 11.02.1583.

²⁸⁰ Lambert en Follebout, *François de la Kethulle*, 26.

²⁸¹ Dirk Coigneau, "Literatuur en pennestrijd," in *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, ed. Johan Decavele (Gent: stadsbestuur Gent, 1984), 99; Verlinden, "Het beleg en de val van Gent," 107.

²⁸² SAG, reeks 93, nr. 30, f.48r-55, 09.12.1583.

²⁸³ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 81r-82r, 16.06.1584.

²⁸⁴ Decavele, *De eerste protestanten*, 278-83; Verlinden, "Het beleg en de val van Gent," 107-12.

²⁸⁵ SAG, reeks 93, nr. 30, f.60r-60v, 18.03.1584; Verlinden, "Het beleg en de val van Gent," 107.

soldaten in de stad kwamen en daar zelfs munitie en levensmiddelen opkochten. Gradueel werd de bewegingsvrijheid van gereconcilieerde burgers en soldaten daarom beperkt tot ze vanaf eind maart weer allen de stad uit moesten en de burgerwachters aan de poort niemand meer mochten doorlaten.²⁸⁶ Bovendien werd er op 21 maart een algemene avondklok ingesteld, onder toezicht van de wacht.²⁸⁷

Daarnaast was de burgerwacht in deze politieke chaos als gewapende arm van het stadsbestuur opnieuw een belangrijke factor. Na de arrestatie van Hembyze onder druk van de geagiteerde volksmassa, probeerde de magistraat zich met een voorgebod van zijn gezag over de burgerwacht te verzekeren. Alle burgerwachters werd bevolen zich rustig te houden en niet naar de wapens te grijpen zonder bevel van hun officiers. Aan de kolonels en kapiteins was de boodschap dat ze hun mannen slechts op bevel van de magistraat op de been mochten brengen.²⁸⁸ Op 14 april was de spanning zelfs zo opgelopen dat er een prijs gesteld werd op het hoofd van kapitein Bonte, die tijdens de besprekingen van de krijgsraad zijn dolk getrokken had en een luitenant-kolonel verwondde.²⁸⁹ In mei bleek opnieuw dat de magistraat de greep op de burgerwacht langzaam maar verliep. Verschillende mannen hadden zich met hun wapens verzameld in huizen en op straat, waarna ze gewapend de ronde deden doorheen de stad, allemaal zonder enig bevel van de kapiteins of kolonels van de wacht. Hun doel lijkt te zijn geweest om de vele gevluchte landslieden die op de stad drukten, te doen geloven dat ze de stad uitgezet zouden worden. Iedereen werd hierna verboden om nog zulke gewapende vergaderingen te houden.²⁹⁰ In juni bleek vervolgens dat het moeilijk was om nog een gecoördineerde reactie op poten te zetten wanneer de vijand voor de muren verscheen. Burgers moesten eraan herinnerd worden niet gewapend of ongewapend op de vesten te komen of de trommel te roeren zonder bevel van hun kapitein of kolonel en geen geschut af te vuren, maar dat over te laten aan de kanonniers.²⁹¹

3.2.2.4. Reconciliatie en transitie

De reconciliatie werd op 15 november gevolgd door de verzetting van de magistraat door Farnese. Op 26 november kwamen de katholieke schepenen vervolgens met een reeks maatregelen om het nieuwe bestel te stabiliseren tijdens de transitie.²⁹² Zo werd de avondklok opnieuw afgekondigd, waardoor enkel de burgerwachters die hun ronde deden na de tweede klok van tien uur 's avonds nog op straat mochten komen.²⁹³ De meest fundamentele maatregel, waar de calvinistische magistraat ondanks alle interne conflicten nooit toe is overgegaan, was de quasi-totale ontwapening van de burgerbevolking. De magistraat stelde vast dat ondanks het einde van de troebelen vele poorters nog dagelijks '*rapieren courtelassen poinguaerden*', zwaarden en dolken dus, droegen. Voortaan werd het verboden om deze steekwapens te dragen binnen de stad, met een uitzondering voor alle edellieden met hun dienaars, officiers en anderen die vanwege hun staat of beroep voor het conflict een wapen droegen. Wie toch nog een wapen droeg, riskeerde de confiscatie ervan en een arbitraire correctie.²⁹⁴ Daarenboven werd aan de kapiteins van de burgerwacht bevolen om alle oorlogswapens in te zamelen bij de stedelingen. Waarschijnlijk zijn dit de wapens die voor de dienst in de burgerwacht gebruikt werden. Deze operatie moest binnen de vierentwintig uur worden uitgevoerd en iedereen bij wie daarna nog een oorlogswapen zou worden aangetroffen, riskeerde naar het oordeel van de schepenen gestraft te worden als

²⁸⁶ SAG, reeks 93, nr. 30, f.61r-61v, 20.03.1584; SAG, reeks 93, nr. 30, f.62v, 21.03.1584; SAG, reeks 93, nr. 30, f.62v, 21.03.1584; SAG, reeks 93, nr. 30, f.63r-63v, 23.03.1584; SAG, reeks 93, nr. 30, f.69v, 17.04.1584; SAG, reeks 93, nr. 30, f.70r-70v, 23.04.1584.

²⁸⁷ SAG, reeks 93, nr. 30, f.61v-62r, 21.03.1584.

²⁸⁸ SAG, reeks 93, nr. 30, f.64r, 24.03.1584.

²⁸⁹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.68v, 12.04.1584.

²⁹⁰ Dit voorgebod is door Vander Schelden verkeerdelijk geïnterpreteerd als een algemeen verbod op het bezit van wapens. Het ging echter om een reactie op een specifiek incident, met als enige bedoeling om de controle over de gewapende burgers te herstellen. Twee dagen ervoor werd iedereen nog opgeroepen om zich dag en nacht met een geweer en buskruit paraat te houden; SAG reeks 93, nr. 30, f.71r-71v, 12.05.1584; SAG reeks 93, nr. 30, f.71v-72r, 14.05.1584; Vander Schelden, "De Gentse stadsmagistraat," 70.

²⁹¹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.76v-77v, 05.06.1584.

²⁹² Verlinden, "Het beleg en de val van Gent," 112.

²⁹³ SAG, reeks 93, nr. 30, f.109r, 26.11.1584.

²⁹⁴ SAG, reeks 93, nr. 30, f.109r, 26.11.1584.

weerspanning en ongehoorzaam aan justitie.²⁹⁵ Ten slotte werd een vergunningsplicht ingesteld voor de verkoop van buskruit: net zoals dit voor de calvinistische periode zou zijn geweest, mocht men enkel nog met toestemming van de magistraat in buskruit handelen. Iedereen die nog buskruit in zijn bezit had, moest dat bovendien aangeven bij zijn kapitein.²⁹⁶ Een voorgebod uit 1586 toont dat deze lijn ook binnen de burgerwacht werd doorgetrokken: burgers mochten niet langer met hun wapen van de wacht vertrekken, maar moesten dat afnemen wanneer de wacht gewisseld werd.²⁹⁷

In laatmiddeleeuwse steden was het voor burgers gangbaar om een dolk te dragen. Eibach poneerde met name in de vrije steden van het Heilig Roomse Rijk, waar men niet op een heer kon terugvallen om de openbare orde te bewaren, het tot in de 16^e eeuw niet ongebruikelijk was dat gewapende burgers, op basis van de eed die ze zwoeren om de publieke vrede te bewaren, zelf ingrepen om de orde te herstellen als een conflict uit de hand liep. In deze cultuur werd wapendracht zelfs als een burgerplicht gezien, eveneens om de vrijheid van de stad tegen de buitenwereld te verdedigen.²⁹⁸ Rond de Reformatie bespeurt Eibach een kantelpunt waarna stadsmagistraten, ook gesteund op theologische argumenten en de striktere religieuze en morele politiek, zich meer soeverein gingen gedragen. Daarbij paste zeker vanaf de 17^e eeuw het streven naar een verbod op wapendracht en een algemeen geweldsmonopolie. De ontwapening van de burgers ging in de Duitse steden ook hand in hand met de neergang van de burgerwacht.²⁹⁹ Het beleid van de Gentse Calvinistische Republiek, met zijn verplichte wapenbezit en sterke burgermilitie, was tegen de achtergrond van deze Europese trend een anomalie, die paste in een bredere poging om de middeleeuwse particularistische politieke cultuur van de stad te herstellen. De Calvinistische Republiek schiep een laatste keer de omstandigheden van de middeleeuwse opstanden, met, net als in de Duitse vrije steden, een afwezige heerlijke macht en een externe militaire bedreiging voor de stedelijke vrijheden, waarin de wapendracht herleefde. Na de reconciliatie sloot Gent echter meteen aan bij de algemene tendens naar meer controle van bovenaf en een sterk geweldsmonopolie voor de staat, waarbij interne stabiliteit de doorslaggevende waarde werd.³⁰⁰

Verder moest ook de vorstelijke tak van de ordehandhaving hersteld en weer in het centrale overheidsapparaat geïntegreerd worden. In de calvinistische periode was er een grote wanorde ontstaan in de uitoefening van het Gentse hoogbaljuwschap en andere vorstelijke ambten. Sinds de opsluiting en afzetting van de officiële hoogbaljuw, de heer van Moeskroen, bij de coup in 1577, nam Ryhove de functie officieus waar, tot zijn benoeming in de functie door Oranje in 1580. Hij bleef de rol vervullen tot zijn vertrek in oktober 1583. Ondertussen had hij ook de onderbaljuw en de hoofdbaljuw van de kasselrij van de Oudburg laten opsluiten.³⁰¹ Omdat de ambten van baljuw, amman, ontvanger en andere tijdens de opstandige periode door verschillende personen waren vervuld, werd iedereen die boeken, rollen, registers, charters en andere papieren in zijn bezit had met betrekking tot deze ambten, bevolen deze over te maken aan hun nieuwbenoemde ambtsopvolger. Ook documenten aangaande de stad of de kerkelijke instellingen dienden aan hun eigenaar te worden overgemaakt.³⁰² Dat volgde uit het Reconciliatieverdrag, dat de teruggave van alle koninklijke en kerkelijke goederen beval.³⁰³ Er werd bovendien veel belang gehecht aan de continuïteit van de administratie bij de transitie. Het reconciliatieverdrag stipuleerde dat alle reeds begonnen of tot een vonnis gebrachte procedures voor de Raad van Vlaanderen of de stadsmagistraat in principe zouden worden gehandhaafd ten opzichte van personen die in de stad waren gebleven.³⁰⁴ Administratieve of judiciële documenten uit de calvinistische periode waren dus niet zonder waarde.

²⁹⁵ SAG, reeks 93, nr. 30, f.109r-109v, 26.11.1584.

²⁹⁶ SAG, reeks 93, nr. 30, f.109v-110r, 26.11.1584.

²⁹⁷ SAG, reeks 93, nr. 30, f.216v, 24.07.1586.

²⁹⁸ Joachim Eibach, "Burghers or town council: who was responsible for urban stability in early modern German towns?" *Urban History* 34, nr. 1 (2007): 14-20.

²⁹⁹ Eibach, "Burghers or town council," 20-6.

³⁰⁰ Eibach, "Burghers or town council," 21-6.

³⁰¹ Decavele, *De eerste protestanten*, 270-77.

³⁰² SAG, reeks 93, nr. 30, f.111r-111v, 05.12.1584.

³⁰³ Farnese, *Artijclen ende conditien*, f. 3v.

³⁰⁴ Farnese, *Artijclen ende conditien*, f. 3r-3v; zie ook Druwé, "Transitional justice," 244-54.

3.2.2.5. Burgerwacht na de reconciliatie

De burgerwacht als instituut overleefde de reconciliatie ondanks haar cruciale rol in de Calvinistische Republiek. De amnestieclausule van de reconciliatie gold ook expliciet voor ‘*collonnellen, capiteynen ende lieutenanten van de borgherye*.’³⁰⁵ In de voorgeboden vinden we geen sporen van een hervorming, maar zeker een deel van de kapiteins werd vervangen door katholieke loyalisten.³⁰⁶ Toch moeten we bijvallen wat Swart, Prak en Lievens vaststelden voor andere steden, zoals Antwerpen: het takenpakket van de burgerwacht verschoof richting het politionele domein en er lijkt een zeker verval te hebben opgetreden in de burgerlijke cultuur waar de participatie aan de wachtdienst op berustte.³⁰⁷ Ook van een politieke relevantie is in de jaren 1584-87 geen spoor meer terug te vinden in de voorgeboden. In de jaren na de reconciliatie werden een aantal uitgebreide voorgeboden uitgevaardigd over de werking van de wacht, vergelijkbaar met de gedrukte ordonnanties van de calvinistische periode die niet in het cartularium werden opgenomen en onder dezelfde titel ‘*ordonnantie opt faict vande wachte*’. Deze bevatten echter nog meer disciplinaire bepalingen, die veelal getuigen van een grote onverschilligheid onder de burgerwachters en een des te groter verlangen om de wachtdienst te ontlopen. Zo is er een veelheid aan strafbepalingen voor niet of te laat opdagen, te vroeg vertrekken, dronkenschap tijdens de wachtdienst, beledigingen tussen wachters en ongevallen met vuurwapens, bijna alle bestraft met een geldboete.³⁰⁸ Van de hoogdravende retoriek over burgerlijke plichten of ontneming van het burgerschap is niets meer over. Een ander schijnbaar toenemend probleem dat van een gebrek aan respect voor de publieke zaak in het gereconcilieerde Gent getuigt, was het beschadigen en vervuilen van de wachthuizen, schijnbaar omdat mensen hun beesten er tijdelijk in stalden. De wachters werd gelast de wachthuizen ongeschonden achter te laten. Eveneens werd het verboden om met koeien op de vesten en bolwerken te komen of openingen te maken in de vesten voor eigen gebruik, vermoedelijk voor vee.³⁰⁹ De taken die worden opgesomd zijn politioneel: toezicht houden aan de poorten en paspoorten controleren en registreren of de brandwacht houden.³¹⁰ Ook het toezicht op de vreemdelingen in hun wijk bleef een taak van de kapiteins.³¹¹ Tekenend is dat we in 1586 ongeveer dezelfde alarmprocedure terugvinden als in 1583, maar dat ze nu werd afgekondigd als een variant op de procedure voor in geval van brand, waar veel meer aandacht aan wordt besteed.³¹² Natuurlijk mogen we de afwezigheid van militaire taken niet geheel toeschrijven aan een beleidswijziging. Gent werd in 1584-87 eenvoudigweg niet meer militair bedreigd en in Antwerpen bleek dat wanneer de dreiging in 1605 en 1622 opleefde, de wacht opnieuw op zijn plichten in geval van alarm werd gewezen.³¹³

3.2.2.6. Wijkmeesters

Een innovatie die de reconciliatie initieel niet overleefde, maar later in zekere zin weer opdook, was de introductie van de wijkmeesters door Hembyze in 1583 (*supra*). Als het laatste jaar van de Calvinistische Republiek soms wordt omschreven als een ‘bijna onbepaalde’ heerschappij van Hembyze, een ‘uitzinnig radicaal eiland’ of een ‘terreur’, dan is het wijkmeesterschap daar de sterkste institutionele onderschrijving van.³¹⁴ De aanstelling van de wijkmeesters gebeurde op 9 december, amper twee maanden na de terugkeer van Hembyze, die samen met zijn medestander, de radicale calvinistische

³⁰⁵ Farnese, *Artijclen rnde conditien*, f. 2r.

³⁰⁶ Andreas Van Heule, en Polydore-Charles Vander Meersch, ed., *Memorieboek der stad Ghent: van 't J. 1301 Tot 1793* (Gent: Annoot-Braeckman, 1852-1861), 1: 93.

³⁰⁷ Zie voor het verval van de burgerwacht in landelijk Brabant ook Vanhemelrijck, “Bijdrage tot de studie van het politieapparaat,” 361-66; Lievens, “‘Eene wel ghepoliceerde stadt,’” 30-3; Prak, “Citizens, soldiers and civic militias,” 113-19; Swart, “A Renaissance Republic?,” 144-52.

³⁰⁸ SAG, reeks 93, nr. 30, f.212v-219r, 24.07.1586; SAG, reeks 93, nr. 30, f.266v-267r, 08.06.1586.

³⁰⁹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.222r-223r, 08.08.1586.

³¹⁰ SAG, reeks 93, nr. 30, f.212v-219r, 24.07.1586.

³¹¹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.207v, 24.05.1586.

³¹² SAG, reeks 93, nr. 30, f.223v-224v, 08.08.1586.

³¹³ Lievens, “Eene wel ghepoliceerde stadt,” 32.

³¹⁴ Decavele, “Gent, het ‘Genève’ van Vlaanderen,” 60; Verlinden, “Het beleg en de val van Gent,” 107.

predikant Pieter Datheen arriveerde.³¹⁵ Bij zijn terugkomst trof hij een militair in het nauw gedreven stad aan, overrompeld door vluchtelingen uit het omliggende platteland die zwaar op de publieke voorzieningen en de voorraden drukten, en politiek instabiel. Zoals Van Bruaene reeds vaststelde, probeerden de schepenen met de aanstelling van de wijkmeesters een laatste poging te doen om de sociale orde te herstellen, de controle op de vreemdelingen te verscherpen en, door de bestrijding van onzedelijke gedragingen zoals prostitutie, de toorn Gods af te wenden van de stad.³¹⁶ Een verdere uitweiding over dit opmerkelijke instituut is evenwel gepast.

De preambule van het voorgebod begint met de verklaring dat om de insluiting van de stad door haar vijanden buiten de muren te weerstaan, het nodig is “*den staet deser stede inwendich te verstercken ende verzekeren met goede policie, ordre ghereghelthede ende eendrachticheyt.*”³¹⁷ Zoals we reeds zagen was het verzekeren van de orde en goede politie in de vroegmoderne stad een fundament onder de legitimiteit van het stadsbestuur. Tussen de Franse Furie en de Reconciliatie lag de legitimiteit van de in snel tempo wisselende voorschepenen echter continu onder vuur. Hembyzes schepenbank was dus meer dan ooit op zoek naar legitimiteit en een sterke politieke machtsbasis. Alle gemeenplaatsen van het stedelijke politieke discours werden daartoe in dit voorgebod in stelling gebracht: ‘*ordre*’, ‘*goede policie*’, ‘*eendrachticheyt*’ en ‘*ghemeen en oirboore ende welvaert*’.³¹⁸ Veel controversiëler en innovatiever is het tweede verklaarde doel, dat iedereen “*hem van ganscher herten tot Gode bekeeren, ende zyn leven bekerende, van alle oneerbaerheyt ende erghelicken leven afstane.*” Zelfs als we dit, wat mij het geval lijkt, niet begrijpen als het verlangen om iedereen tot het calvinisme te bekeren, was het wel de bedoeling om de calvinistische religieuze moraal streng op te leggen aan de gehele bevolking.³¹⁹ Hier zien we heel duidelijk wat Härter bedoelde als hij stelde dat politieverordeningen tot in de 16^e eeuw vaak sociale, maar ook morele en religieuze normen oplegden. Deze maakten deel uit van het toen geldend veiligheidsconcept, omdat men crises zoals oorlogen interpreteerde als een goddelijke straf voor zondig gedrag in de gemeenschap.³²⁰ Het lijkt erop dat het lot van de belegerde stad gekoppeld werd aan haar religieuze deugdzaamheid.

Wie een moderne omschrijving zoekt voor het takenpakket dat de wijkmeesters per voorgebod werd opgelegd, komt al snel bij termen als religieuze politie of geheime politie, al zijn dat natuurlijk anachronismen. Hun eerste taak was erop toe te zien dat alle voorgeboden strikt werden nageleefd, gezien de reeds actieve officieren “*niet zo vlietich en zijn in heurlieder officie te bedienen, namelick van den infracteurs vande voors. voorghebeden te calengieren, ende de kennisse danof te bringhene aen heere ende wet.*” De schepenen hadden dus onvoldoende vertrouwen in de loyaliteit van de bestaande handhavers om hun beleid strikt uit te voeren. Bovendien erkenden ze dat Gent te groot was om met de bestaande middelen overal scherp toezicht te houden.³²¹ Daarom werd onder de structuur van de burgerwacht een fijnmaziger netwerk van toezichthouders geïnstalleerd in de vorm van de wijkmeesters. De kolonels en kapiteins van de burgerwacht, waarvan de laatste elke een wijk onder hun gezag hadden, werd daartoe gelast om per wijk tot drie mannen te nomineren die de schepenen voor een jaar als wijkmeester zouden benoemen. Ze moesten hun lokale terreinkennis van hun wijk aanwenden om daartoe “*notable, ghetrouwe ende Godtvresende mannen te denommeren*”, lees: calvinisten die trouw waren aan het regime.³²² Elke wijkmeester legde bij zijn aanstelling ook een eed af die in het voorgebod is opgenomen. Daarin zwoeren ze alle openbare en geheime beraadslagingen “*ten naedelee vanden vaderlande ende zonderlinghe jeghens de welvaert deser stede*” die hen ter ore kwamen, bij de schepenen aan te geven. Verder verklaarden ze een voorstander te zijn van goede orde en justitie en de gereformeerde religie te zullen onderhouden. Bij de belofte om alle geboden van de magistraat uit te voeren, lieten de calvinisten wel opvallend ruimte voor een minimum aan gewetensvrijheid: bevelen moesten slechts worden uitgevoerd in zoverre ze niet strijdig waren met de “*eere Gods*”.³²³

³¹⁵ Johan Decavele, “Willem van Oranje, de ‘vader’ van een verscheurd ‘vaderland’ (1577-1584),” *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 38 (1984): 83.

³¹⁶ Van Bruaene, “De Calvinistische Republiek,” 51.

³¹⁷ SAG, reeks 93, nr. 30, f.48r, 09.12.1583.

³¹⁸ SAG, reeks 93, nr. 30, f.48r-48v, 09.12.1583.

³¹⁹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.48r, 09.12.1583.

³²⁰ Härter, “Security and ‘gute Policy,’” 46-7.

³²¹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.48r-48v, 09.12.1583.

³²² SAG, reeks 93, nr. 30, f.48r-49r, 09.12.1583.

³²³ SAG, reeks 93, nr. 30, f.50r, 09.12.1583.

Gewetensvrijheid was binnen het calvinisme in de Nederlanden immers een gevoelig punt (*infra*). Eens benoemd, zouden de wijkmeesters in samenwerking met de kapiteins van hun wijken erop toezien dat iedereen, zonder enige uitzondering, alle geboden van de magistraat strikt zou naleven.³²⁴

Hun specifieke taken omvatten normaal politioneel toezicht, zoals het aangeven van dieven, ballingen en doodslagers. Eveneens weinig opzienbarend was de opdracht bij kleine geschillen tussen wijkbewoners te bemiddelen tot een minnelijke oplossing.³²⁵ Hun hoofdtaken bestonden echter uit een voor de 16^e-eeuwse stad innovatieve mate van surveillance. In de eerste plaats hielden ze toezicht op religieus problematische feiten. Ze moesten bordeelhouders overspelers, mensen die ongetrouwd samenwoonden, in bloedschande leefden of anderszins zondig leefden in eerste instantie vermanen en wanneer deze volhardden, het nodige doen opdat ze voor de schepenenbank konden worden veroordeeld. Daarnaast werd hen opgedragen om de schepenen in kennis te stellen van ‘*de humeuren des volcx*’ in hun wijk.³²⁶ De wijkmeesters moesten dus de stemming in de wijk monitoren, gezien de politieke instabiliteit waarschijnlijk voor dissidente geluiden. Verder dienden ze de namen van alle vreemdelingen in hun wijk, hun beroep en hun herkomst op te schrijven. Met die lijsten zou de magistraat dan een algemeen alfabetisch register voor heel de stad aanleggen, dat men zou kunnen aanwenden wanneer dat nodig is om beter te kunnen bepalen wie vriend of vijand van de stad was en in de stad mocht blijven of beter werd uitgezet.³²⁷ Ten slotte werd van heel de buurt verwacht dat ze de wijkmeesters in de uitoefening van hun ambt hulp en bijstand zouden verlenen.³²⁸ De hele buurt werd dus ingeschakeld in dit toezichtsapparaat. Bij het voorgebod is ook een lijst gevoegd van alle wijkmeesters, onder hun kapiteins en kolonels, gezien de bevolking deze moest kennen.³²⁹

De wijkmeesters zoals hierboven geschetst lijken wel het ideaaltipe van Gorski's *disciplinary revolution* te veruitwendigen en zijn in het algemeen het soort innovatie dat goed past in vele *top-down* disciplineringstheorieën over vroegmoderne regelgeving. De taak van de wereldlijke wijkmeesters toont grote gelijkenissen met de consistories of kerkenraden die door Calvijn werden geïntroduceerd als belangrijkste orgaan in de lokale kerkgemeenschap.³³⁰ Ook in Gent bestond zulk een consistorie, waarvan de predikanten zich al eerder hadden uitgesproken over de handhaving van religieuze voorgeboden.³³¹ Calvinistische consistories pasten een zeer actieve disciplinerings toe op hun leden, niet zozeer omwille van een bezorgdheid over de individuele moraal, maar om de geloofsgemeenschap van zonde te zuiveren. Dat was ook een deel van het opzet van de wijkmeesters. Van iedereen werd daartoe verwacht dat hij zijn burens en geloofsgenoten observeerde en ter verantwoording riep. Dat resulteerde, net als in Gent, idealiter in een *bottom up* vorm van toezicht met een panoptisch effect. De wijken werden ingeschakeld om toezicht te houden op zichzelf. Sommige consistories in de Republiek stelden zelfs ‘opzienders’ aan, een kerkelijk equivalent van de wijkmeesters. Het was volgens Calvijn de taak van de wereldlijke stadsmagistraat om deze religieuze discipline qua levenswijze aan de gehele gemeenschap op te leggen en te zorgen dat religieuze normen werden nageleefd, ook al kon niet iedereen bekeerd en gered worden en was niet iedereen lid van de kerk. In het Gentse voorgebod zien we die focus op het bestrijden van zondige handelingen bij heel de bevolking, terwijl het merendeel van de bevolking katholiek of onbeslist was gebleven en dat op zich niet als het te bestrijden probleem werd aangemerkt. De Gentse wijkmeesters, die zowel het disciplinerende toezicht op religieuze vergrijpen als politieke dissidentie verfienden, zijn het perfecte voorbeeld van het doordringen van disciplinerings technologieën die door religieuze hervormers waren geïnspireerd in het repertoire van een wereldlijke overheid.³³²

Een recent artikel van Roussel, net als Gorski vanuit een Foucaultiaans perspectief, over surveillance in het belegerde Parijs van 1589-91 levert ook relevant vergelijkingsmateriaal. Parijs in 1588-91 lijkt wel het spiegelbeeld te zijn geweest van Gent in 1577-84. Radicale katholieke Parijzenaren verjoegen in 1588 hun koning en richtten een opstandig stadsbestuur in, gesteund op een burgerwacht georganiseerd op wijkniveau. Vanaf 1590 trotseerde ook Parijs een lange belegering door hun legitieme,

³²⁴ SAG, reeks 93, nr. 30, f.48r-49r, 09.12.1583.

³²⁵ SAG, reeks 93, nr. 30, f.48r-49v, 09.12.1583.

³²⁶ SAG, reeks 93, nr. 30, f.49r, 09.12.1583.

³²⁷ SAG, reeks 93, nr. 30, f.49v, 09.12.1583.

³²⁸ SAG, reeks 93, nr. 30, f.49v, 09.12.1583.

³²⁹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.50r-56r, 09.12.1583.

³³⁰ Gorski, *The disciplinary revolution*, 20-1.

³³¹ Decavele, “Gent, het ‘Genève’ van Vlaanderen,” 59; Decavele, “Kerk en onderwijs,” 82.

³³² Gorski, *The disciplinary revolution*, xv-xviii, 20-1, 55-7; Van Bruaene, “De Calvinistische Republiek,” 48.

zij het protestantse vorst, Hendrik IV, doch de stad werd, om het spiegelbeeld compleet te maken, ontzet door het leger van Alexander Farnese. Roussel beargumenteerde dat niet zozeer het religieuze aspect, maar dat de algemene angst en achterdocht tijdens een belegering, de aanleiding was tot innovatie, zoals Foucault eerder beschreef hoe epidemieën bijdroegen aan permanent verscherpte disciplining. Net als in Gent waren de lokale kapiteins van de burgermilitie de belangrijkste schakel in de handhaving. Hun terreinkennis en de informanten in hun wijk waren de basis voor hun inlichtingenwerk. Een even geïnstitutionaliseerd systeem als dat van de Gentse wijkmeesters bestond in Parijs echter niet. De kapiteins waren er dan ook alleen verantwoordelijk voor het opstellen van een register van de binnenkomende vreemdelingen. In het algemeen ziet Roussel hierbij een tendens naar het schriftelijk samenbrengen en rationaliseren van inlichtingen, wat ook in Gent zeer opvallend is.³³³

Dat de Parijzenaren zich door Gent lieten inspireren wil ik niet stellen, maar Gorski's these dat steden en overheden disciplineringsstechnologieën van elkaar overnamen, wordt in ieder geval bevestigd door de Gentse casus, waar de magistraat een voorbeeld nam aan "*d'exemplen te volghen van andere wel ghepoliceerde landen ende steden*."³³⁴

De wijkmeesters van Hembyze hebben slechts enkele maanden bestaan en buiten dit voorgebod lijken er tot nu toe in de literatuur geen andere bronnen met betrekking tot hun werking bekend. Volgens Van Bruaene liepen de wijkmeesters echter voorop voor een blijvende opwaardering van het netwerk van wijken door de katholieke magistraten in de 17^e-eeuw.³³⁵ Reeds in de late middeleeuwen bestond er in Gent een informele organisatie in gebuurten, die zelf een deken verkozen. Hoewel deze op zich weinig van doen hadden met de wijkmeesters van 1583, werden aan deze gebuurten vanaf de late 16^e eeuw en zeker na 1660 steeds meer taken toevertrouwd, voornamelijk omdat het centrale stadsbestuur financieel in slechte papieren zat. De dekens werden nu verantwoordelijk voor het verzamelen van informatie over nieuwkomers en fungeerden gaandeweg zowel als instrument van sociale controle en als brugfiguur tussen inwoner en magistraat. Daardoor kwamen de dekens van de buurten gaandeweg functioneel in een vergelijkbare rol met de wijkmeesters van Hembyze.³³⁶

3.2.2.7. Vesten

Naast de uitbouw van de burgerwacht was de constructie van een nieuwe stadswal naar Italiaans model, opgeleverd in 1581, het andere grote militaire project van de Calvinistische Republiek, dat eveneens na de reconciliatie gehandhaafd werd.³³⁷ Ook al waren de burgers onder de wapens, uit de geboden met betrekking tot de vesten blijkt duidelijk dat er wel een scherp onderscheid werd gehandhaafd tussen burgerwachters in dienst en de rest van de bevolking. Het werd veelvuldig afgekondigd dat burgers niet in vervallen of open plekken in de vesten mochten komen of zwemmen in de grachten, op verbeurte van hun opperste kled. Daarnaast mochten enkel de officiële, en dus gekende, pachters van de vissersrechten op de vesten vissen, en niet 's nachts na of voor het luiden van de poortklokken.³³⁸ Vreemdelingen, zeker in groep, werden al helemaal niet getolereerd als ze op de fortificaties kwamen of rondhingen bij de stadspoorten.³³⁹ In de chaos vlak voor de overgave verslapt de controle over de gewapende burgers (*supra*), maar na de reconciliatie schermde men het militair domein opnieuw af van de burgerbevolking. Het betreden van het ijs op de vesten werd in december 1586 bijvoorbeeld strafbaar gesteld.³⁴⁰

³³³ Diane Roussel, "Vigilance, popular control and neighborhood surveillance in besieged Paris (1589–1591)," *Journal of Social History* 58 (2024): 81-95.

³³⁴ SAG, reeks 93, nr. 30, f.48v, 09.12.1585; Gorski, *The disciplinary revolution*, 20-1.

³³⁵ Van Bruaene, "De Calvinistische Republiek," 51-2

³³⁶ Anne-Laure Van Bruaene, "Een religieuze republiek en citadel," in *Gent, stad van alle tijden*, eds. Marc Boone en Gita Deneckere (Brussel: Mercatorfonds, 2010), 116-17.

³³⁷ Despretz, "Stadsversterkingen," 6-13.

³³⁸ SAG, reeks 93, nr. 29, f.321v-322r, 12.07.1581; SAG, nr. 29, f.343-344rv, 22.02.1582.

³³⁹ SAG, reeks 93, nr. 29, f.356r, 25.04.1582.

³⁴⁰ SAG, reeks 93, nr. 30, f.237r, 02.12.1586.

3.2.2.8. Schuttersgilden

Ook de schuttersgilden maakten tot slot traditioneel deel uit van de Gentse stadsmilitie, maar al in de late middeleeuwen dienden ze vooral als culturele verenigingen voor de stedelijke elite en in de 16^e eeuw was ook hun politieke rol beperkt.³⁴¹ Waarschijnlijk omwille van hun beperkte ledenaantallen, zijn er in de jaren 1581-87 geen voorgeboden bekend met betrekking tot de schuttersgilden. Het zal niet nodig geacht zijn om beschikkingen of reglementen ten aanzien van de gilden voor de gehele bevolking af te kondigen, zoals dat natuurlijk wel nodig was voor de burgerwacht. Wel bestaat er over de gilden in deze periode enige literatuur. Lang werd aangenomen dat Hembyze in 1577 als voorschepen van de Keure, en daarmee *ex officio* overdeken van de Sint-Jorisgilde, de goederen van de gilde liet confisqueren en van hun kapel een calvinistisch gebedshuis maakte.³⁴² Recenter is echter aangetoond dat de verhouding tussen gilde en magistraat genuanceerder was en de Sint-Jorisgilde zelf religieuze voorwerpen verkocht om uit het vizier van de calvinisten te blijven.³⁴³

3.2.3. Censuur

Een belangrijk aspect van de politieke regelgeving was de controle op het gesproken en geschreven woord, zowel onder het calvinistische als het katholieke bewind. In de voorgeboden komen drie vormen van censuur naar voren, elk met hun eigen drijfveren.

3.2.3.1. Militaire censuur

In de eerste plaats werd er doorheen de oorlogsjaren een verbod gehandhaafd op correspondentie met de vijand. Voorgeboden in die zin werden uitgevaardigd in 1581, in 1583, tweemaal voor de reconciliatie in 1584, in 1586 en in 1587.³⁴⁴ Deze “militaire censuur” diende ertoe de stedelijke overheden volledige controle te geven over de informatie die van en naar de vijand werd uitgewisseld. In januari 1581 werd aan alle inwoners daartoe verboden brieven te schrijven aan of te ontvangen van personen wonende in plaatsen aan ‘*contrarie zijde*’, tenzij na deze te hebben voorgelegd aan de schepenen, de kolonels van de burgerwacht of de deken van de weverij en de overdeken van de kleine neringen, die sinds 1577 eveneens weer deel van het stadsbestuur uitmaakten. Bovendien moesten ook de boden die in beide richtingen reisden zich nog op dezelfde dag aanbieden.³⁴⁵ In januari 1581 verschenen de Malcontenten enkele malen in de omgeving van de stad en vreesde men een aanval.³⁴⁶ Dit voorgebod paste dus in een algemene aanscherping van de waakzaamheid. In 1583 werd een voorgebod met dezelfde inhoud herhaald.³⁴⁷

Ook de twee voorgeboden uit 1584, in de benauwdheid van de belegering, waren een reactie op een specifiek incident. In Brugge was het, door de Gentenaars geïnstalleerde, calvinistische bewind in

³⁴¹ Beatrix Baillieul, *De vier Gentse hoofdgilden: Sint-Joris, Sint-Sebastiaan, Sint-Antonius en Sint-Michiel: zeven eeuwen traditie van waken, feesten en teren* (Gent: Stadsbestuur, 1994), 27-32; Haemers en Verbist, "Het Gentse gemeenteleger," 309-10.

³⁴² Baillieul, *De vier Gentse hoofdgilden*, 36; Anne-Laure Van Bruaene, "A breakdown of civic community? Civic traditions, voluntary associations and the Ghent Calvinist regime (1577-84)," in *Sociability and its discontents. Civil society, social capital, and their alternatives in late medieval and early modern Europe*, eds. Nicholas Eckstein en Nicholas Terpstra (Turnhout: Brepols, 2009), 289; Van Bruaene, "De Calvinistische Republiek," 44.

³⁴³ Ine Coessens en Anne Laure Van Bruaene, "Eerbare mannen? De Sint-Jorisgilde in tijden van opstand (1540-1620)," in *Gedenkboek 700 Jaar Sint-Jorisgilde Gent (1314-2014)*, eds. Marc Boone, Anne-Laure Van Bruaene en Ine Coessens (Gent: Academia press, 2014), 46-49.

³⁴⁴ SAG, reeks 93, nr. 29, f.309r, 11.01.1581; SAG, reeks 93, nr. 30, f.26r, 30.07.1583; SAG, reeks 93, nr. 30, f.86r-87r, 12.07.1584; SAG, reeks 93, nr. 30, f.89r-90v, 18.07.1584; SAG, reeks 93, nr. 30, f.185r, 27.02.1586; SAG, reeks 93, nr. 30, f.254r-254v, 17.04.1587.

³⁴⁵ SAG, reeks 93, nr. 29, f.309r, 11.01.1581; Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 644.

³⁴⁶ Philippe Blommaert, ed., *Vlaemsche kronyk of dagregister van al hetgene gedenkweerdig voorgevallen is, binnen de stad Gent, sedert den 15 july 1566 tot 15 juny 1585, onderhouden in 't Latijn door Ph. De Kempenare, overgezet door J.P. van Male* (Gent: L. Hebbelynck, 1839), 276.

³⁴⁷ SAG, reeks 93, nr. 30, f.26r, 30.07.1583.

de eerste helft van 1584 bezweken onder interne spanningen, waarna de stad zich op 25 mei met Farnese had gereconcilieerd zonder een schot te lossen. De landvoogd hield er op 29 juni zijn intrede, alvorens op 3 juli uit Brugge te vertrekken om de strijd tegen Gent te overzien.³⁴⁸ In die context traden de Gentse schepenen van beide banken op 12 juli op tegen een in druk verspreide, naar eigen zeggen valse, ‘*seditieuse brief*’, in naam van de burgemeesters en schepenen van Brugge. Het ging, aldus het voorgebod, om een fabricatie van Farnese die deze in de stad wilde laten verspreiden om oproer, commotie of muiterij op te wekken, om in de verdeeldheid gemene zaak te kunnen maken met de ene of andere partij.³⁴⁹ Het Gentse stadsbestuur lijkt dus beducht te zijn geweest voor een herhaling van het Brugse scenario. Daarom werd opnieuw verboden, direct of indirect, contact te hebben met of brieven te ontvangen van de vijand, in het bijzonder uit Brugge of ontvangen brieven ‘*onder den ghemeenten te stroyene*’, en dit onder dreiging van lijfstraf als ‘*perturbateurs van de ghemeene ruste*’. Noemenswaardig vanuit ideologisch perspectief is dat de magistraat in dit voorgebod nog eens het programma identificeerde dat in de zomer van 1584 op het spel stond en waarrond men de Gentenaars wilde mobiliseren: de calvinistische religie en het stedelijk particularisme. Over de doelstellingen van de vijand bestond geen twijfel:

“*onderdruckynghe ende extrepacie vande ghereformeerde religie ende oude ercommen ende privilegien by onze voorvaderen van huerlieder princen ende graven vromelicken vercreghen*”³⁵⁰

Amper 6 dagen later, op 18 juli, volgde een nieuw voorgebod waarin werd opgetreden tegen een vanuit Brugge aangestuurd complot. In een brief van 10 juli aan een inwoner van Gent zou de Brugse pensionaris Spaansgezinde Gentenaars hebben opgeroepen om zich voor te bereiden om mee te werken aan een aanval van Farnese, waarbij de magistraat en andere ‘*goede borghers*’ zouden worden gedood. De schepenen ordonneerden daarom dat iedereen die kennis heeft van deze samenzwering, deze aan hen zou te kennen geven. In ruil werd de aanbrengrers een geldelijke beloning en een pardon voor hun eventuele eigen betrokkenheid beloofd.³⁵¹

De voorgeboden die na de reconciliatie in 1586 en 1587 werden uitgevaardigd om correspondentie met de Staatse zijde te verbieden, zijn quasi-identiek aan die van 1581 en 1583.³⁵² Het voorgebod van 1587 trad echter niet enkel op tegen schendingen van diverse eerdere voorgeboden, maar vermeldde ook opnieuw een koninklijk plakkaat tegen correspondentie met de vijand en voegde aan de toestemming van het stadsbestuur voor het over en weer sturen van kinderen en jongeren, die blijkbaar als boden fungeerden, de extra voorwaarde van een paspoort uitgaande van ‘*zijne hoocheyt*’ (Farnese) toe.³⁵³ Zulke vorstelijke verboden op correspondentie met de rebellen werden sinds het begin van de Opstand in 1566 regelmatig uitgevaardigd, onder meer in 1578 en 1583 door respectievelijk Don Juan en Farnese.³⁵⁴ Zo werd hetzelfde beleid verder gezet, maar wel opnieuw geïntegreerd in het stelsel van de vorstelijke wetgeving en onder gedeelde controle van de magistraat en de landvoogd. Eenzelfde gebod werd in 1587 ook door de Antwerpse magistraat, en mogelijks dus ook elders, uitgevaardigd, eveneens in uitvoering van een vorstelijk plakkaat.³⁵⁵

3.2.3.2. Beledigingen, laster en vlugschriften

Een tweede vorm van censuur betrof de interne verspreiding van oproerige boodschappen in de stad. Het ging zowel om de bestrijding van lasterlijke uitspraken tegen particulieren, als verschillende types opruiende vlugschriften die gezagsdragers viseerden, twee problematieken waar moeilijk een scherpe lijn was tussen te trekken. Zogenaamde ‘*fameuse libellen*’ of ‘*seditieuse briefkens*’, namen, met name

³⁴⁸ Ranson, “Brugge na de reconciliatie,” 41-9, 93-7.

³⁴⁹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.86r-87r, 12.07.1584.

³⁵⁰ SAG, reeks 93, nr. 30, f.86r-87r, 12.07.1584.

³⁵¹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.89r-90v, 18.07.1584.

³⁵² SAG, reeks 93, nr. 30, f.185r, 27.02.1586; SAG, reeks 93, nr. 30, f.254r-254v, 17.04.1587.

³⁵³ SAG, reeks 93, nr. 30, f.254r-254v, 17.04.1587.

³⁵⁴ Lievens, “‘Eene wel ghepoliceerde stadt’,” 118; Charles Terlinden, *Liste Chronologique provisoire des édits et ordonnances des Pays-Bas. Règne de Philippe II (1555-1598)* (Bruxelles: Goemaere, 1912), 77, 164, 208.

³⁵⁵ Lievens, “‘Eene wel ghepoliceerde stadt’,” 118.

wanneer ze de stedelijke autoriteiten viseerden, in de politieke cultuur van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne steden in de Nederlanden een bijzondere plaats in. Deze pamfletten, samen met de mondelinge boodschappen, refreinen en politieke liederen waar ze de schriftelijke weerslag van vormden, waren een manier om kritiek te uiten op de stedelijke overheid en het gevoerde beleid die voor een brede doorsnede van de bevolking toegankelijk was.³⁵⁶ Haemers en Vrancken beargumenteerden dat deze vaak beledigende en radicale boodschappen niet zozeer uiting gaven aan een specifiek volks discours, maar aansluiting zochten bij dezelfde ideologische concepten die als algemeen gedeelde waarden ook het officiële politieke discours kenmerkten. Zo gaven de libellen mee invulling aan noties van goed bestuur (*'goede pollicie'*) door de plichten van het stadsbestuur te formuleren en verzuim om deze te vervullen aan de kaak te stellen. Het handhaven van de privileges, handelen in het algemeen belang (*bonum commune*) voor de welvaart van de gemeente, besturen naar het recht, eendracht bevorderen en de onthouding van corruptie komen bijvoorbeeld terug in enkele van de vrij zeldzame bewaarde pamfletten en balladen die de auteurs onderzochten.³⁵⁷ We zouden dus kunnen zeggen dat ze een vorm van controle uitoefenden op het stadsbestuur om (een bepaalde invulling van) goede politie te proberen afdwingen.

Tegelijkertijd werd het bestrijden van *'seditieuse en fameuse libellen'* ook beschouwd als een kerntaak van de magistraat in het kader van de goede politie, omdat ze de publieke orde bedreigden, door twisten tussen burgers aan te wakkeren of de legitimiteit van de overheid te ondermijnen, en, mits de juiste voedingsbodem aanwezig was, de mobilisatiekracht hadden om aan te zetten tot opstand. Beledigingen jegens autoriteitsfiguren en anderen waren immers een door alle segmenten van de maatschappij gebezigde strategie om politieke tegenstanders te verzwakken door hun waardigheid om een ambt te vervullen of bepaalde privileges te genieten, te ondergraven. Ze werden volgens Haemers en Dumolyn dan ook vooral bestreden wegens hun politieke subversiviteit, eerder dan als uiting van een elitair beschavingsoffensief om de lagere klassen te disciplineren, zoals door Herman Pleij verdedigd wordt. Zo waren ook volgens de invloedrijke Vlaamse jurist Filips Wielant begin 16^e eeuw strenge straffen op hun plaats voor *'injuerien by geschrifte'*.³⁵⁸ Die vorm van *'injurien'*, waar *'fameuse libellen'* veelal onder vielen, werd door Wielant op gelijke voet gezet met kwetsende fysieke mishandeling zoals messteken en slagen, die eveneens aanleiding konden geven tot wraakacties.³⁵⁹ Zonder twijfel schemert hierin de invloed van het Romeinse recht door, waar eenzelfde tweeledig concept van *iniuria* bestond, net als bij Wielant beide gekenmerkt door een *animus iniuriandi*, de intentie om te kwetsen.³⁶⁰ Stedelijke ordonnanties die de verspreiding van zulke geschriften bestreden, waren in de Vlaamse en Brabantse steden, ook in Gent, in de 16^e eeuw algemeen, al wijst de herhaling op een beperkte effectiviteit.³⁶¹ Evenwel zien we de theorievorming van Wielant echter geenszins terug in de Gentse voorgeboden zelf, dus hoogstwaarschijnlijk ging het hier om een systematisering die Romeins geschoolde juristen achteraf op de andere relevante normen toepasten, maar die wel invloed kan hebben gehad op hun juridische

³⁵⁶ Jelle Haemers en Valerie Vrancken, "Libels in the city. Bill casting in fifteenth-century Flanders and Brabant," *The Medieval Low Countries* 4 (2017): 167-68.

³⁵⁷ Haemers en Vrancken, "Libels in the city," 169, 180-84; Zie voor een algemenere verhandeling over gedeelde waarden in het stedelijke politieke discours en hun gebruik door verschillende groepen ook: Boone en Haemers, *"Bien commun,"* 129-30.

³⁵⁸ Jan Dumolyn en Jelle Haemers, "'A blabbermouth can barely control his tongue': political poems, songs, and prophecies in the Low Countries (fifteenth-sixteenth centuries)," in *Spoken Word and Social Practice*, eds. Thomas V. Cohen en Lesley K. Twomey (Leiden: Brill, 2015), 283; Haemers en Vrancken, "Libels in the city," 171-73, 182-84; Jelle Haemers, "Filthy and indecent words. Insults, defamation, and urban politics in the Southern Low Countries, 1300-1550," in *The voices of the people in late medieval Europe. Communication and popular politics*, eds. Jan Dumolyn, Jelle Haemers, Hipólito Rafael Olive Herrer et al. (Turnhout: Brepols, 2014), 247-49.

³⁵⁹ Wielant schreef zijn traktaat met de bedoeling een praktijkgerichte beschrijving van de geldende procespraktijken in het strafrecht voor de Raad van Vlaanderen te geven. Hoewel hij goed bekend was met het Romeinse recht, gebruikte hij dat hier slechts ter aanvulling of systematisering van de rechtspraak; Filips Wielant, *Corte instructie in materie criminele (1515-16)*, ed. Jos Monballyu (Brussels : Paleis der Academieën, 1995), 7-39, 255-56, 270-74; Haemers, "Filthy and indecent words," 251.

³⁶⁰ Jan Hallebeek en Tammo Wallinga, *Fons et origo iuris. Versio Belgica: een historische inleiding tot het vermogensrecht* (Amsterdam: VU University Press, 2009), 167-70.

³⁶¹ Haemers en Vrancken, "Libels in the city," 171-73.

praktijk. De systematiseringsbeweging die ook in Antwerpen in het stedelijk recht doordrong is door De Ruyscher in verband gebracht met het juridisch humanisme van de 16^e eeuw.³⁶²

In Gent valt op dat bijna alle voorgeboden over ‘libellen’, ‘pasquillen’ of ‘biletten’, zoals ze in de bronnen genoemd worden, uit de calvinistische periode komen.³⁶³ In de jaren meteen na de reconciliatie komt enkel een jaarlijks herhaalde passage terug in de voorgeboden die onder het katholiek bewind geherwaardeerde feestdagen rond de jaarwisseling reguleerden. Daarin werd verboden “voort te stellen vercoopen ofe uut te gheven niet meer in secrete dan ter maerct ofte elders eenighe presenten spraken ofte dichten ten schimpe schandael ofte onstichtinghe van eenighe persooone, gheestelyck ofte weerlyck.”³⁶⁴ Deze formule kwam al sinds 1561 voor en zeker tot in de vroege 17^e eeuw zijn zulke jaarlijkse voorgeboden bekend, dus hoewel ze hoogstwaarschijnlijk een reactie waren op de reeds toenemende religieuze en politieke spanningen in de Nederlanden vanaf de jaren 1560, reageerden ze niet op specifieke incidenten.³⁶⁵ De voorgeboden die onder de Calvinistische Republiek werden uitgevaardigd vertellen een heel ander verhaal. Van oudsher waren perioden van opstand en politieke crisis piekmomenten in de verspreiding van schampschriften en de repressie van gevaarlijke boodschappen.³⁶⁶ Dat was niet anders in de jaren 1581-84, wanneer hier minstens jaarlijks een voorgebod tegen werd uitgevaardigd. Zo werd in de bovengenoemde onrust over een aanval in januari 1581 gedreigd dat verspreiders van ‘diffamatoire biletten ofte libellen’ ‘exemplairlick ghecorrigeert’ zouden worden.³⁶⁷ De openbaarheid van de straf was belangrijk omdat ze de eer van het slachtoffer voor de buitenwereld moest herstellen. Daartoe legde men, naast een geldelijke sanctie, vaak een ‘amende honorable’ op, een vernederende schuldbekenenis en vraag om vergiffenis die het slachtoffer toestond om het geschil eervol af te sluiten.³⁶⁸ Uit het traktaat van Wielant leren we dat de dader soms zelfs verplicht werd om lasterlijke beschuldigingen recht te zetten met een ‘libelle ter contrarie’.

In 1582 werd de magistraat opnieuw geconfronteerd met paskwillen die ’s nachts in de stad werden achtergelaten, een praktijk die vaak terugkeert, tot ‘lasterynghen van alle overheden’. Er werd bevolen om de paskwillen onder dreiging van een boete van 50 gulden bij de schepenen in te leveren, terwijl voor het aangeven van de auteur 100 gulden werden uitgeloofd.³⁶⁹ Op 20 augustus van dat jaar werd gespecificeerd dat er verschillende dagen achter elkaar ‘briefkens’ werden opgeplakt “ander kerckdueren ende houcken vanden straeten deser stede”.³⁷⁰ Pamfletten werden vaak opgehangen op plaatsen als deze waar veel volk passeerde, die ook gebruikt werden voor officiële communicatie of die een symbolische betekenis hadden.³⁷¹ In dit geval kan het de bedoeling zijn geweest om calvinistische kerkgangers te mobiliseren, gezien de pamfletten dienden om het wantrouwen aan te wakkeren tegen de figuur en het gevolg van de katholieke hertog van Anjou, die op dezelfde dag in Gent zijn controversiële intrede deed als landsheer. Zo zijn de voorgeboden tegen zulke geschriften ook een graadmeter voor de spanningen die de Gentenaars doorheen het opstandige bewind bleven verdelen. In februari 1583, niet toevallig nadat de Franse Furie te Antwerpen een maand voordien de bezorgdheden over Anjou had bevestigd, trad de magistraat op tegen “diversche ghescryfte tenderende tot lasteringhe van allen overheden beroerte ende seditie.”³⁷² Wellicht ging het om een vrij onschuldig spotdicht jegens Oranje en Anjou, dat door Dirk Coigneau werd geciteerd. Door de Franse Furie werd niet alleen het gezag van beide heren, maar ook indirect dat van de Orangistische voorman Ryhove ondermijnd, terwijl zowel

³⁶² Dave De Ruyscher, “Antwerp commercial law in the sixteenth century: a product of the Renaissance? The legal facilitating, appropriating and improving of mercantile practices,” in *Antwerp in the Renaissance*, eds. Bruno Blondé en Jeroen Puttevils (Turnhout: Brepols, 2020), 67-70.

³⁶³ SAG, reeks 93, nr. 30, f.15r-15v, 26.03.1583.

³⁶⁴ SAG, reeks 93, nr. 30, f.113v-114r, 12.12.1584; SAG, reeks 93, nr. 30, f.178r-178v, 30.12.1585; SAG, reeks 93, nr. 30, f.240r-241r, 23.12.1586; SAG, reeks 93, nr. 30, f.321r-321v, 29.12.1587.

³⁶⁵ Carpentier, “‘Vrije’ tijd?,” 66-9.

³⁶⁶ Haemers en Vrancken, “Libels in the city,” 165-76.

³⁶⁷ SAG, reeks 93, nr. 29, f.309r, 11.01.1581; SAG reeks 93, nr. 30, f.13r-13v, 11.02.1583; SAG reeks 93, nr. 30, f.15r-15v, 26.03.1583.

³⁶⁸ Haemers, “Filthy and indecent words,” 251-53; Wielant, *Corte instructie in materie criminele*, 255-56.

³⁶⁹ SAG reeks 93, nr. 29, f.352r-352v, 17.03.1582.

³⁷⁰ SAG reeks 93, nr. 30, f.3v, 20.08.1583.

³⁷¹ Haemers en Vrancken, “Libels in the city,” 171-73.

³⁷² SAG reeks 93, nr. 30, f.13r-13v, 11.02.1583.

katholieke peiswillers als radicale calvinisten van de strekking van Hembyze aan kracht wonnen.³⁷³

Uit een voorgebod uit maart 1583 blijkt dat de ongerustheid over verraad en factionalisme verder toenam. Met name lichtvaardige betichtingen van ‘*verraderye*’, ‘*seditie*’, en ‘*van intelligentie thebbene metten vyanden*’ bedreigden de publieke vrede. Zowel mondelinge en schriftelijke betichtingen aan particulieren als “*misachtunge ende vilipendentie van den magistraat*” werden nogmaals verboden, daar zij aanzetten tot “*onruste divisie partialiteyt ende verbittertheyt*.”³⁷⁴ Eibach en Esser wezen erop dat in 16e-eeuwse steden naast de stedelijke ordonnanties ook andere, concurrerende normatieve codes golden, met name de erecodes die mannen de verwachting oplegden om hun reputatie desnoods met geweld te verdedigen.³⁷⁵ Het voorkomen en pacificeren van vetes om de ‘*tranquillité public*’ te vrijwaren, was een kerntaak van de magsitraat in het kader van ‘*bonne police*’.³⁷⁶ Dat was ook precies de conclusie van de Gentse magistraat in een later voorgebod: de aantasting van de eendracht en vrede onder de burgers was “*strydende jeghens rechte ende goede pollicie*”.³⁷⁷

Het kan dus niet verbazen dat de magsitraat zich genoodzaakt achtte “*nyet alleenelick et quaet te straffene, nemaer oick den ontschuldigen in huerlieder innocentien te preserverene van alle blame*.”³⁷⁸ Beschuldigingen van verraad werden, wanneer bewijs uitbleef, streng bestraft met verbanning, geseling of andere exemplaire straffen. Dit keer oordeelden de schepenen echter dat een verbod niet volstond om de rust te herstellen en boden ze zelf een alternatief aan: iedereen werd opgeroepen om in plaats van beschuldiging rond te zaaien, verdenkingen ter beoordeling voor te leggen aan de schepenbank, die de verklikker bij een veroordeling 50 gulden uitloofde.³⁷⁹ Dit was niet alleen een manier om betere inlichtingen te verkrijgen, maar sloot ook aan bij een gelijktijdige evolutie die Eibach beschreef in de Duitse steden. Stadsbesturen probeerden daar doorheen de 16^e eeuw gewelddadige ereconflicten zo veel mogelijk naar zich toe te trekken en een juridische oplossing in de plaats te stellen voor de buitengerechtelijk, rituele conflictbeslechting die voorheen gangbaar was.³⁸⁰ Ook in Gent werd het trekken van messen tussen officieren, vaak een reactie op een belediging, beschouwd als “*niet lydelick in een stad van recht*.”³⁸¹ Die voorkeur voor de juridisering lijkt, misschien weinig verbazend, ook weerklank te hebben gevonden bij de Vlaamse jurist Filips Wielant: “*buuten jugemente en behoort niement anderen te accuseerne of wroughene*,” maar het voor de rechter voorleggen van ‘*fameuse libellen*’ als bewijs achtte hij wel geoorloofd.³⁸²

In juli van hetzelfde jaar werd naast de overheden ook de calvinistische religie openlijk onder vuur genomen in ‘*cantynge of zeghewoorden*’.³⁸³ Naast geschreven en gedrukte pamfletten bleven politieke liederen en dichten een gelijkaardige uitdaging stellen. Omdat ‘*fameuse libellen*’ meer dan eens begonnen als liederen die werden neergeschreven en verspreid, maakten stedelijke overheden in hun optreden weinig onderscheid tussen de gebruikte media. Onder de weinige auteurs van zulke liederen die gekend zijn, zijn de rederijkersmilieus goed vertegenwoordigd, maar de eigenlijke zangers kwamen vaak uit de lagere klassen. Zo was het voor gehandicapten en blinden aantrekkelijk om als professioneel straatzanger op te treden of gedrukte balladen te verkopen, maar ook vrouwen en groepen kinderen

³⁷³ Dirk Coigneau, “Literatuur en pennenstrijd,” in *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, ed. Johan Decavele (Gent: stadsbestuur Gent, 1984), 98.

³⁷⁴ SAG reeks 93, nr. 30, f.15r-15v, 26.03.1583.

³⁷⁵ Ook Montaigne observeerde in zijn essays (geschreven in 1571-92) scherp hoe moeilijk recht en eer met elkaar te verzoenen waren: “Dat er twee soorten wetten zijn, die van de eer en die van het gerecht, die op een aantal punten drastisch met elkaar in strijd zijn (de eerste veroordeelt je even zwaar wanneer je erin berust voor leugenaar te worden uitgemaakt, als de andere je bestraft wanneer je daar wraak voor neemt) (...) als je geschoffeerd wordt en je om genoegdoening te krijgen een beroep doet op de wet, onteer je jezelf; als je er geen beroep op doet, wordt je getuchtigd en gestraft door de wet.” Michel de Montaigne, *De Essays*, vert. Hans van Pinxteren (Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Gennep, 2024), 152.

³⁷⁶ Eibach en Esser, “Introduction: urban stability,” 6-8.

³⁷⁷ SAG reeks 93, nr. 30, f.64r-64v, 29.03.1584.

³⁷⁸ SAG reeks 93, nr. 30, f.15r, 26.03.1583.

³⁷⁹ SAG reeks 93, nr. 30, f.15v, 26.03.1583.

³⁸⁰ Joachim Eibach, “Burghers or town council: who was responsible for urban stability in early modern German towns?” *Urban History* 34, nr. 1 (2007): 14-20.

³⁸¹ SAG reeks 93, nr. 30, f.68v, 12.04.1584.

³⁸² Wielant, *Corte instructie in materie criminele*, 255-56.

³⁸³ SAG, reeks 93, nr. 30, f.26r, 30.07.1583.

zongen soms politiek getinte liederen.³⁸⁴ Opmerkenswaardig is dat de *'injurieuse propoosten'* jegens de religie niet werden bestraft als godslasterlijk, maar als *'oproerich ende seditieux'*.³⁸⁵ Hier zou men een echo in kunnen zien van de Pacificatie van Gent. In de compromisgezinde sfeer van 1576 besliste men om overtreders van de religieuze bepalingen van het verdrag niet langer volgens de ketterijplakaten te bestraffen, maar als *'perturbateurs van de gemeene ruste'*.³⁸⁶ Hier zou dus wel sprake kunnen zijn van een duurzame evolutie naar een andere problematisering van religieuze dissidentie die de religieuze omwentelingen overleefde en veeleer uitging van een idee van *'goede policie'*.

In mei 1584, moest de magistraat tenslotte optreden tegen spontane vergaderingen van burgers die gewapend samenkwamen in huizen en door de straten trokken zonder dat de schepenen of de officieren van de burgerwacht daartoe bevolen hadden (*supra*). Daarbij verspreidden deze eigengereide burgers het gerucht dat de gevluchte landslieden uit de stad zouden worden verdreven, wat toen niet aan de orde was. Mondelinge bronnen, vaak in de vorm van geruchten, waren nog steeds het belangrijkste kanaal voor de verspreiding van nieuws en informatie in de 16^e eeuw, maar het verspreiden van valse geruchten kon opnieuw onrust en verdeeldheid zaaien en werd door stadsmagistraten doorheen de Nederlanden strafbaar gesteld.³⁸⁷

Uit de regelgeving over vlugschriften en andere vluchtige boodschappen blijkt duidelijk dat de laatste jaren van de Calvinistische Republiek zeer politiek gespannen waren en dat er aanhoudend verdeeldheid was onder de Gentse bevolking over de te volgen koers. Dat de voorgeboden over de *'fameuse libellen'* in de jaren na de reconciliatie afwezig zijn, wijst waarschijnlijk vooral op het succes van de pacificatie van de stad door Farnese en niet zozeer op een veranderde beleidslijn. We moeten immers in het achterhoofd houden dat de calvinisten tot in september 1584 altijd een minderheid waren gebleven en er dus veel meer potentieel voor dissidentie was zolang de magistraat onder meer de geloofsbeleving van de katholieke meerderheid onderdrukte.³⁸⁸ Brent Lievens toonde aan dat de reactie op pamfletten en vlugschriften, wanneer ze toch weer de kop opstaken, in Antwerpen na de reconciliatie niet wezenlijk verschilde van die van het calvinistische Gent.³⁸⁹

3.2.3.3. Boeken

Waar de calvinistische magistraat zeer bezorgd was om politiek actuele vlugschriften, was de laatste vorm van censuur, die op de verspreiding van boeken, in de bestudeerde periode uitsluitend een bezorgdheid van de gereconcilieerde magistraat. Daarbij gaat het hier wel om een fundamenteel ander beleid. De censuur op boeken was onlosmakelijk verbonden met het religieuze beleid, maar had ook een politieke component. Reeds in december 1584 trad de magistraat op tegen de boekverkopers vanwege de verkoop van boeken die *'niet alleen quade ende van valsche leerynghe'* verspreidden, *"maer uproereghe seditieuse fameuse ende anderssins schandalliserende onttuchdende den leser ende den ghemeenen simpelen man"*. Wie toch nog *'boucken, referenen baladen, liederens, epistolen noch andere dierghelijke'* wilde verkopen moest voortaan eerst de eed afleggen dat hij zijn koopwaar had laten controleren door de vicaris of zijn gecommiteerde en toelating had gekregen, op straf van de verbeurte van zijn waren en een verbod om nog als boekhandelaar actief te blijven.³⁹⁰

In de eerste plaats is het duidelijk dat de censuur weer geïntegreerd werd in een kader waarin de magistraat met andere autoriteiten samenwerkte: enerzijds stelde het voorgebod een vorstelijk plakkaat

³⁸⁴ Jan Dumolyn en Jelle Haemers, "Chapter 9 Political Poems and Subversive Songs: The Circulation of 'Public Poetry' in the Late Medieval Low Countries," in *Communes and Conflict: Urban Rebellion in Late Medieval Flanders*, (Leiden, The Netherlands: Brill, 2023), 216-19; Jeroen Salman, "Frail Echoes of Singing in the Streets. Tracing Ballad Sellers and Their Reputation in the Low Countries," *Renaissance Studies* 33, no. 1 (2019):130

³⁸⁵ SAG, reeks 93, nr. 30, f.26r, 30.07.1583.

³⁸⁶ J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 73.

³⁸⁷ Henk Van Nierop, "Chapter Four. 'And Ye Shall Hear Of Wars And Rumours Of Wars'. Rumour And The Revolt Of The Netherlands," in *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands*, (Leiden, The Netherlands: Brill, 2007), 70-76.

³⁸⁸ Van Bruaene, "De Calvinistische Republiek," 48.

³⁸⁹ Lievens, "Eene wel ghepolicieerde stadt," 33-6.

³⁹⁰ SAG, reeks 93, nr. 30, f.110v, 05.12.1584

uit te voeren, anderzijds laat het de beoordeling zelf aan een kerkdienaar, de vicaris van het bisdom.³⁹¹ Wat ook opvalt is een bezorgdheid over de politieke en morele opvattingen van ‘den ghemeen en simpelen man’ die verder gaat dan acuut gevaar voor opstand en die we niet terugvinden in de calvinistische geboden. Hoewel een enkel voorgebod niet volstaat om sterke uitspraken te doen, maken de aandacht voor het verspreiden van ontucht en de nadruk op de onopgeleide bevolking dat dit voorgebod wel past in de door Haemers bekritiseerde theorie van het burgerlijk beschavingsoffensief van de literatuurhistoricus Herman Pleij. Pleij wees erop dat in de vorstelijke plakaten in de 16^e eeuw ook het besef groeide dat literatuur de goede zeden zou kunnen aantasten. De volkscultuur en het volksvermaak hadden in Duitsland immers een verdachte reputatie opgelopen als voedingsbodem van reformatorische ideeën, en werden volgens Pleij in het algemeen toenemend onderdrukt, zeker in de katholieke Nederlanden.³⁹²

Een herhaling van het voorgebod in 1586 vermeldde enkel religieuze bezorgdheden, wat erop wijst dat de politieke onrust verder was gepacificeerd.³⁹³ Hoewel het hier zeer duidelijk is dat politiek en religie zelden van elkaar gescheiden konden worden, bespreek ik de religieuze aspecten van de censuur uitgebreider onder de titel ‘religieuze regelgeving’, om de samenhang met andere contrareformatorische maatregelen te behouden.

3.2.4. Blijde inkomsten

De blijde inkomsten in Gent zijn in de bestudeerde periode al grondig behandeld in de literatuur. Er zijn de bekende algemene studies van Soly en Arnade over de inkomsten in de Bourgondische periode en de 16^e eeuw en de inkomsten in 1577-84 zijn uitgebreid besproken door Van Bruaene, die de voorgeboden van 1582 samenvatte, en Waterschoot, die de visuele aspecten behandelde.³⁹⁴ De intredes kunnen hier dus relatief beknopt worden besproken op basis van de relevante voorgeboden. In de politieke cultuur die ten gronde lag aan de Opstand, waren deze rituelen die sinds lang de machtsverhoudingen tussen vorst en onderdanen aangaven, echter bij de belangrijkste politieke handelingen.³⁹⁵

Op 29 december 1577 vond in de Calvinistische Republiek een eerste grote inkomst plaats, van Willem van Oranje, met het oog op de vernieuwing van de magistraat na de coup van Hembyze en Ryhove. Hoewel geen landsheer of landvoogd, ging deze intrede met een gelijkaardig ceremonieel gepaard als de echte blijde inkomsten.³⁹⁶ In de hier besproken periode vond er één echte blijde inkomst plaats, op 20 augustus 1583, voor François d’Alençon, hertog van Anjou, die als nieuwe landsheer en dus graaf van Vlaanderen werd ingehuldigd. Daarnaast werd er kort na de reconciliatie een triomftocht

³⁹¹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.110v, 05.12.1584; J. Marinus, “W. Lindanus en P. Damant (1587-1609),” in *Het bisdom Gent (1559-1991). Vier eeuwen geschiedenis*, eds. Michel Cloet, Ludo Collin en Robrecht Boudens (Gent: Drukkerij Vanmelle, 1991), 49.

³⁹² Herman Pleij, “Literatuur en censuur in de zestiende eeuw,” in *Boeken onder druk: Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst*, ed. Marita Mathijssen (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011), 25-30.

³⁹³ SAG, reeks 93, nr. 30, f.181v-182v, 29.01.1586.

³⁹⁴ Van Bruaene, “Spectacle and spin,” 263-84; Anne-Laure Van Bruaene, “Vorstelijk onthaald: blijde intredes in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1400 en 1800,” *Tijd-Schrift: heemkunde en lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen* 6, nr. 1 (2016): 12-15; Peter Arnade, *Realms of ritual: Burgundian ceremony and civic life in late medieval Ghent* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1996); Hugo Soly, “Plechtige intochten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd: communicatie, propaganda, spektakel,” *Tijdschrift voor geschiedenis* 97 (1984): 341-61; Werner Waterschoot, “Vorstelijke intochten 1577-1584,” in *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, ed. Johan Decavele (Gent: Stadsbestuur, 1984), 115-24.

³⁹⁵ Van Bruaene, “Vorstelijk onthaald,” 7-9.

³⁹⁶ Despretz, *De instauratie*, 24; Werner Waterschoot, “Vorstelijke intochten 1577-1584,” in *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, ed. Johan Decavele (Gent: Stadsbestuur, 1984), 115-22.

gepland voor Alexander Farnese, die niet doorging, en was er in 1583 een beperkt onthaal voor de prins van Chimay, die in 1583-84 kort als gouverneur van Vlaanderen diende.³⁹⁷

De inkomst van Anjou werd voor het eerst aangekondigd op 28 februari 1582.³⁹⁸ Op 19 februari was Anjou in Antwerpen al ingehuldigd als hertog van Brabant en hij zou spoedig in Gent als graaf van Vlaanderen worden erkend, maar na de aanslag op Oranje op 18 maart, werd de Gentse ceremonie uitgesteld. Om militaire redenen maakte de landsheer pas op 20 augustus, na een passage door Brugge, samen met Oranje zijn intrede in Gent.³⁹⁹ In februari werden echter al de nodige voorbereidingen getroffen: burgers moesten de straten en kaaien reinigen, met name daar waar Anjou zou passeren. Gezien vuil op straat ook geurhinder en ziektegevaar met zich meebracht, moedigde de magistraat de bevolking aan om zich bij klachten over burens tot hem te richten. Ook voor de geconfisqueerde kerkelijke goederen, zoals de begijnhoven, kloosters en hospitalen, moest de straat gekuist worden. Hiervoor waren de voor deze goederen aangestelde ontvangers verantwoordelijk. Herbergiers dienden in samenwerking met de fouriers plaats te maken voor zowel personen als de paarden uit het gevolg van de landsheer.⁴⁰⁰ De voorgeboden ter voorbereiding van de eigenlijke inkomst werden vanaf 14 augustus afgekondigd. Tweemaal werd opnieuw op dezelfde wijze opgedragen om de straten van alle vuil te ontdoen, gezien er een groot aantal notabelen werd verwacht, waaronder prinsen en edelen, gedeputeerden van de subalterne steden en kasselrijen van Vlaanderen en van de staten van de geünieerde provinciën. De ontvangers van de kerkelijke goederen mochten de onkosten die ze hiervoor maakten bij de stad in rekening brengen.⁴⁰¹ Er werden ook acht prijzen tussen twintig en vier ponden groten uitgereikt aan de neringen, gilden, wijken en andere gezelschappen die de mooiste vertoning of vuurwerken organiseerden, zodat de inkomst door al hun competitieve inspanningen een waardig karakter zou krijgen.⁴⁰² Op de dag van de inkomst zelf dienden al de notabelen die in de stad verbleven om twee uur in de namiddag te paard voor het schepenhuis van de Keure te verzamelen, om met de hoogbaljuw, Ryhove, en de gedeputeerden van de schepenbanken Anjou tegemoet te rijden.⁴⁰³

Zoals Van Bruaene opmerkte, tonen de voorgeboden aan hoe heel de stad werd ingeschakeld in het politieke ritueel, maar ook hoe gevoelig de inkomst lag in Gent. De katholieke vorst, zoon van de voor de Bartholomeusnacht verantwoordelijke Catharina de Medici en Fransman, was in het rabiaat calvinistische en traditioneel anti-Franse Gent niet erg bemind.⁴⁰⁴ Alle ongeregelheden werden daarom verboden en niemand mocht de passage van het gevolg te paard verhinderen of zich tussen de ruiters begeven. Ook waren er oproerige pamfletten tegen Anjou, waartegen werd opgetreden (*supra*). Bovendien was het op lijfstraf verboden aan alle soldaten of burgerwachters om enig schot te lossen voor Anjou in het Prinsenhof was aangekomen, om 'alle ongheluck confusie ende periclen te verhoeden'.⁴⁰⁵ Na de aanslag op Oranje in het voorjaar, is het niet onlogisch dat de magistraat bezorgd was om een moordpoging. Ook de wederzijdse eedaflegging tussen Anjou als graaf en de Gentenaars op 23 augustus getuigt van voorzichtigheid: niet alle burgers werden opgeroepen om naar de Vrijdagmarkt te komen, maar enkel 'alle ghestaedde ende ghewillighe insetenen' om zich daar te gedragen 'in alder modestyen'.⁴⁰⁶ De strikte regulering, lange voorbereiding en de uitgestippelde route voor de inkomst die alle traditionele religieuze stopplaatsen zoals de Sint-Pietersabdij vermeed, droegen er uiteindelijk aan bij dat de controversiële inkomst zonder ongeregelheden werd afgerond, al moest de magistraat nog meermaals duidelijk maken dat de religieuze lijn niet versoepeld werd door de komst van Anjou (*infra*). Zijn figuur bleef echter controversieel in Gent en na de Franse Furie te Antwerpen werden de banden meteen volledig verbroken.⁴⁰⁷

³⁹⁷ Steven Slos, "Karel van Cröy ende reconciliatie van Brugge. 1583-1584," *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 134 (1997): 148-49; Waterschoot, "Vorstelijke intochten," 115-24.

³⁹⁸ SAG, reeks 93, nr. 29, f.345r-345v, 28.02.1582.

³⁹⁹ Van Bruaene, "Spectacle and spin," 268-78.

⁴⁰⁰ SAG, reeks 93, nr. 29, f.345r-347r, 28.02.1582.

⁴⁰¹ SAG, reeks 93, nr. 29, f.360r, 14.08.1582; SAG, reeks 93, nr. 29, f.360v, 15.08.1582; SAG, reeks 93, nr. 30, f.1r-2r, 16.08.1582.

⁴⁰² SAG reeks 93, nr. 30, f.2r-2v, 16.08.1582.

⁴⁰³ SAG reeks 93, nr. 30, f.3r, 20.08.1582.

⁴⁰⁴ Van Bruaene, "Vorstelijk onthaald," 16-8.

⁴⁰⁵ SAG, reeks 93, nr. 30, f.3r-4r, 20.08.1582.

⁴⁰⁶ SAG, reeks 93, nr. 30, f.4v-5r, 23.08.1582.

⁴⁰⁷ Van Bruaene, "Spectacle and spin," 278-83.

Tijdens de Franse Furie had Karel van Croÿ, prins van Chimay en zoon van de hertog van Aarschot die Hembyze en Ryhove in 1577 kort hadden opgesloten, zich onderscheiden door weerstand te bieden tegen de Fransen, wat hem in conflict bracht met Oranje, maar krediet opleverde in Vlaanderen. Op initiatief van de Brugse magistraat, gevolgd door Gent en Ieper, werd de prins het gouverneurschap van Vlaanderen aangeboden en op 22 juli 1583 werd hij in Brugge als dusdanig ingehuldigd.⁴⁰⁸ Op 18 augustus maakte Chimay ook zijn intrede te Gent. Die werd aangekondigd in een voorgebod dat vooral aantoonde dat Ryhove zijn greep op de magistraat had verloren. Alle burgers met paarden werden, net als voor Anjou, gelast om twee uur in de namiddag voor het schepenhuis van de Keure te paard te verzamelen om de prins gezamenlijk tegemoet te rijden en ‘*alle eere ende reverentie*’ aan te bieden. Deze delegatie moest opnieuw persoonlijk aangevoerd worden door Ryhove, bij naam genoemd, in zijn hoedanigheid van hoogbaljuw. Er bestaat echter geen enkele twijfel over dat Ryhove als trouwe Orangist geen voorstander was van het gouverneurschap van Chimay en tegen zijn overtuiging in de rol werd gedwongen. Ryhove lag echter al zodanig overhoop met zijn eigen magistraat dat die vier dagen ervoor, op 14 augustus, een uitnodiging had verstuurd aan Hembyze om als voorscheper terug te keren uit zijn Duitse ballingschap.⁴⁰⁹ Chimay bleek uiteindelijk geen betrouwbaardere keuze te zijn dan Anjou: op 20 mei 1584 reconcilieerde hij Brugge met Farnese en sloot zich weer aan bij het katholieke kamp.⁴¹⁰

De afgelaste inkomst van Parma die gepland was voor 30 september of 1 oktober 1584 heeft slechts twee voorgeboden opgeleverd. Het eerste voorgebod op 28 september droeg alle inwoners op de straten voor hun huizen te reinigen voor de intrede en het vuil buiten de poorten of naar de vesten te brengen. Bovendien werden net als voor Anjou er acht prijzen tussen twintig en drie ponden groten uitgereikt aan de neringen, gilden en andere gezelschappen die de mooiste vertoning opzetten.⁴¹¹ Uit andere bronnen maakte Waterschoot op dat de voorbereide plechtigheid het karakter van een triomftocht had eerder dan een blijde intrede, en dat de stad zich onderdanig wilde presenteren.⁴¹² Ook het voorgebod verklaart dat de schepenen van beide banken de prins ‘*deemoedicheyt*’ wilden betonen.⁴¹³ Het tweede voorgebod is economisch van aard en werd, toch in het cartularium, enkel in het Frans neergeschreven. Het is gericht aan de vivandiers en handelaars in het gevolg van Farnese. De magistraat maakte duidelijk dat zij geen voorrechten genoten en net als alle andere handelaars alle belastingen moesten betalen op hun wijnen en bieren. Bovendien mochten, ze net als Gentse handelaars hun bier en wijn niet verkopen vanuit hun schepen en wagens of op straat, maar enkel in de gepaste huizen en kelders. Ten slotte mochten ze hun wijn enkel door de officiële gezworen arbeiders, de wijnschroders (*infra*) laten transporteren binnen de stad.⁴¹⁴

3.2.5. Deelconclusie

We stellen, weinig verrassend, vast dat een aantal maatregelen rond de oorlogsvoering, bijvoorbeeld de militaire censuur, het faciliteren van de bevoorrading van de legers en het optreden tegen delicten van militairen in grote lijnen op dezelfde manier werden gebruikt wanneer Gent zich aan Staatse en aan Habsburgse zijde bevond. Een aantal verschuivingen na de reconciliatie kunnen ook vooral toegeschreven worden aan veranderde omstandigheden en impliceren niet per se een beleidswijziging. Dat geldt bijvoorbeeld voor de daling in het aantal voorgeboden met betrekking tot militairen in de stad en de teloorgang van de militaire rol van de burgerwacht, die gekoppeld zijn aan het einde van de belegering van Gent. Hetzelfde gaat waarschijnlijk ook op voor de afwezigheid van voorgeboden tegen vlugschrijven en de afgenomen fixatie op verraad door interne vijanden, die vooral wijzen op een stabiel politiek klimaat na de reconciliatie.

⁴⁰⁸ Decavele, *De eerste protestanten*, 279; S. Slos, “Karel van Croÿ en de reconciliatie van Brugge, 1583–1584.” *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 134, nr. 1 (1997): 147-48.

⁴⁰⁹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.27r, 18.08.1583; Decavele *De eerste protestanten*, 279.

⁴¹⁰ Slos, “Karel van Croÿ,” 151-52.

⁴¹¹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.101r-102v, 28.09.1584.

⁴¹² Waterschoot, “Vorstelijke intochten,” 122-24.

⁴¹³ SAG, reeks 93, nr. 30, f.102r, 28.09.1584.

⁴¹⁴ SAG, reeks 93, nr. 30, f.102v-103r, 02.10.1584; Erik Dekeyser, “De vrije ambachtslieden van de nering van de wijnschroders, gezegd kraankinders,” *Ghendtsche Tydinghen* 39 (2010): 154.

Over de hele lijn is het wel duidelijk dat de Habsburgse centrale overheid vanaf 1584 een veel sterkere greep vestigde op het politieke en militaire beleid van Gent dan de Staten-Generaal of eender welke andere overheid daarvoor. Dat geldt met name voor de manier waarop Farnese Gent met al zijn middelen en mankracht voor zijn oorlogsmachine mobiliseerde, door middel van voorgeboden die door de lokale en de centrale overheid gezamenlijk werden uitgevaardigd of op last van de centrale overheid. Wanneer er tegen wangedrag van soldaten werd opgetreden, gebeurde dat in het algemeen ook meer gecoördineerd, met de kastelaan of de baljuw, al bleven er uitzonderingen van eigengereid optreden. De aanspraken op suprematie over het Gentse Kwartier moest de stad wel laten vallen na de herintroductie van de Carolina. Ook de censuur op de boekhandel, een bezorgdheid die in de calvinistische periode afwezig was, werd gelast door een vorstelijk plakkaat. De ontwapening van de Gentse burgerbevolking was eveneens een duidelijke breuk die de greep van de vorstelijke én de stedelijke overheid op de Gentenaars versterkte. Anderzijds maakte deze maatregel wel deel uit van eenzelfde tendens als onder de Calvinistische Republiek om private geschillen te temperen, de escalatie van ereconflicten te vermijden, en de geschilbeslechting naar zich toe te trekken door deze te juridiseren of het staatsmonopolie op geweld te versterken, zoals dat in de calvinistische periode tot uiting kwam in het optreden tegen lasterlijke en beledigende uitlatingen. Een civiliserende disciplinerende om privaat geweld uit de stad te bannen in de zin van Elias, is dan misschien toch een gemene deler. Wat disciplinerende betreft, zijn de wijkmeesters die waarschijnlijk door de calvinistische observatiepraktijken waren geïnspireerd, zonder twijfel de opvallendste vernieuwing van het calvinistisch bewind. De wijkmeesters installeerden, althans in theorie want het bronnenmateriaal is schaars, een fijnmazige controle die zowel voor als meteen na de Calvinistische Republiek ongekend was. Van Bruaene toonde echter ook hier op lange termijn een functionele, zij het niet institutionele continuïteit aan door de evolutie van de taak van de deken in de gebuurten.

3.3. Religieuze regelgeving

3.3.1. Religieus beleid in 1577-81

De religieuze regelgeving in de periode 1581-84 kan enkel begrepen worden als we deze kaderen in wat eraan voorafging in 1577-1581. De grote lijnen van het religieus beleid van de Gentse Calvinistische Republiek waren tegen het einde van 1579 immers al gesteld.⁴¹⁵ Men mag vooreerst niet uit het oog verliezen dat de coup van Ryhove en Hembyze op 28 oktober 1577 plaatsvond binnen de juridische en politieke context van de Pacificatie van Gent. De pacificatie van 8 november 1576 bood een tijdelijke politieke uitweg uit de burgeroorlog in de Nederlanden, mogelijk gemaakt door het interregnum in het vorstelijk gezag na de dood van Requesens, waarbij de protestanten in Holland en Zeeland in het kader van een Staten-Generaal een akkoord sloten met de voornamelijk gematigd-katholieke vertegenwoordigers van de meeste zuidelijke provincies. Het hoofddoel was het verdrijven van de muitende Spaanse soldaten en het herstellen van de invloed van de lokale elites op het bestuur. Daartoe werd de religieuze situatie bevroren en gematigd. Enerzijds werden overal de ketterijplakaten opgeschort zodat protestanten niet meer actief vervolgd werden, anderzijds mochten de protestanten uit Holland en Zeeland elders niet 'irriterend' optreden, door hun religie openbaar te prediken. De rest van de Nederlanden diende katholiek te blijven.⁴¹⁶ Hoewel er in dit brede front scherpe spanningen verschenen nadat de nieuwe landvoogd Don Juan zich op 30 juli 1577 tegen de pacificatie had gekeerd, vond de coup van Ryhove en Hembyze plaats in een context waarin de religieuze en politieke breuklijnen niet samenvielen, het streven naar eenheid in de Nederlanden nog leefde en de Pacificatie met haar religieuze bepalingen als een juridisch bindende ordonnantie van de centrale overheid werd behandeld.⁴¹⁷

⁴¹⁵ Decavele, "Gent, het 'Genève' van Vlaanderen," 54.

⁴¹⁶ Michel Baelde, "De Pacificatie van Gent in 1576: hoop en twijfel in de Nederlanden," *BMGN - Low Countries Historical Review* 91 (1976): 371-87.

⁴¹⁷ De Pacificatie werd gepubliceerd op last van de Raad van State als plaatsvervanger van de vorst; Baelde, "De Pacificatie van Gent," 378-81; Nicolas Debruyne, "Een Gentse staatsgreep. De gevangenneming van de hertog van Aarschot en andere edelen te Gent op 28 oktober 1577," *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 64 (2010): 172-74.

Hoewel de twee voormannen van het nieuwe Gentse regime calvinisten waren en de magistraat na de vernieuwing in 1578 door calvinisten werd gedomineerd, voerden deze dus niet vanaf de eerste dag een openlijk exclusief calvinistisch beleid.⁴¹⁸ De omstandigheden boden echter de mogelijkheid om de grenzen van de Pacificatie af te tasten. Gezien de Pacificatie van Gent de kettervervolgving had opgeschort, kwamen in heel Vlaanderen en Brabant calvinistische vluchtelingen terug, onder wie ook predikanten, die hun activiteiten al snel heropstartten.⁴¹⁹ In oktober 1577 waren er in Gent al zeker drie predikanten actief, al waren hun samenkomsten nog geheim. Hembyze spande zich van in het begin echter persoonlijk in om calvinisten weer in de openbaarheid te laten preken en vluchtelingen uit Londen en elders naar Gent uit te nodigen. De calvinisten in Gent voelden zich dan ook steeds minder genoodzaakt om hun bijeenkomsten verdoken te houden. Deze, in het licht van de pacificatie, onwettige tolerantie bracht de stad in conflict met de Raad van Vlaanderen. De Raad kondigde als reactie op de openlijke prediking op 2 mei 1578 een plakkaat af dat de Gentse magistraat zou dwingen om calvinistische prediking opnieuw, conform de Pacificatie, exemplair te bestraffen als een verstoring van de openbare rust (*supra*). De reactie van de magistraat vormde zowel politiek als religieus het kantelpunt waarna het naar mijn oordeel pas gerechtvaardigd is om van een calvinistische republiek te spreken. In plaats van het plakkaat af te kondigen en toe te passen, liet het Gentse regime 's nachts vier katholieke raadsheren van de Raad van Vlaanderen arresteren en werden de exemplaren van het plakkaat, bestemd voor heel Vlaanderen, in de drukkerij vernietigd. In heel de stad werd verkondigd dat niemand de predikanten mocht lastigvallen.⁴²⁰ De magistraat stelde zich daarmee openlijk buiten het religieuze regime van de Pacificatie, zonder zich, toch in zijn handelen, nog op een hiërarchische manier naar het Staatse bestel te schikken.

Tegelijkertijd leverde een sodomieschandaal dat begon in een Brugs franciscanenklooster een tweede opportuniteit om het calvinisme te versterken. Verdachtmakingen verspreidden zich naar de Gentse mendicanten en pookten daar de volkswoede tegen de augustijnen en franciscanen op, wat voor enkelen van hen eindigde in een veroordeling tot de brandstapel.⁴²¹ Hun rol in de inquisitie hielp vier in Gent aanwezige bedelorden, franciscanen, dominicanen, augustijnen en karmelieten niet. Ze waren daardoor bijzonder gehaat bij de calvinistische bevolking en werden van Spaansgezindheid verdacht.⁴²² Het schandaal was de aanleiding voor de Pinksterstorm (18-22 mei 1578), een tweede beeldenstorm waarbij in het bijzonder de kloosters van de bedelordes werden geplunderd. Ook in de zomer bleven golven van geweld en plundering tegen kerkelijke instellingen doorgaan.⁴²³ De Gentse magistraat nam hier een heel dubieuze houding tegen aan. Het geweld openlijk omarmen zou de Staten-Generaal nog meer getart hebben en uit een voorgebod uit deze periode blijkt dat de magistraat zulk geweld niet kon aanvaarden in 'eene ghemeente ende republicque van pollicie.'⁴²⁴ De magistraat zag zich genoodzaakt om officieel afstand te houden van het geweld en alle betrokkenheid te ontkennen. Er was een algemene verwachting dat de orde hersteld moest worden, zeker wanneer woningen van gegoede burgers in het vizier kwamen van de plundersaars. De magistraat vaardigde ook herhaaldelijk voorgeboden uit om het geweld een halt toe te roepen, maar deze werden amper gehandhaafd en door de terreur werd het voor

⁴¹⁸ Hier bestaat geen twijfel over. De twist tussen Rogghé en Despretz gaat over de vraag of de intentie om tot zulk een beleid over te gaan al vanaf het begin aanwezig was en wat de geloofsovertuiging van de putschisten was, waarbij Rogghé overtuigend aantoonde dat er initieel ook Orangistische katholieken betrokken waren (*supra*); Decavele, "Gent, het 'Genève' van Vlaanderen," 40-43; Despretz, *De instauratie*, 2-31; Rogghé, *De Orangistische putsch*, 5-29.

⁴¹⁹ Decavele, "Gent, het 'Genève' van Vlaanderen," 40-41; Despretz, *De instauratie*, 34-8; Van Bruaene, "De Calvinistische Republiek," 41.

⁴²⁰ Decavele, "Gent, het 'Genève' van Vlaanderen," 41-2.

⁴²¹ Johan Decavele, "Brugse en Gentse mendicanten op de brandstapel in 1578," in *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum prof. dr. M. Baelde*, eds. Hugo Soly en René Vermeir (Gent: Vakgroep Nieuwe Geschiedenis UG, 1993), 75-88; Decavele, *De eerste protestanten*, 241-85.

⁴²² Jan Verdée, "De betekenis en de rol van de Gentse dominicanen in de bestrijding van de reformatie," *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 62, nr. 1 (2008): 259-80.

⁴²³ Despretz, *De instauratie*, 53-8, 62-5.

⁴²⁴ Anne-Laure Van Bruaene, "A breakdown of civic community? Civic traditions, voluntary associations and the Ghent Calvinist regime (1577-84)," in *Sociability and its discontents. Civil society, social capital, and their alternatives in late medieval and early modern Europe*, eds. Nicholas Eckstein en Nicholas Terpstra (Turnhout: Brepols, 2009), 287.

de katholieken bijna onmogelijk om hun geloof te belijden.⁴²⁵ Bovendien greep het stadsbestuur de verwoestingen aan om de getroffen kerken van de karmelieten en dominicanen officieel toe te kennen aan de calvinisten. De predikanten van de uiteindelijk zeven calvinistische kerken kregen vanaf 1578 tot 1584 bovendien een salaris van de stad.⁴²⁶

Tussen december 1578 en maart 1579 kregen de katholieken een korte adempauze dankzij de religievrede die Willem van Oranje had weten te forceren. De katholieken en calvinisten verdeelden de kerken onder elkaar, beide godsdiensten zouden door de stad beschermd worden en een paritair samengestelde commissie van protestanten en katholieken moest toezien op de uitoefening. Voor enige tijd werd de katholieke mis weer gelezen in Gent, maar in maart 1579 sloot Gent zich aan bij de Unie van Utrecht, die het einde markeerde van het verenigende project van de Pacificatie van Gent. De magistraat achtte het dan ook niet meer nodig de religievrede aan te houden. Opnieuw barstte een golf van antikatholiek geweld los, met stilzwijgend goedkeuren van de fractie rond Hembyze. De reactie was net als in 1578 laks, totdat de onlusten volgens Despretz een sociaal karakter kregen, particuliere woningen werden aangevallen en de magistraat de orde herstelde met een voorgebod dat de doodstraf plaatste op verdere plunderingen. Opnieuw gebruikte de magistraat de onrust om een verdere stap te zetten tegen het katholicisme: op 8 april werd de activiteit van de vier bedelorden per voorgebod verboden.⁴²⁷ Ook deze radicale stap werd verantwoord vanuit de noodzaak van orde en goede politiek: de aanwezigheid van de monniken zou het onmogelijk gemaakt hebben om de rust te herstellen en de schepenen konden hun veiligheid niet garanderen.⁴²⁸ Daar werd wel aan gekoppeld dat de in de stad verblijvende geestelijken die uit hun kloosters gezet waren, van de stad een alimentatie kregen in verhouding met de welvaart van hun orde. Voor de kerkelijke goederen die niet publiek waren verkocht, werden beheerders aangesteld in naam van de stad, aan wiens inkomsten de alimentaties gekoppeld waren.⁴²⁹ Dat systeem was geen volledig nieuwe uitvinding. In de Pacificatie van Gent was al een gelijkaardige regeling getroffen voor kloosterlingen die niet konden terugkeren naar hun kloosters in Zeeland en Holland.⁴³⁰

Door opportunistisch gebruik te maken van volksoproer slaagde de magistraat er dus in om tussen eind 1577 en midden 1579 de calvinistische religie in een bevoorrechte positie te installeren en de Pacificatie van Gent stapsgewijs te ondergraven ten koste van het katholicisme, zonder ze openlijk te moeten confronteren. De religieuze lijn veranderde niet noemenswaardig na de machtsstrijd die de zogenaamd gematigdere periode van Ryhove inluidde. In 1580 verbood de magistraat bijvoorbeeld katholieke dopen en huwelijken. Dat gebeurde echter niet zonder enig pragmatisme: het werd nog kwalijker geacht dat de katholieke bevolking, uitgesloten van het huwelijk, in ontucht zou leven, dus tolereerde men dat katholieke inwoners die geen calvinistisch huwelijk wensten, trouwden buiten Gent, terwijl de stad zelf zuiver calvinistisch bleef.⁴³¹ De facto liet het de katholieken, bedoeld of niet, ook een beperkte ruimte om hun gewetensvrijheid uit te oefenen.

3.3.2. Verbod op de katholieke godsdienstbeleving

De bovenstaande achtergrond in acht nemend, kunnen we de voorgeboden uit de periode van 1581 tot de Reconciliatie correct plaatsen. Religieuze regelgeving maakt maar een verrassend klein deel van de voorgeboden uit in 1581-84, waarvan de meerderheid bovendien op de biddagen en processies sloeg. Fundamenteel is wel de voltooiing van de uitschakeling van het katholicisme door een voorgebod op 4

⁴²⁵ Despretz, *De restauratie*, 53-8.

⁴²⁶ Johan Decavele, "Kerk en onderwijs tijdens de Gentse Calvinistische Republiek," in *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, ed. Johan Decavele (Gent: Stadsbestuur, 1984), 84.

⁴²⁷ Despretz, *De restauratie*, 57-65.

⁴²⁸ Benoît, "Gent gedurende de calvinistische periode," 208.

⁴²⁹ Benoît, "Gent gedurende de calvinistische periode," 239-57; Despretz, *De restauratie*, 64-5.

⁴³⁰ Baelde, "De Pacificatie van Gent," 380.

⁴³¹ Anne-Laure Van Bruaene, "Culture politique et capital social pendant la République calviniste de Gand," in *Des villes en révolte: Les républiques urbaines aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du XVIe siècle*, ed. Monique Weis (Turnhout: Brepols, 2010), 35-46; Van Bruaene, "De Calvinistische Republiek," 40.

augustus 1581. Naast de herhaling van het verbod op katholieke huwelijken en dopen, werd nu ook de katholieke mis of enige andere vorm van katholieke exercitie verboden. Meteen blijkt daarbij hoe het systeem van de alimentaties de geestelijkheid aan het beleid van de magistraat had gebonden. Wie dit verbod niet respecteerde, zou zijn alimentatie verliezen en uit Vlaanderen worden verbannen. In het verbieden van de Roomse mis was Gent voor een keer niet de voorloper: Mechelen vaardigde al in juli 1580 zulk een ordonnantie uit, Brussel en Brugge deden dat in mei 1581 en Antwerpen in juli 1581.⁴³² Het ging dus om een algemene radicalisering in de calvinistische steden van Vlaanderen en Brabant. Decavele brengt die radicalisering vooral in verband met de vanaf 1579 escalerende burgeroorlog tegen de Malcontenten, de katholieke fractie die initieel nog achter de Staten-Generaal stond, waarin wederzijdse plunderingen en gewelddaden de haat deden opflakkeren en de hoop op een compromis smoorden. Gent in het bijzonder lag van 1578 tot 1584 continu in de frontlinie.⁴³³

Opvallend is dat dit verbod werd voorgesteld als provisorioir, tot een beslissing van de Staten van Vlaanderen, maar zulk een beslissing is niet bekend in de literatuur.⁴³⁴ Wat wel vaststaat is dat verschillende autoriteiten zich erover gebogen hebben en uit een voorgebod uit 1582, dat optrad tegen inbreuken op dit verbod, kunnen we afleiden dat de harde lijn gehandhaafd werd.⁴³⁵ Dat het een controversiële stap bleef, staat eveneens vast. Decavele heeft immers twee documenten uitgegeven die een licht schijnen op de discussies rond de uitvoering van dit voorgebod, doch hij heeft jammerlijk nagelaten om deze documenten te kaderen of de vindplaats te vermelden.⁴³⁶ Een deel van de kolonels van de burgerwacht, die moesten toezien op de naleving van de voorgeboden, bleek gewetenswroeging te hebben bij het uitvoeren van hun taak. Ze zouden, met name bij het handhaven van het verbod op katholieke dopen, naar eigen mening gewetensdwang moeten uitoefenen op de katholieken, waar zij zich van wensten te onthouden.⁴³⁷ Katholieke dopen waren al in 1580 verboden, maar het nieuwe voorgebod maakte geen gewag meer van de mogelijkheid om Gentse kinderen te laten dopen buiten de stad, wat de reden kan zijn geweest dat het alsnog zo problematisch aanvoelde.⁴³⁸

Gewetensvrijheid was binnen de calvinistische geloofsgemeenschap tijdens de Opstand een heikel thema en de mate waarin de leer van Calvijn een kiem van respect voor gewetensvrijheid in zich droeg, is omstreden.⁴³⁹ Hoewel Calvijn zelf in principe heel terughoudend stond tegenover opstandigheid jegens de politieke macht, zelfs als ze soms tiranniek was, omdat men aan Gods plaatsvervangers in het wereldlijke domein gehoorzaamheid verschuldigd was en omdat zelfs een slechte orde te verkiezen was boven geen orde, was die gehoorzaamheidsplicht volgens de calvinistische rechtshistoricus Witte begrensd door het geweten van het christelijke individu. Als wereldlijke heersers bevelen gaven die van het calvinistische individu ongehoorzaamheid aan God eisten en verlangden dat iemand tegen zijn (calvinistisch gelezen) Bijbelse plichten en zijn geweten in handelde, was het volgens Calvijn zelfs zijn religieuze plicht om ongehoorzaam te zijn.⁴⁴⁰ Dat is wat we expliciet vaststelden in de eed van de wijkmeesters (*supra*) en is ook de problematiek die aan de orde was voor de kolonels, die zich op hun eigen gewetensvrijheid beriepen omdat ze de gewetensvrijheid van anderen niet wilden onderdrukken.⁴⁴¹

Ten gronde wierp het bewuste voorgebod dus een tweede vraag rond gewetensvrijheid op: in welke mate mocht of moest de magistraat dwang uitoefenen op 'afgodendienaars', zoals calvinisten van de harde lijn katholieken vaak noemden, met de Oudtestamentische implicatie dat een harde repressie op zijn plaats was.⁴⁴² De calvinistische opvatting van de relatie tussen kerk en staat was ambigu. Calvijn

⁴³² De Meulenaere, "De invloed van ideologie," 36; Marnef, *Het calvinistisch bewind te Mechelen*, 230.

⁴³³ Decavele, "Gent, het 'Genève' van Vlaanderen," 53-5.

⁴³⁴ SAG, reeks 93, nr. 29, f.322v-323r, 04.08.1581.

⁴³⁵ SAG, reeks 93, nr. 30, f.5r-5v, 27.08.1582; Decavele, "Kerk en onderwijs," 82.

⁴³⁶ Decavele, "Kerk en onderwijs," 82-3.

⁴³⁷ Decavele, "Kerk en onderwijs," 82-3.

⁴³⁸ SAG, reeks 93, nr. 29, f.322v-323r, 04.08.1581.

⁴³⁹ John Coffey, "The language of liberty in Calvinist political thought," in *Freedom and the construction of Europe: volume I: religious freedom and civil liberty*, eds. Quentin Skinner en Martin van Gelderen (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 297-99.

⁴⁴⁰ John Witte, "Law, authority, and liberty in early Calvinism," in *A Companion to reformed orthodoxy*, ed. Herman J. Selderhuis (Leiden: Brill, 2013), 592-94.

⁴⁴¹ Coffey, "The language of liberty," 300-02.

⁴⁴² Witte, "Law, authority, and liberty," 591-99.

was enerzijds zeer gehecht aan de autonome organisatie van de kerk, los van de politieke structuren, maar anderzijds zag hij een complementaire rol voor wereldlijke magistraten om zijn religieuze orde te handhaven.⁴⁴³ Kerk en staat waren beide door God ingestelde autoriteiten om orde te houden in de gemeenschap, maar er was een duidelijke taakverdeling: de eerste diende daarvoor enkel de macht van het woord te gebruiken, de tweede de macht over het vlees.⁴⁴⁴ Calvinistische kerken onderhielden een interne spirituele discipline, maar beperkten zich strikt tot sancties zoals berispingen en vermaning of in ernstige gevallen excommunicatie. Voor het handhaven van de (religieuze) orde in de gemeenschap met burgerlijke en strafrechtelijke sancties, werd de steun van de magistraat verwacht. Calvijn ging er in Genève van uit dat zijn gemeenschap slechts één religie kon hebben, die gezamenlijk gedragen werd door beide instituten.⁴⁴⁵ Dat door de magistraat een mate van dwang werd uitgeoefend in religieuze zaken was voor de meeste calvinisten dus evident.⁴⁴⁶ Volgens Pieter Datheen, de radicale predikant die in 1577-79 en 1583-84 aan de zijde van Hembyze stond in Gent, was het de taak van de magistraat om 'het kwade te straffen, het goede te beschermen en het deugdzame en godvruchtige leven te onderhouden'. Ook onder Nederlandse calvinisten gold de consensus dat de magistraat in dit kader het prediken en publiek belijden van andere, 'ketterse' religies moest verbieden en bestraffen.⁴⁴⁷

Van Gelderen en Coffey betogen echter dat de radicaalste stroming in de Nederlanden wel bestond, maar dat de meerderheid van de Nederlandse gereformeerden, in tegenstelling tot Calvijn, ook een minimale gewetensvrijheid voor de katholieke bevolking reserveerde. Dit omdat de Opstand initieel niet exclusief calvinistisch was en tot enig pragmatisme noopte en omdat de gereformeerden een discours van vrijheid hadden omarmd om zichzelf te definiëren in antithese tot de 'Spaanse' inquisitie.⁴⁴⁸ Verscheidene traktaten, maar ook de Staten-Generaal zelf, verhieven gewetensvrijheid, het in zijn ziel mogen aanhouden en als moreel kompas behouden van zijn eigen religie, in de confrontatie met Filips II zelfs tot een fundament van hun vrijheidsstrijd.⁴⁴⁹ Ook het radicale pamflet '*Le vray patriot aux bons patriots*', dat in 1578 de eigengereide koers van Gent verdedigde, verklaarde dat de vrijheid die in het geding was in de Opstand bestond uit politieke vrijheid en gewetensvrijheid, die als een geheel werden beschouwd.⁴⁵⁰ Ten slotte werd de gewetensvrijheid in 1579 ook erkend door de Unie van Utrecht. Hoewel de katholieke eredienst uiteindelijk in alle gebieden die zich aansloten bij de Unie verboden werd, is de gewetensvrijheid altijd behouden en werden katholieken nooit tot bekering gedwongen of vervolgd om hun loutere geloof.⁴⁵¹ Er groeide dus een distinctie tussen gewetensvrijheid en godsdienstvrijheid, maar de mate van gewetensvrijheid die werd getolereerd, maakte in de jaren 1580 en later het onderwerp uit van een scherp debat binnen de gereformeerde gemeente.⁴⁵² Net als Calvijn in Genève bekampten de radicalen de fractie die ijverde voor minder staatsdwang als gevaarlijke 'libertijnen'.⁴⁵³

Het voorgebod van 4 augustus 1581 past volledig in die strijd. De kolonels besloten met hun gewetensbezwaren eerst te rade te gaan bij de predikanten van het Gentse consistorie. Op 7 september spraken zij hun advies uit, dat Decavele in een publicatie opnam.⁴⁵⁴ Ze plaatsten zich daarin op de radicaal intolerante lijn, maar onderschreven wel de calvinistische gevoeligheid voor individuele gewetenskwesies. De predikanten verklaarden dat alle godvruchtige overheden door God aangesteld waren als voorstanders van de zuivere godsdienst, dat de kolonels de enige christelijke religie dienden te beschermen en dat ze alles wat daar strijdig mee was, moesten bestraffen. Aangezien het voorgebod dat doel diende, zagen de predikanten niet "waarom mijne heren het niet met een goed en gerust geweten

⁴⁴³ Witte, "Law, authority, and liberty," 592-94.

⁴⁴⁴ Martin van Gelderen, *The political thought of the Dutch Revolt 1555-1590* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 266.

⁴⁴⁵ Witte, "Law, authority, and liberty," 597-600.

⁴⁴⁶ Coffey, "The language of liberty," 306.

⁴⁴⁷ Van Gelderen, *The political thought*, 268.

⁴⁴⁸ Coffey, "The language of liberty," 309-11.

⁴⁴⁹ Martin van Gelderen, *Op zoek naar de Republiek. Politiek denken tijdens de Nederlandse Opstand (1555-1590)* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1991), 44; Van Gelderen, *The political thought*, 222-24.

⁴⁵⁰ Van Gelderen, *The political thought*, 187-88.

⁴⁵¹ Van Gelderen, *The political thought*, 217.

⁴⁵² Coffey, "The language of liberty," 310-11.

⁴⁵³ Coffey, "The language of liberty," 300-02; Van Gelderen, *The political thought*, 217.

⁴⁵⁴ Decavele, "Kerk en onderwijs," 82.

voor de Heer zouden mogen ten uitvoer brengen.” De predikanten waren in tegendeel zelfs van mening dat als de magistraat niet op deze manier optrad, de gemeente dreigde ‘in de schoot van het libertinisme’ te vallen. De predikanten verklaarden zich dan ook bereid om kolonels die het toepassen van het voorgebod toch in strijd achtten met hun geweten, hun genoegdoening te geven vanuit het Woord Gods.⁴⁵⁵

Het conflict eindigde daar niet. Op 11 september werd de voorzitter van de Raad van Vlaanderen ontvangen door de Gentse schepenen van de Keure om zijn advies te geven, waar Decavele eveneens een afschrift van opnam.⁴⁵⁶ Daaruit blijkt dat een aantal kolonels ook Oranje hadden geraadpleegd, tegen wie zij betoogden dat ze door het toepassen van het doopverbod gewetensdwang zouden uitoefenen, wat, ‘een soort inquisitie’ zou zijn. Oranje zelf zou vervolgens advies hebben ingewonnen van de Staten-Generaal, met wie hij gezamenlijk vroeg om het voorgebod voorlopig op te schorten tot een beslissing van de Staten-Generaal. Hun advies was dat de schepenen de overtreders voorlopig slechts zouden moeten laten vermanen door de predikanten opdat ze zouden leren hoe correct te dopen, zonder wereldlijke straf.⁴⁵⁷ Er zijn geen aanwijzingen dat er aan dit advies gevolg is gegeven en het helpt zoals gezegd niet dat Decavele geen bronvermelding opnam.

Een laatste observatie waar dit voorgebod toe noopt, is dat het Gentse consistorie in de praktijk duidelijk actief betrokken was bij en invloed uitoefende op het religieus beleid van de Gentse magistraat. De sterke organisatie van de calvinistische kerk in Gent en Vlaanderen is ook goed gekend.⁴⁵⁸ Toch wordt het consistorie of de calvinistische kerkstructuur geen enkele keer vernoemd in de voorgeboden van 1581-84 en krijgt het nooit formeel een rol in de uitvoering of handhaving van de voorgeboden, met als eventuele uitzondering de bid-en vastendagen waarbij iedereen werd opgeroepen om zich te begeven tot ‘*de aenhoringhe van den worde Godts*’.⁴⁵⁹ Ook dat is waarschijnlijk een reflectie van de bijzondere verhouding tussen consistorie en magistraat in de gereformeerde steden. De gereformeerde kerk streefde meestal wel een geprivilegieerde positie als ‘officiële’ kerk na, maar weigerde een ‘gemeenschapskerk’ te worden. Gereformeerde kerken waren, in plaats van de gemeenschap op te nemen, geneigd een kerk van uitverkorenen te blijven en legden een veeleisende toetredingsprocedure op aan nieuwe leden, die daarna onderworpen werden aan een spirituele disciplinerende die nog strikter was dan de wereldlijke, wat veel sympathisanten ertoe bracht om het minder veeleisende statuut van ‘liefhebber’ aan te houden. Kerk en gemeenschap vielen dus nooit volledig samen. Voor de katholieken had dat het voordeel dat gedwongen aansluiting bij de calvinistische kerk uitbleef, maar stadsmagistraten waren hier niet altijd mee opgezet. De kerkgemeenschappen tolereerden vanuit hun onafhankelijkheidsstreven immers geen enkele wereldse inmenging in hun bestuur en gingen daar in de Nederlanden zelfs verder in dan Calvinijn in Genève. De voorgeschiedenis van de calvinistische structuren als vervolgde kerken onder het kruis was daarbij volgens Speelman een factor.⁴⁶⁰ Gezien de kerk tegelijk wel op het disciplineringsapparaat van de magistraat rekende, resulteerde dat, wanneer strikt doorgevoerd, in een onevenwichtige, eerder theocratische verhouding. Die houding leidde meer dan eens tot conflicten, zoals in Leiden, waar de magistraat inspraak eiste bij de benoeming van predikanten.⁴⁶¹ Dat de calvinistische kerkstructuren niet opduiken in de voorgeboden en dus niet formeel geïntegreerd werden in de bestuurspraktijk, past in de bijzondere gescheiden, maar complementaire rolverdeling tussen kerk en magistraat.

De onbuigzame houding tegenover de katholieke bevolking kwam in 1582 kort onder druk te staan na de blijde inkomst van Anjou. Anjou, die ook in de Franse Religie-oorlogen bij momenten neigde naar een vorm van religieuze tolerantie, probeerde enkele concessies te verkrijgen voor de katholieke bevolking in de calvinistische republieken van Vlaanderen en Brabant.⁴⁶² In Antwerpen had Anjou weer een kerk weten te laten openen en hij wilde minstens stedelingen toelaten om de mis bij te wonen in zijn

⁴⁵⁵ Decavele, “Kerk en onderwijs,” 82.

⁴⁵⁶ Decavele, “Kerk en onderwijs,” 82.

⁴⁵⁷ Decavele, “Kerk en onderwijs,” 82.

⁴⁵⁸ “Gent, het ‘Genève’ van Vlaanderen,” 51-2.

⁴⁵⁹ Zie bv. SAG, reeks 93, nr. 30, f.93v-94r, 01.08.1584.

⁴⁶⁰ Van Gelderen, *The political thought*, 216-17; Herman A. Speelman, *Calvin and the independence of the church*, vert. Albert Gooyjes (Bristol: Vandenhoeck & Ruprecht, 2014), 208-28.

⁴⁶¹ Van Gelderen, *The political thought*, 229-230.

⁴⁶² Mack Holt, *The duke of Anjou and the politique struggle during the Wars of Religion* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), 2, 52-4, 91; Van Bruaene, “Spectacle and spin,” 226.

residentie, wat al voor zijn inkomst in Gent voor onrust zorgde bij de calvinistische bevolking.⁴⁶³ De Gentse magistraat was vastbesloten om zulke concessies niet te dulden in Gent en trad preventief op door bij de inkomst een pamflet te laten verspreiden waarin duidelijk werd gemaakt dat de Maagd van Gent, een van de symbolen van de stad die in de intocht werden gebruikt, zich tot de gereformeerde religie had bekend en dat zo wenste te houden, waarmee werd geïmpliceerd dat het aannemen van een katholieke vorst geen wijzigingen in het religieus beleid zou opleveren.⁴⁶⁴ Desalniettemin bleef het een moeilijke spreadstand om aan te houden. In een voorgebod van 27 augustus lezen we dat sommige poorters en inwoners het toch gedurfd hadden om naar het hof van Anjou te gaan en daar, in strijd met de eerdere voorgeboden, de mis bij te wonen. Anjou zelf verbieden om in Gent de katholieke mis te laten vieren met zijn gevolg zou een stap te ver zijn gegaan zijn en in die zin deed de magistraat een kleine toegift, maar het werd aan alle inwoners van Gent, ongeacht hun status, nogmaals verboden om de mis bij te wonen, binnen het hof van Anjou of elders in de stad. Wie dat toch deed, riskeerde een boete van 15 ponden parisis per keer dat hij betrap werd.⁴⁶⁵

Uit zowel de bestraffing van de katholieke misgangers als uit de behandeling van de clerus blijkt opnieuw dat het calvinistische regime in Gent uiterst intolerant was en geen enkele toegift wilde doen ter wille van een religieuze co-existentie. Anderzijds blijkt ook telkens dat de religieuze repressie tegen de katholieken nagenoeg compleet bloedeloos was. De enige noemenswaardige uitzondering is het lot van de vijf bedelmonniken die in de beginfase van de calvinistische republiek, na de Pinksterstorm, de dood vonden op de brandstapel.⁴⁶⁶ Zelfs een Roomse priester die katholieke erediensten bediende werd in maart 1582 slechts veroordeeld tot een geldboete en verbanning uit Vlaanderen voor 6 jaar.⁴⁶⁷

3.3.3. Vasten

In het katholieke christendom was doorheen de eeuwen de traditie van de vasten ontstaan. Met name in de zes weken of 40 dagen, zondagen niet meegeteld, voor Pasen, dienden katholieken zich te onthouden van alle soorten van vlees en producten van dierlijke oorsprong zoals zuivel en eieren. Vis vormde de uitzondering. Die plicht was niet absoluut: ze rustte in principe enkel op gezonde volwassenen en er werden vaak dispensaties verleend wegens zwakte, leeftijd of een uitzonderlijk zware arbeidslast. Zulke dispensaties werden vaak des te soepeler verleend tegen betaling en waren een inkomstenbron voor de Roomse kerk. In de bijbel is er geen specifieke grondslag voor de vasten, maar in de katholieke kerk ontwikkelde het vasten de status van een goed werk. Als rituele manier van boetedoening door zich te onthouden van het genot van vlees te eten, meenden katholieken bij te dragen aan hun zielenheil. De specifieke periodes en voorschriften waren als traditie gegroeid.⁴⁶⁸ Het spreekt voor zich dat dit vragen opriep voor de kerkhervormers die zich lieten leiden door principes als *sola scriptura* en *sola fide*.⁴⁶⁹ Voor Calvijn loerden hypocrisie en bijgeloof om de hoek. Vasten op bepaalde dagen zoals voor Pasen, achtte hij bijgelovig en hij vreesde dat zulk ritueel vasten een vrijbrief zou zijn om de rest van het jaar ongedisciplineerd te leven. Hoewel hij zich dus tegen de 40-daagse vasten keerde, zag Calvijn wel een andere rol voor de praktijk. Vasten droeg niet bij aan het zielenheil, maar kon de gelovige helpen zich te concentreren op het gebed, zowel individueel als collectief (*infra*).

In de calvinistische periode werd er twee keer een voorgebod over de vasten uitgevaardigd: in 1582 en 1584.⁴⁷⁰ Beide voorgeboden zijn opmerkelijk omdat ze dezelfde normen afkondigden die men zou verwachten tijdens de katholieke vasten, maar ze worden anders gemotiveerd. Op 2 maart 1584 verklaarde de magistraat dat het vee schaars was geworden door alle rooftochten op het platteland. Het voorjaar was het seizoen waarin jonge dieren dienden op te groeien en om een grote duurte van het vlees te voorkomen met Pasen, werd het verboden om dieren te slachten of vlees te verkopen in de komende

⁴⁶³ Van Bruaene, "Spectacle and spin," 265-66.

⁴⁶⁴ Van Bruaene, "Vorstelijk onthaald," 18.

⁴⁶⁵ SAG, reeks 93, nr. 30, f.5r-5v, 27.08.1582.

⁴⁶⁶ Decavele, *De eerste protestanten*, 253.

⁴⁶⁷ Benoit, "Gent gedurende de calvinistische periode," bijlage 3, s.p.

⁴⁶⁸ Ken Albala, "The ideology of fasting in the Reformation Era," in *Food and faith in Christian culture*, eds. Ken Albala and Trudy Eden (New York: Columbia University Press, 2011), 41-6.

⁴⁶⁹ Anne-Laure Van Bruaene, "De Reformatie," in *Een inleiding tot de geschiedenis van de vroegmoderne tijd*, ed. René Vermeir (Van In, 2008), 112-13.

⁴⁷⁰ SAG, reeks 93, nr. 29, f.347r-348r, 02.03.1582; SAG, reeks 93, nr. 30, f.5r-5v, 20.02.1582.

vijf weken. De calvinistische magistraat vond het nodig om te expliciteren dat de maatregel niet voortkwam uit ‘*superstitie ofte conscientien*’.⁴⁷¹ Voor zieken, recent bevallen of zwangere vrouwen en andere behoeftigen werd een uitzondering voorzien. Zij konden vlees kopen bij drie slagers die toestemming hadden gekregen van de schepenen. Het verbod gold verder ook voor taverniers en poeliers.⁴⁷² Of de motivering van de magistraat oprecht was, dan wel een pragmatische manier om de katholieke vasten aan te houden of terug te brengen, valt niet met zekerheid te zeggen. De katholieke chroniqueur Jan Van den Vivere vond het gebod in ieder geval ook noemenswaardig genoeg om het samen met de motivering te noteren en beweerde dat het gebod niet goed werd opgevolgd.⁴⁷³ Dat het gebod in andere jaren niet herhaald werd, behalve in 1584, wanneer de schaarste vaststaat, kan wel een aanwijzing zijn van de oprechtheid van de opgegeven motivering. Op 20 februari 1584 werd opnieuw vanwege de duurte van het vlees een principieel verbod op het slachten van dieren en het verkopen van vlees uitgevaardigd, met een gelijkaardige uitzonderingsregeling. Dit keer konden twee bij naam aangeduide slagers vlees verkopen aan de zieken. Bij overtredingen werd het vlees verbeurdverklaard. De extra verantwoording dat het niet om bijgeloof ging, werd niet herhaald.⁴⁷⁴

Na de reconciliatie valt het op dat er in 1585 geen voorgebod over de vasten werd uitgevaardigd. In 1586 en 1587 was dat wel het geval. Nog niet iedereen bleek in 1586 opnieuw de katholieke leer strikt toe te passen, want diverse personen zouden tijdens de vasten openbaar op de markt en elders eieren en andere verboden etenswaren verkocht hebben, wat aanleiding gaf tot schandaal. Het verbod functioneerde hetzelfde als onder het calvinistisch bestuur: vlees mocht enkel geslacht en verkocht worden door slagers die daartoe waren aangesteld door de magistraat. Overtreders betaalden een boete en hun waren werden verbeurdverklaard.⁴⁷⁵ In februari 1587 werd dit verbod herhaald.⁴⁷⁶

3.3.4. Zon- en heiligendagen

Zondagen hadden voor zowel katholieken als calvinisten een heilige status: op zondag diende niet gewerkt te worden, maar moest men zijn volle aandacht schenken aan de aanbidding van God en de eredienst. Dat betekent niet dat er geen debat over was: zondag ontleende zijn heiligheid aan de herrijzenis van Christus en de rust die God na de schepping nam op ‘de zevende dag’. De katholieke kerk poneerde echter dat de verschuiving van de sabbat op zaterdag naar de christelijke zondag op autoriteit van de kerk gebeurde, zonder basis in de Schrift, en dat de protestantse positie, wel zondag vieren, maar geen heiligendagen die eveneens uit de traditie voortkwamen, hypocriet was.⁴⁷⁷ De regelgeving over de zondagsrust in Gent in deze periode is al uitvoerig gedocumenteerd door Carpentier.⁴⁷⁸

Carpentier bevond dat er in heel de calvinistische periode maar een voorgebod over de zondagsrust werd uitgevaardigd, namelijk in 1579. Dat is opmerkelijk omdat zondag, zonder andere feestdagen, des te centraler stond in de calvinistische geloofsbeleving, en er in Antwerpen net des te meer geboden rond werden uitgevaardigd in de calvinistische periode.⁴⁷⁹ In 1581-84 is er nog één voorgebod uitgevaardigd over eerbiediging van de zondagen in de brede zin. Een voorgebod verbood op 4 augustus 1581, gelijktijdig met het verbod op de katholieke mis, om op zondagen en biddagen (*infra*) liedjes of refreinen te zingen of te lezen op de markten en andere publieke plaatsen.⁴⁸⁰ De timing doet vermoeden dat de maatregel gericht was tegen de katholieke inwoners, die zich op zondagen niet

⁴⁷¹ SAG, reeks 93, nr. 29, f.347r-348r, 02.03.1582.

⁴⁷² SAG, reeks 93, nr. 29, f.347r-348r, 02.03.1582.

⁴⁷³ F. De Potter, ed. *Chronijcke van Ghendt door Jan Van den Vivere en eenige andere aanteekenaars der XVIe en XVIIe eeuw* (Gent: S. Leliaert, A. Sigger & Cie, 1885), 335-36.

⁴⁷⁴ SAG, reeks 93, nr. 30, f.5r-5v, 20.02.1582.

⁴⁷⁵ SAG, reeks 93, nr. 30, f.184v-185r, 27.02.1586.

⁴⁷⁶ SAG, reeks 93, nr. 30, f.243v-244r, 17.02.1587.

⁴⁷⁷ Koberson Langhu, “The Roman Catholic view of Sunday: a theological evaluation,” *Jurnal Koinonia* 15.1 (2023): 71-84.

⁴⁷⁸ Geoffrey Carpentier, “‘Vrije’ tijd? Vermaak en openbare orde te Gent tussen 1545 en 1616” (masterproef, Universiteit Gent, 2010), 29-41.

⁴⁷⁹ Carpentier, “‘Vrije’ tijd?,” 36-9.

⁴⁸⁰ SAG, reeks 93, nr. 29, f.322v, 04.08.1581.

meer op een misviering mochten bevinden en dus voor problemen konden zorgen. Mannaerts besprak in haar masterthesis en een vervolgpublishatie een manuscript van 68 katholieke politieke balladen en refreinen uit de Gentse Calvinistische Republiek. Zij achtte het waarschijnlijk dat deze verzetsliederen ook daadwerkelijk werden gezongen of opgedragen.⁴⁸¹ Het valt dus niet uit te sluiten dat het dit soort liederen en refreinen waren die gevisieerd worden, al zou een referentie aan de oproerige aard ervan dan te verwachten zijn en die is er in het voorgebod niet.⁴⁸² Uit het relatieve stilzwijgen van de stadsmagistraat mag in ieder geval niet worden afgeleid dat de zondagsrust niet gehandhaafd werd. Er is bijvoorbeeld wel een ordonnantie van 4 maart 1581 bekend die de Raad van Vlaanderen liet publiceren op initiatief van ‘den Hove’ (Matthias?), die in heel gelijkaardige bepalingen voorzag als de katholieke voorgeboden: niemand diende tijdens de bid-en vastdagen of de zondagen weg te blijven uit de kerken en in de tavernen te spelen of rond te wandelen.⁴⁸³

De veel frequentere voorgeboden van de katholieke magistraat om de zondagsrust en de viering van de heiligendagen af te dwingen, waren na de Reconciliatie niet nieuw. Tussen 1545 en 1578 werden zulke voorgeboden vijf keer gepubliceerd. Na de reconciliatie werden ze wel veel vaker herhaald: tussen 1584 en 1614 vond Carpentier 23 voorgeboden.⁴⁸⁴ In 1584-87 werden zulke voorgeboden gepubliceerd in 1584, 1585, tweemaal in 1586 en in 1587. Het eerste voorgebod werd al kort na de Reconciliatie uitgevaardigd, op 5 december 1584 als deel van een pakket van maatregelen om de katholieke godsdienst te herstellen. De magistraat stelde vast dat diverse personen op zondagen en heiligendagen waren verhandelden op de markt en elders of in kroegen zaten. Dat was echter in strijd met de koninklijke plakaten en eerdere voorgeboden.⁴⁸⁵ In 1581 was er onder meer een vorstelijk plakkaat uitgevaardigd over de zondagsrust, wat de voorgeboden betreft verwees men dan naar voorgeboden van voor de Calvinistische Republiek.⁴⁸⁶ Daarom werd het op zondagen en andere heiligendagen, waarop men naar het oude gebruik geen marktdagen hield, verboden om gedurende de mis goederen te verhandelen, brandewijn te gaan drinken of spellen te spelen, op de boete van drie pond parisis.⁴⁸⁷

Op 20 augustus 1585 volgde een veel uitgebreider nieuw voorgebod om echt orde op zaken te stellen. De schepenen hadden vernomen dat diverse personen op zondagen en verplichte heiligendagen nog steeds werk hadden verricht, heimelijk of publiek, in “*versmadenesse vande statuyten ende ordonnantien van de Heligher keercke oock tot grootter schandale ende onstichtinghe vanden goeden simple luyden.*”⁴⁸⁸ Vooral dat mensen tijdens de mis werkten, in plaats van die bij te wonen was onacceptabel. De magistraat ordonneerde daarom ‘voor eeuwig edict’ dat niemand op alle zondagen en door de kerk verplichte feestdagen nog enig handwerk mocht doen, niet meer heimelijk dan publiekelijk, alsook dat een aantal recreatieve activiteiten verboden werden tijdens de mis. Er volgde een ellenlange lijst van verboden economische en recreatieve bezigheden, waarvan de specificiteit doet vermoeden dat er op al deze domeinen inbreuken werden gepleegd. Zo mocht, om enkele voorbeelden te geven, niemand op zon-en feestdagen zijn winkel openen of op straat brandewijn of andere koopwaren verkopen. Etenswaren mochten wel verkocht worden binnenshuis, als er geen toog mee werd gehouden. Verder mocht niemand tijdens de dienst gaan wandelen in de kerk, op de kerkhoven of elders in de stad of het kaatsspel gaan spelen. Ook wagens dienden op de voornoemde dagen niet gebruikt te worden om goederen te laden en te lossen en mochten niet rondrijden. Gebeurde dit toch, dan werden zowel de arbeiders als de opdrachtgevers beboet. Brouwers en anderen dienden geen bier of wijn uit hun kelders laten halen en vervoeren. Om de naleving te bevorderen mochten de ontvangers van de stedelijke belastingen of de pachters van de accijnzen geen toog houden op deze dagen en geen biljetten uitgeven

⁴⁸¹ Tine Mannaerts, “‘Hoort, hoe 't gaet te Ghendt’: de mentaliteit van de katholieke bevolking onder calvinistisch bewind (1577-1584). Onderzoek aan de hand van de politieke en religieuze balladen en refreinen, UB Gent hs. 583” (masterproef, Universiteit Gent, 2009), 178-79; Tine Mannaerts, “‘Hoort, hoe 't gaet te Ghendt’ inhoudelijke analyse van het verzamelhandschrift ‘politieke en religieuze balladen en refreinen’. Rooms-katholieke teksten ten tijde van de Gentse Calvinistische Republiek (1577-1584),” *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 63 (2009): 146-47.

⁴⁸² SAG, reeks 93, nr. 29, f.322v, 04.08.1581.

⁴⁸³ Vermeersch, “Multimedia in de stad,” 114.

⁴⁸⁴ Carpentier, “‘Vrije’ tijd?,” 36-9.

⁴⁸⁵ SAG, reeks 93, nr. 30, f.110v-111r, 05.12.1584.

⁴⁸⁶ Terlinden, *Liste chronologique provisoire*, 185.

⁴⁸⁷ SAG, reeks 93, nr. 30, f.110v-111r, 05.12.1584.

⁴⁸⁸ SAG, reeks 93, nr. 30, f.158v, 20.08.1585.

voor de betaling van de belastingen op in-en uitgevoerde dranken (*infra*). De taverniers mochten op hun beurt in de voormiddag, tijdens de mis, geen stoelen uitstallen en er mocht in de tavernes in de voormiddag geen spel gespeeld worden. Voor de scheepvaart werd een gedetailleerde regeling uitgewerkt met vele uitzonderingen op een principieel verbod op laden en lossen. Ook de zondagse vogelmarkt, waar het gokken problematische proporties zou hebben aangenomen, werd gereguleerd.⁴⁸⁹

De uitvoeringsbepalingen geven blijk van de intentie om al deze regels strikt te handhaven. Boven op de gewone boetes, die nu weer verdeeld werden volgens de *Concessio Carolina*, moest de overtreder een extra boete van drie pond parisis betalen aan diegene die aangifte had gedaan. De magistraat maakte ook gebruik van haar door de *Carolina* verscherpte greep op de ambachten: alle oversten, gezworenen en 'regierders' van de ambachten, neringen, gilden en andere gezelschappen, werden ingeschakeld om hun eigen leden bij overtredingen zonder voorkeursbehandelingen of schikkingen met de overtreder, aan te geven bij de schepenen, op straffe van anders zelf de boetes te moeten betalen.⁴⁹⁰

Dit 'eeuwig edict' werd al spoedig in drastisch ingekorte vorm herhaald, in mei 1586, omdat diverse personen op zon-en heiligendagen tijdens de dienst elders rondwandelden en melk of andere zaken kochten of verkochten op de markt.⁴⁹¹ In december van hetzelfde jaar stelde de magistraat opnieuw vast dat de twee voornoemde voorgeboden niet strikt werden nageleefd en volgde weer een korte herhaling en een maand later, in januari 1587 werd het nogmaals verboden tijdens de mis te gaan rondwandelen of spelen te spelen.⁴⁹²

Carpentier geeft voor de piek aan uitgevaardigde voorgeboden drie verklaringen. De eerste ligt voor de hand en wordt ondersteund door de vele inbreuken waar de magistraat in de voorgeboden gewag van maakt. Bij het einde van het calvinistisch bewind was de katholieke liturgische kalender met al zijn feestdagen zeven jaar lang in onbruik geraakt. In sommige zoals Brugge was het openhouden van winkels en werkplaatsen zelfs een tijd verplicht geweest op de oude feestdagen.⁴⁹³ De bevolking diende dus herinnerd te worden aan de katholieke regels en gedisciplineerd in de naleving ervan. Lievens stelde in Antwerpen dezelfde trend vast en Ranson deed dat in Brugge.⁴⁹⁴ De protestantse bevolking was in 1585-1586 nog deels aanwezig en ook katholieken kregen al sinds de 15^e eeuw af en toe toestemming om na de mis door te werken op zondag, als het werk dat vereiste. Ook zij probeerden immers aan de economische last te ontsnappen die de verplichte rustdagen, in de zestiende eeuw waren het er alles tezamen ongeveer 90, oplegden.⁴⁹⁵ Daarbij valt het in het voorgebod van 1585 op dat vooral allerlei soorten handarbeiders en kleine handelaars gevisieerd werden. Hun arbeid was zichtbaar en aanstootgevend. Intellectuele arbeid, die achter gesloten deuren werd geleverd bleef ook elders echter vaak buiten schot.⁴⁹⁶ Wandelen en andere vrijetijdsbestedingen werden vooral gevisieerd omdat ze impliceerden dat men niet in de mis zat.⁴⁹⁷ Ten tweede wijst Carpentier erop dat het belang van de eucharistieviering in het katholicisme was toegenomen na het Concilie van Trente. Het ceremonieel werd idealiter nauwgezet uitgevoerd door een goed opgeleide priester en de kerkgangers dienden zich gedisciplineerder te gedragen, zonder bijvoorbeeld rond te wandelen in de kerk. Ten slotte hielp een sterke nadruk op de heiligendagen de kerk om zich weer te profileren en tegen het calvinisme af te zetten, een algemene tendens aan de religieuze frontlijn.⁴⁹⁸

Waar de calvinisten geen heiligendagen vierden, behielden ze wel een aantal fundamentele feestdagen zoals kerstmis. Hierover is een heel bijzonder voorgebod gepubliceerd op 1 januari 1583, in

⁴⁸⁹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.158v-163v, 20.08.1585.

⁴⁹⁰ SAG, reeks 93, nr. 30, f.163r-163v, 20.08.1585.

⁴⁹¹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.204r-204v, 17.05.1586.

⁴⁹² SAG, reeks 93, nr. 30, f.238r, 09.12.1586; SAG, reeks 93, nr. 30, f.242v-243r, 31.01.1587.

⁴⁹³ Carpentier, "'Vrije' tijd?," 38-9; Judith Pollmann, *Catholic identity and the revolt of the Netherlands, 1520-1635* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 116.

⁴⁹⁴ Lievens, "*Eene wel ghepoliceerde stad*," 38-40; Ranson, "Brugge na de reconciliatie," 170-72.

⁴⁹⁵ Carpentier, "'Vrije' tijd?," 29, 40.

⁴⁹⁶ Cynthia Turner Camp, "The Sunday saint: keeping a holy 'merchant's time' in the Middle English life of Erasmus," in *Saints as intercessors between the wealthy and the divine: Art and Hagiography among the Medieval merchant classes*, eds. Cynthia Turner Camp en Emily Kelley (New York: Routledge, 2019), 48-51.

⁴⁹⁷ Carpentier, "'Vrije' tijd?," 29, 41.

⁴⁹⁸ Carpentier, "'Vrije' tijd?," 40-1.

verband met de overgang van de juliaanse naar de gregoriaanse kalender.⁴⁹⁹ Paus Gregorius XIII had bevolen dat de omschakeling naar zijn hervormde kalender moest gebeuren door op 4 oktober 1582 meteen 15 oktober te laten volgen, maar dit bevel werd enkel in katholieke landen opgevolgd en ook daar soms met vertraging. Hoewel Gent onder een protestants regime stond, had het wel de katholieke hertog van Anjou erkend als soeverein. Op 10 december 1582 vaardigde Anjou als landsheer een plakkaat uit dat ook de Staatse Nederlanden beval om de gregoriaanse kalender aan te nemen. Daartoe zou men van 14 december de sprong moeten maken naar 25 december, kerstdag. De timing van de implementatie van dit plakkaat doorheen Vlaanderen verliep ongelijk en is niet overal helder. De Raad van Vlaanderen zou het op 16 december naar de lokale besturen hebben toegezonden. Te Brugge kwam het pas aan op 21 december, waar men het meteen toepaste door de volgende dag tot 1 januari te verklaren.⁵⁰⁰ Uit het Gentse voorgebod valt niet af te leiden hoe de implementatie daar gebeurde, maar het werd dus uitgevaardigd op 1 januari naar de gregoriaanse of 22 december naar de juliaanse kalender. Anjou had in zijn plakkaat amper tijd voorzien om de overstap voor te bereiden, wat de chaotische implementatie verklaart.⁵⁰¹ Dat is ook een aannemelijke reden voor de beslissing van de Gentse magistraat dat kerstdag, ondanks de verkorting van het jaar conform de ‘*ordonnantie vander hove*’, nog eenmaal gevierd moest worden volgens de juliaanse kalender.⁵⁰² Zo werd de kerstdag van 1582 in Gent officieel gevierd op 4 januari 1583. Het is waarschijnlijk vanwege die uitzonderlijke situatie en niet vanwege een gebrek aan respect voor de feestdag dat de magistraat de bevolking eraan herinnerde om op die dag alle winkels gesloten te houden, geen handwerk te doen en het Woord Gods te komen aanhoren.⁵⁰³ Een dergelijk gebod werd in de besproken periode verder nooit afgekondigd.

Tijdens de calvinistische periode werd ten slotte eenmaal een voorgebod uitgevaardigd om het planten van een meiboom te verbieden: pp 30 april 1582 werd bevolen om deze in de komende nacht niet meer te planten, zoals dat in het verleden wel was gebeurd.⁵⁰⁴ De meiboomplanting was een vruchtbaarheidsritueel van heidense oorsprong waarbij een boom of stok in de grond werd gepland om het begin van de zomer te vieren en de vruchtbaarheid van de velden, het vee en zelfs de mensen te bevorderen.⁵⁰⁵ Omdat we het verbod enkel in de calvinistische periode tegenkomen, is het aantrekkelijk om te denken dat het om religieuze redenen werd uitgevaardigd tegen zulk bijgeloof. Het voorgebod stelt echter enkel oproer te willen voorkomen.⁵⁰⁶ Meiboomplantingen werden geassocieerd met dronkenschap en ontaardden geregeld in onrust en vechtpartijen. Hoewel calvinistische puriteinen inderdaad des te strikter stonden tegenover volksvermaak, zeker als het op zondag plaatsvond, was het intomen van alle onregelmatigheden en geweld volgens Romein de belangrijkste reden waarom wereldlijke overheden, bijvoorbeeld de Staten van Gelderland, zulke festiviteiten in de 17^e eeuw strenger gingen reguleren. Zij linkt dit aan een civilisatieproces, zoals beschreven door Elias en Pleij, maar nuanceert het *top down* karakter van het ingrijpen. Het werd een kwestie van *Policey* om de veiligheid en goede orde te beschermen tegen zulke verstoringen. Romein legt daarbij de nadruk op het toenemende belang van een preventief veiligheidsbeleid en de seculiere motivatie.⁵⁰⁷ Beide aspecten zijn ook aanwezig in het Gentse voorgebod. Het staat verder vast dat de meiboomplanting geen louter protestantse bezorgdheid was. In Antwerpen werden ook na de Reconciliatie reguleringen rond de meiboomplanting afgekondigd. Net als in Gent vond de meiboomplanting daar in de nacht van 30 april op 1 mei plaats en ging daar gepaard met vuurwerk, gejoel, trommels en trompetten, waarvan de magistraat de overlast binnen de perken wilde houden.⁵⁰⁸

⁴⁹⁹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.11r-11v, 01.01.1583.

⁵⁰⁰ Schouteet, "De invoering van de Gregoriaanse kalender," 136-39.

⁵⁰¹ Schouteet, "De invoering van de Gregoriaanse kalender," 136-39.

⁵⁰² SAG, reeks 93, nr. 30, f.11r-11v, 01.01.1583.

⁵⁰³ SAG, reeks 93, nr. 30, f.11r-11v, 01.01.1583.

⁵⁰⁴ SAG, reeks 93, nr. 29, f357v, 30.04.1582.

⁵⁰⁵ Annemieke Romein, "Blood sports and festivities in normative provincial publications ordinances in Gelderland's 'Plakkaatboek', 1582–1699," in *Feestelijke cultuur in de vroegmoderne Nederlanden: Nieuwe Tijdingen*, eds. Joop W. Koopmans en Dries Raeymaekers (Leuven: Leuven University Press, 2019), 127.

⁵⁰⁶ SAG, reeks 93, nr. 29, f357v, 30.04.1582.

⁵⁰⁷ Romein, "Blood sports and festivities," 126-36.

⁵⁰⁸ Lievens, "Eene wel gepoliceerde stad," 96-97.

3.3.5. Biddagen en processies

De algemene bid- en vastendagen en de generale processies die in de periode 1581-87 werden gehouden, zijn al uitgebreid besproken door Carpentier en Lesage, die zelfs zijn volledige masterscriptie aan deze rituelen besteedde.⁵⁰⁹ Om hun werk niet volledige over te doen, bespreek ik de fenomenen hier vrij beknopt en verwijz ik voor een gedetailleerde behandeling van de vele processies naar hun scripties. Processies zijn vaak besproken in de context van het concept *civic religion*, dat Vauchez in de jaren 1990 definieerde als een vorm van toe-eigening van religieuze praktijken, instellingen en waarden om de stedelijke gemeenschap een sacraal aspect te geven en het gezag in de stad te legitimeren.⁵¹⁰ In Gent werden verschillende soorten processies georganiseerd. Tot 1540 hield men elk jaar de Sint-Lievensbedevaart, een processie met de relieken van de lokale heilige Livinus naar Sint-Lievens-Houtem en terug, die deel was gaan uitmaken van de stedelijke identiteit, maar een reputatie ontwikkelde voor (politieke) opstootjes en overmatig drankgebruik. Daarom werd deze na de opstand in 1540 door Karel V verboden, samen met de Auweet, een seculiere parade van ambachtsmeesters, die eveneens een belangrijke uiting was van de stedelijke cultuur.⁵¹¹ Daarnaast was er de Heilig Sacramentsprocessie, ter gelegenheid van het feest van Corpus Christi. Vanaf de 14^e eeuw werden deze sterk toegeëigend door de stedelijke gemeenschappen. Stadsbesturen gaven financiële steun en stedelijke verenigingen zoals de gilden en vooral de rederijderskamers namen een prominente rol in, met *tableaux vivants* en religieus theater.⁵¹² Deze processies, waarin de hostie werd rondgedragen door de stad, kwamen vanwege de controverse over de transsubstantiatie het meest onder vuur te liggen tijdens de Reformatie, waarbij er een risico was op gewelddadige incidenten.⁵¹³ Ten slotte waren er de vele processies-generaal, die de band tussen de stad en de dynastie moesten versterken. Ze werden gelast door de centrale overheid, waarna de lokale magistraat, in Gent per voorgebod, de bevolking verplichtte tot deelname. Vooral in de 16^e eeuw, in het spoor van de versterkte greep van de vorst op de steden, werden veel processies-generaal gehouden. Deze werden georganiseerd bij speciale gelegenheden met betrekking tot de vorst of zijn familie, zoals een geboorte of een militaire overwinning, maar ook in crisistijd.⁵¹⁴ Deze hadden dus ook een element van politieke propaganda.

De afbraak van de stedelijke religieuze identiteit door Karel V in 1540 maakte volgens Van Bruaene mede mogelijk dat de calvinistische magistraat vanaf 1578 alle processies kon afschaffen zonder noemenswaardig verzet, zoals bijvoorbeeld in Brugge.⁵¹⁵ Het calvinisme bood de bevolking met haar nadruk op individuele en collectieve morele zuiverheid immers een alternatief aan om de stad een aura van heiligheid terug te geven en een nieuw soort *civic religion*, op te bouwen.⁵¹⁶ Die kwam publiek tot uiting in de algemene bid- en vastdagen. In 1578 ondersteunde de magistraat voor het eerst zulk een initiatief van het consistorie door inwoners per voorgebod op te roepen om deel te nemen, wat zeker vanaf 1580 verplicht werd.⁵¹⁷ Deze dagen van collectief vasten en gebed moesten de toorn van God afwenden en worden vaak als het functionele equivalent gezien van katholieke processies, al was de beleving, het luisteren naar preken in een sobere kerk, veel passiever.⁵¹⁸ Ook tijdgenoten spraken er soms in die zin over. Lesage citeerde een katholieke getuigenis die hekelend spreekt over ‘nieuwe

⁵⁰⁹ Carpentier, “‘Vrije’ tijd?,” 42-59; Jens Lesage, “Processie generale ende solempnele’: generale processies in Gent (1556-1598) binnen het kader van de Nederlandse Opstand, de Reformatie en de Contrareformatie. Een contextueel overzicht en kwantitatieve analyse” (masterproef, Universiteit Gent, 2015), 100-113.

⁵¹⁰ Guido Marnef en Anne-Laure Van Bruaene, “Civic religion: gemeenschap, identiteit en religieuze vernieuwing,” in *Gouden Eeuwen: Stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600*, eds. Anne-Laure Van Bruaene, Bruno Blondé en Marc Boone (Gent: Academia Press, 2016), 165-66.

⁵¹¹ Van Bruaene, “De Calvinistische Republiek,” 45-6.

⁵¹² Marnef en Van Bruaene, “Civic religion,” 185-88.

⁵¹³ Karoly Goda, “Metamorphoses of Corpus Christi: Eucharistic processions & clashes in Fifteenth- and Sixteenth-Century Vienna,” *Theatrum Historiae* 15 (2015): 28-31.

⁵¹⁴ Marnef en Van Bruaene, “Civic religion,” 185-88.

⁵¹⁵ Van Bruaene, “De Calvinistische Republiek,” 47.

⁵¹⁶ Anne-Laure Van Bruaene, “Een religieuze republiek en citadel,” in *Gent, stad van alle tijden*, eds. Marc Boone en Gita Deneckere (Brussel: Mercatorfonds, 2010), 114-16.

⁵¹⁷ Van Bruaene, “De Calvinistische Republiek,” 47-8.

⁵¹⁸ Lesage, “Processie generale ende solempnele’,” 95-6; Van Bruaene, “De Calvinistische Republiek,” 47-8.

heiligdagen', terwijl de echte heiligendagen waren afgeschaft.⁵¹⁹ Toch was de theologie erachter verschillend. In tegenstelling tot processies, waren vast-en biddagen, die ook elders bekend zijn, louter een reactie op crisis en rampspoed, die als een goddelijke straf werden beschouwd voor zondig gedrag in de gemeenschap. Een dag van vasten en bidden was dan een zuiverend ritueel waarin de gemeenschap boete deed en haar onderdanigheid aan de wil van God toonde. Dit moest de gemeenschap onderling verbinden en disciplineren om gedragsveranderingen teweeg te brengen. Zulke dagen werden bijna altijd door de politieke autoriteiten afgekondigd, veelal door stadsmagistraten, maar in Engeland enige tijd ook door het parlement.⁵²⁰ Toch zochten de biddagen de rand op van wat met de predestinatieleer en een onbeïnvloedbare soevereine God verzoend kon worden. Zo verduidelijkte een voorgebod dat het de bedoeling was te bidden *“dat Hy (niet duer onste verdiensten) maer duer Zyne groote goedertierenheit, ons altijt wille nemen in Zyne heilighe beschermenesse.”*⁵²¹ Ook de biddagen werden, zoals de generale processies soms gelast door een hogere overheid. Op 4 augustus 1581 werd bijvoorbeeld gewag gemaakt van het 'schrijven van zijne excellentie', eventueel een verwijzing naar de Staatse landvoogd Matthias van Oostenrijk.⁵²²

Tabel 1 reflecteert grotendeels de theorie: alle bid-en vastdagen waren, met één uitzondering, een reactie op rampspoed, terwijl bij de katholieke processies het beeld veel gemengder is, met heel wat vieringen voor als positief omschreven gebeurtenissen. Ook de retoriek van de calvinistische voorgeboden was meer doordrenkt van zondebesef.⁵²³

Tabel 1: Overzicht van biddagen en processies met hun aanleiding, 1581-87⁵²⁴

Datum voorgebod	Biddag of processie	Aanleiding
25/04/1581	Biddag	Pest, oorlog en schaarste
06/07/1581	Biddag	Dankzegging voor afgewende aanval een jaar eerder
04/08/1581	Biddag	'Gramschap Gods'
07/11/1581	Biddag	Pest, oorlog en schaarste
23/03/1582	Biddag	Herstel Willem van Oranje
03/05/1582	Biddag	Herstel Willem van Oranje
27/11/1582	Biddag	Oorlog
16/02/1583	Biddag	Oorlog
28/05/1583	Biddag	Pest, oorlog en schaarste
30/07/1583	Biddag	Pest, oorlog en schaarste
15/11/1583	Biddag	Oorlog
18/04/1584	Biddag	Oorlog
21/06/1584	Biddag	Belegering van Gent
01/08/1584	Biddag	Belegering van Gent
05/04/1585	Processie	Reconciliatie
29/05/1585	Processie	Overwinning Farnese
17/06/1585	Processie	Heilig Sacramentsdag
16/09/1585	Processie	Herdenking reconciliatie
17/05/1586	Processie	Wateroverlast
03/06/1586	Processie	Heilig Sacramentsdag
15/09/1586	Processie	Herdenking reconciliatie
26/05/1587	Processie	Heilig Sacramentsdag
14/09/1587	Processie	Herdenking reconciliatie

⁵¹⁹ Lesage, "Processie generale ende solempnele", 96.

⁵²⁰ Albala, "The ideology of fasting," 48-9; Raymond A. Mentzer, "Fasting, piety, and political anxiety among French Reformed Protestants," *Church History* 76 (2007): 331-37.

⁵²¹ SAG, reeks 93, nr. 29, f.320r-320v, 06.07.1581.

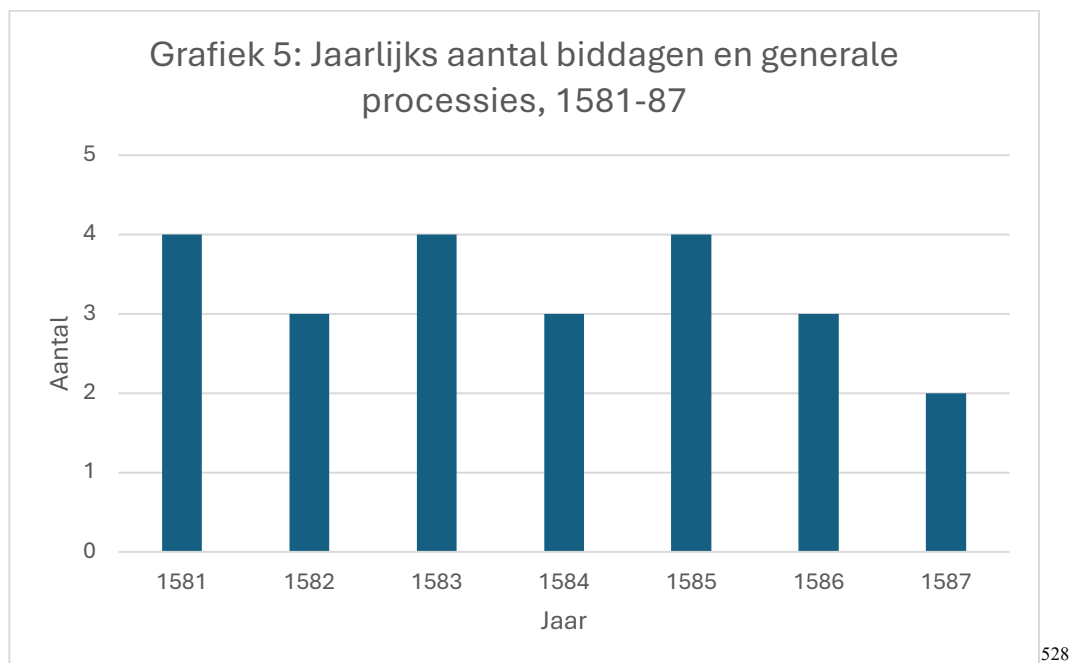
⁵²² SAG, reeks 93, nr. 29, f.318v, 14.04.1581.

⁵²³ Zie bv. SAG, reeks 93, nr. 30, f.82v-83r, 21.06.1584.

⁵²⁴ Tabel op basis van de index in de bijlage, Lesage werkte ook alle data van de processies en biddagen zelf uit, de voorgeboden verwijzen soms slechts naar de dag in de week; Lesage, "Processie Generale ende Solempnele", 97-102.

Zoals grafiek 5 aantoont, is er in de frequentie van de biddagen en processies in deze korte periode geen trend te ontwaren. Lesage stelde vast dat er na de Calvinistische Republiek een zeer licht gestegen frequentie aan processies was tegenover de periode ervoor.⁵²⁵ De biddagen geven net als de processies een blik op de bezorgdheden van de magistraat. Zo werd in 1583 op een moment dat de interne spanningen hoog opliepen tussen de gebruikelijke formules gevraagd om “*eendrachticheyt, pais, liefde ende vrede met elckanderen*”.⁵²⁶

De voorgeboden nemen voor de biddagen stevast ongeveer dezelfde vorm aan. Eerst werd de datum van de bid-en vastendag aangekondigd, daarna werd de aanleiding genoemd en daarna volgde een beschikkend gedeelte dat de inwoners beval om de preken en het gebed bij te wonen en ‘*andere pieuse weercken*’ te doen. Bovendien diende iedereen zijn winkels te sluiten en niet te werken, mochten de herbergiers geen stoelen uitstallen om gasten te ontvangen en mocht er geen spel gespeeld worden.⁵²⁷

De eerste katholieke processie-generaal vinden we terug in april 1585, ter ere van de “bevrijding” van de stad en de reconciliatie met koning en kerk.⁵²⁹ Tot in 1589 werd zulk een processie rond 17 september jaarlijks herhaald. De processies, waarin een groot deel van de bevolking actief door de stad moest trekken, waren organisatorisch veel complexere aangelegenheden dan de biddagen en vereisten een uitgebreidere regulering. De voorgeboden kondigden eerst aan op welke dag en om welke reden er een processie werd gehouden en welke geestelijken eventueel aanwezig moesten zijn. Vervolgens werd de kerk, in principe de Sint-Baafskathedraal, aangeduid waar de processie na de mis zou vertrekken, gevolgd door de vaste route van de processie door de stad. Daarna werd de vaste orde uiteengezet waarin de stedelingen met brandende toortsen achter het Heilig Sacrament moesten lopen. Ten slotte dienden bewoners van straten waar de processie passeerde de straat schoon te maken.⁵³⁰

De processies ter herdenking van de reconciliatie verdienen een uitweiding omdat het retorisch interessante documenten zijn, die in dialoog moeten worden gelezen met het discours van het Reconciliatieverdrag. De afgelopen jaren zijn er een aantal publicaties geschreven over *memory politics*

⁵²⁵ Lesage, “Processie Generale ende Solempnele,” 110-11.

⁵²⁶ SAG, reeks 93, nr. 30, f.19v-20r, 28.05.1583; Lesage, “Processie Generale,” 95-113.

⁵²⁷ SAG, reeks 93, nr. 29, f.318v, 14.04.1581.

⁵²⁸ Grafiek opgesteld op basis van de index in de bijlage, deze komt overeen met de bevindingen van Lesage; Lesage, “Processie generale ende solempnele,” 108-09.

⁵²⁹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.138r-138v, 05.04.1585.

⁵³⁰ Zie bv. SAG, reeks 93, nr. 30, f.153r-154v, 17.06.1585.

in de context van de Opstand, maar processies als deze in Gent zijn bij mijn weten nog niet vanuit dat perspectief benaderd.⁵³¹ Nochtans stelden ze de magistraat voor een paradoxale uitdaging: datgene herdenken waarover het Reconciliatieverdrag bepaalde dat *“de memorie doot ende te nieten blyven zal, ghelijck al oft zy noynt gheschiet en waren.”*⁵³²

Vanaf zijn aantreden eind 1578 koos Farnese ervoor om te breken met de methode van zijn voorgangers en om genade, eerder dan Alva's terreur, tot zijn wapen te maken, om rebelse steden en individuen te verleiden tot een reconciliatie met vorst en kerk.⁵³³ Het verlenen van uitgebreide amnestieclausules in de reconciliatieverdragen was een manier om de Staatse propaganda die gestoeld was op de eerdere wreedheden van de Spaanse soldaten, de Zwarte Legende, te ondergraven en maakte dus deel uit van een diplomatieke strategie. Mildheid gold in een humanistisch geladen context als tegenpool voor de betichtingen van tirannie die een vast element van de Staatse politieke theorie waren geworden. Deze strategie bleek, als complement van Farnese's militaire successen, tot 1585 erg effectief.⁵³⁴ In plaats van enkel een juridisch 'generaal pardon' te verlenen, bevatten veel amnestieclausules, ook in Gent, een *‘oubli du passé’*.⁵³⁵ Daarmee bood Farnese de steden die overliepen en hun inwoners niet alleen de aantrekkelijkste bescherming aan tegen enige vervolging van overheidswege voor wat zich in de jaren daarvoor had afgespeeld, maar hielp hij ook om de gemeenschap zelf en alle conflicten tussen burgers te pacificeren na jaren van burgeroorlog. Dat moest de terugkeer van vluchtelingen en de co-existentie van burgers die aan weerszijden van het conflict hadden gestaan faciliteren, zonder aanhoudende vetes en eindeloos procederen.⁵³⁶ Het onderdrukken van de herinnering aan alles wat aan de Reconciliatie voorafging, werd dan ook het officiële Habsburgse beleid in de decennia na de Reconciliatie.⁵³⁷ Het uiten van verwijten over en het onderzoeken van iemands handelingen tijdens de troebelen was volgens het Reconciliatieverdrag zelfs strafbaar, vanwege het beletten en verstoren van de gemene rust.⁵³⁸ Publieke herdenkingen van het conflict waren in principe verboden en het herinneren aan deze onderbreking in de vorstelijke en kerkelijke macht werd al snel als een uitdaging van de macht geïnterpreteerd.⁵³⁹ De herinneringscultuur in de Zuidelijke Nederlanden entte zich daarom veeleer op de Reconciliatie zelf en het afzweren van de zonde als nieuwe startpunt in plaats van op de gebeurtenissen tijdens de opstandige periode, waarbij de beeldspraak van de terugkeer van de verloren zoon vaak werd aangehaald als voorbeeld voor re-integratie.⁵⁴⁰ Die retoriek vinden we al terug in het Reconciliatieverdrag:

*“syne hoocheyt om te ghebruycken van meerder zaechtmoedicheyte ende te bethoonen dat hy in naem van zyner majesteyt wilt doen het officie van een Vader teghens de verdoolde kinderen is tevreden gheweest hen te gheven het leven”*⁵⁴¹

Daarnaast werd de Reconciliatie bespoedigd door de *agency* en de schuld van de Gentenaars te minimaliseren:

*“dat wy u zien uuyt der miserie daerinne ghylieden onbedachtelijck ghevalen waert. Nu is onse meyninghe ulieden voor kinderen te houden ende by alle middelen ons moghelijck wederomme die stadt in fleure te brynghen [...] niet als gouverneur, nemaer als vader begheerich van t'welvaren, ruste ende vermeerderynnghe van zyne kinderen”*⁵⁴²

⁵³¹ Zie bv. Jasper van der Steen, *Memory wars in the Low Countries, 1566-1700* (Leiden: Brill, 2015).

⁵³² Farnese, *Artijclen ende conditien*, f1v.

⁵³³ Violet Soen en Yves Junot, "Changing Strategies of State and Urban Authorities in the Spanish Netherlands Towards Exiles and Returnees During the Dutch Revolt," *Journal of Early Modern Christianity* 6, nr. 1 (2019): 83-4.

⁵³⁴ Soen, "Reconquista and Reconciliation," 18-21.

⁵³⁵ Farnese, *Artijclen ende conditien*, f1v.

⁵³⁶ Soen en Junot, "Changing Strategies," 93-4.

⁵³⁷ Van der Steen, *Memory wars*, 52-7.

⁵³⁸ Farnese, *Artijclen ende conditien*, f1v-2r.

⁵³⁹ Van der Steen, *Memory wars*, 52-57.

⁵⁴⁰ Soen en Junot, "Changing Strategies," 93-4.

⁵⁴¹ Farnese, *Artijclen ende conditien*, f4r.

⁵⁴² Farnese, *Artijclen ende conditien*, f5v-6r.

Een beproefde methode om de schuld van de gereconcilieerde bevolking af te schuiven, hoewel een verdraaiing van de waarheid, was het aanwijzen van een kleine groep vreemde kettters als ware verantwoordelijken.⁵⁴³ Ook dat gebeurde al in het Reconciliatieverdrag:

*“Ende alsoo syne hoocheyt wel gheinformeert wesende dat alle die excessen ende onghereghelcheden in de voorseyde stadt gheschiet ghesproten ende ghecommen zijn (tot zeer groot leetwesen van die aerme ghemeente) deur een cleen ghetal van oproerighe ende seditieuse personen, ende naementlicken van de gherefugieerde oft ghebannen uyt andere plaetsen, niet wesende poorters ofte borghers vande voorseyde Stadt van Ghendt.”*⁵⁴⁴

De retoriek rond de herdenkingsprocessies in Gent reflecteerde deze tendensen:

*“Men ghebiet van heere ende wet weghe dat men donderdaghe XVIIen deser maendt van septembre, date vander reconciliatie deser stede, houden sal processie generaele, ende solemnele metten hoochweerdighen heilighen sacramente, danof de vergaedinghe ende dienst gheviert sal wesen inde cathedrale keercke van Sente Baefs wylent Sente Jans, alwaer hem eenyeghelick sal vinden ten acht hueren God almachtig in allen devotien elck uuyten grondt zynder herten danckende ende lovende, in ghedenkenisse ende commemoratie vanden voirseden daghe daer zyne groote ontfertichede belieft heeft zyne Helighe Kersten Keercke ende d’oude Apostolysche Roomsche Religie te restitueren, ende dese stede ende de insetene vander benauthede, ende calamiteyt daerinne sy so jammerlick waeren te libereren ende dese stede te reduceren onder de obediencie ende onderdanicheyt vande Majesteit onsen souverainen heere de conynck. Ende voirts met alle vierighe ende devote bedinghen aelmoessen goddelycke suffraigen ende ander deughdelycken wercken te bidden God almachtich deur zyne goddelycke gratie de voorseyde zyne kercke, ende oudt Catholijck Apostolyck ende Roomsch gheloove te conserverene ende dese stede ende insetene voortan te beweghen tot een tranquilliteyt welvaeren der zelve ende gherusticheyt van alle voorseyde ons gheduchts heeren landen.”*⁵⁴⁵

Het valt niet te ontkennen dat de organisatie van deze processies ter ‘ghedenkinghe ende commemoratie’ van de Reconciliatie, ondanks het verbod op het oproepen van de herinnering aan de Opstand, wel degelijk deel uitmaakte van een bewust in het leven geroepen herinneringscultuur. Wat echter evenzeer opvalt is dat over wat de “benauthede ende calamiteit” juist inhield met geen woord werd gerept. Het zijn daarentegen inderdaad de ‘bevrijding’, de Reconciliatie en het herstel en weer omarmen van het vorstelijk gezag en de katholieke kerk die het enige aanknopingspunt vormen voor de herdenkingsplechtigheid. De Gentenaars herdachten niet de Calvinistische Republiek waarin zij tot drie jaar eerder zo zelfbewust en eigengereid hadden opgetreden en hun stedelijke identiteit tot een hoogtepunt hadden gebracht, maar het einde van een toestand waarin zij, zeer passief, ‘jammerlick’ waren terechtgekomen. Van *agency* of verantwoordelijkheid van de Gentenaars voor het ontstaan van die toestand is geen sprake.

De processies kunnen, naast hun directe religieuze betekenis, mijns inziens begrepen worden vanuit drie functies: enerzijds waren het triomftochten die de herstelde macht van het katholieke geloof en de vorst aan de Gentenaars duidelijk maakten, anderzijds zijn ze op te vatten als belijdenissen van de trouw van de stad aan Filips II en de centrale regering en misschien zelfs te interpreteren als een vorm van interne ‘publieke diplomatie’ van de magistraat om welwillendheid op te wekken in Brussel. Om hier meer inzicht in te verwerven zou men moeten kunnen achterhalen in welke mate het initiatief uitging van de magistraat of net van hogerhand werd opgelegd. Ten slotte kunnen de processies hebben bijgedragen aan het herstellen van de eenheid binnen de stedelijke gemeenschap, door iedereen zeer actief te laten participeren aan een welbepaald narratief over het verleden en de toekomst, ‘*tranquilliteyt en welvaeren*’, van de stad, terwijl tegelijk de verbondenheid van de Gentenaars met de kerk en de vorst versterkt werd in een religieus ritueel. Zoals Van der Steen aantoonde, betekende de onderdrukking van

⁵⁴³ Van der Steen, *Memory wars*, 61.

⁵⁴⁴ Farnese, *Artijclen ende conditien*, f4r.

⁵⁴⁵ SAG, reeks 93, nr. 20, f.307v-308v, 14.09.1587.

de herinnering immers niet dat er zich in het Zuiden geen officieel narratief ontwikkelde, waar verschillende belangengroepen zich in konden inschrijven.⁵⁴⁶

Gelijkaardig, maar het best vanuit de tweede verklaring te kaderen, is de viering die de magistraat in mei 1585 liet houden voor de overwinning van Farnese in de Slag op de Kouwenstijnsedijk, die de val van Antwerpen binnen handbereik bracht. Over die overwinning verkondigde de magistraat het volgende:

*“Daer duere alle goede ende ghetrauwe ondersaeten van syne majesteyt behoirden beweecht te worden om Godden heere te lovene ende danckene met teecken en van blytschepe. So eyst dat men van heere ende wet weghe last ende beveelt eenyghelick tavondt in syne ghebuerte te vierene ende alsulcke danckbaerheyt met uutwendighe teecken en te betooghen als eenyghelick dyncken sal de eere Godts de voirschreven victoire te verheesschene, Soo men oock inde kercke van Sinte Jans ten acht hueren dese avondt te dienen laudamus sal singhen met devotyen aldaer alle goede borghers huerlieder ghebet sullen moghen commen doen ende God dancke van de schoone victorise.”*⁵⁴⁷

Het was duidelijk de prioriteit van de magistraat dat de pas gereconcilieerde stad door de buitenwereld, en misschien uiteindelijk ook door Farnese, werd gezien als getrouw, en dat de bevolking dat moest tentoonstellen door de overwinning van Farnese met zoveel mogelijk uiterlijkheden te vieren. Vier dagen later zette de magistraat die boodschap kracht bij door ook een processie-generaal te organiseren als dankzegging voor de overwinning.⁵⁴⁸

3.3.6. Onderwijs

Over het onderwijs zijn er in de behandelde periode slechts twee voorgeboden uitgevaardigd, maar het calvinistisch onderwijs is een van de best bestudeerde aspecten van de Gentse Calvinistische Republiek. Voor de calvinistische periode is het beeld van het onderwijs vrij fragmentarisch. De organisatie van het onderwijs was in Gent in de 16^e eeuw heel gedecentraliseerd. Voor kinderen van rond de zes jaar werd het ‘lager’ onderwijs veelal door de parochie verzorgd, met de focus op de basis van het lezen en schrijven en de catechismus. Voor het ‘middelbaar’ onderwijs, vanaf ongeveer twaalf jaar, waren er in Gent volgens kroniekschrijver Van Campene in 1571 twaalf Latijnse scholen. Deze groeiden in het zog van de humanistische beweging en boden onderwijs in het Latijn, soms ook het Grieks, met daarnaast een uitgebreid godsdienstonderricht en meestal een basis in de *artes liberales*, ter voorbereiding van een universitaire studie. Onder de Latijnse scholen waren onder meer de kapittelscholen van Sint-Veerle, vier kloosterscholen voor leden van de orde en enkele volledig private scholen. De bekendste was echter die van de Broeders van het Gemene Leven op de Reep. Hoewel het onderwijs betalend was, bestonden er beurzenstichtingen, zoals de Vinderhoute-stichting, opgericht door een patriciërskoppel, die enkele arme studenten toestonden om ook een opleiding te genieten.⁵⁴⁹

Zoals Gorski vaststelde, maakte de uitschakeling van de clerus in veel protestantse gebieden de baan vrij voor het stadsbestuur om verschillende traditioneel kerkelijke taken te centraliseren en rationaliseren onder eigen auspiciën.⁵⁵⁰ In Gent werd die opportuniteit geboden door het vertrek van de bedelorden, waarna de stad de controle over verschillende kloostergebouwen overnam. De calvinistische machtsovername verliep gelijktijdig met de calvinistische nationale synode te Dordrecht en de magistraat volgde al in juni 1578 de aanbeveling van de synode om catechismusonderwijs aan te bieden “*int geussche*” en meritocratisch toegankelijke Latijnse scholen op te richten. Op 1 juli 1578 werd dan ook een calvinistisch gymnasium opgericht dat uiteindelijk in het dominicanen- of predikherenklooster werd gevestigd.⁵⁵¹ Daarnaast bleven er nog privéscholen bestaan, maar de magistraat onderwierp hen in 1580 aan een ingrijpende reorganisatie, waarbij minstens een deel van de bestaande Latijnse scholen

⁵⁴⁶ Jasper van der Steen, “Remembering the Revolt,” 718-25.

⁵⁴⁷ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 146r-146v, 25.05.1585.

⁵⁴⁸ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 146v-147v, 29.05.1585.

⁵⁴⁹ Decavele, *De eerste protestanten*, 86-9.

⁵⁵⁰ Gorski, *The disciplinary revolution*, 18-9.

⁵⁵¹ Decavele, *De eerste protestanten*, 97-8; Decavele, “Kerk en onderwijs,” 66-7.

werd gebundeld en alle leerkrachten werden verbonden aan de nieuwe school in het predikherenklooster. Het gymnasium genoot een uitstekende reputatie qua kwaliteit en bood onderwijs volgens het klassieke humanistische model, maar met Bijbellesing, gebed en catechismusonderwijs volgens de calvinistische strekking en zelfs met een introductie tot de *Institutio Christianae Religionis*, de basistekst van Calvijn.⁵⁵² Decavele maakte een uitgebreide studie van de leraars en studenten.⁵⁵³

Naast de innovatieve organisatie onder stadsmagistraat, stond de stad, even vernieuwend, in voor de verloning en hield het loon van de leraars ook een onderhoudsgeld in voor beloftevolle studenten. Zo studeerden er permanent twaalf inwonende studenten op kosten van de stad.⁵⁵⁴

Tegen die achtergrond publiceerde de magistraat in april 1581 een voorgebod om de overheidscontrole op het onderwijs nog verder aan te scherpen. De schepenen vreesden dat enkele schoolmeesters de jongeren 'kwalijk' zouden onderwijzen in de religie en de eerbaarheid, dus niet de strikt calvinistische lijn aanhielden, en stelden hun voorafgaande toestemming als voorwaarde voor het oprichten van enige nieuwe scholen.⁵⁵⁵

Naast het gymnasium had de stad overigens ook een calvinistisch *athenaeum* ingericht. Dit was een theologiefaculteit op universitair niveau toegespitst op de opleiding van predikanten. Het onderwijs was hier radicaal calvinistisch, maar van kwalitatief hoog niveau. Het stadsbestuur bleef tot vlak voor de val van Gent grote financiële inspanningen verrichten om het onderwijs te ondersteunen, wat iets zegt over het prioritair belang dat aan onderwijs werd gehecht. De Latijnse school sloot haar deuren pas op 12 september 1584, 5 dagen voor de capitulatie.⁵⁵⁶

Na de Reconciliatie vaardigde de katholieke magistraat al op 5 december 1584 een nieuw voorgebod over het onderwijs uit, als deel van een pakket maatregelen om de katholieke orde te herstellen. Met dezelfde bewoordingen als onder het calvinisme, opdat de kinderen '*niet qualick en worden gheleert*', werden er nieuwe voorwaarden opgelegd om les te mogen geven, met name in talen.⁵⁵⁷ Hoewel het voorgebod precies dezelfde functie had als dat van 1581, toont het ook helder aan wat er is veranderd. De magistraat was nu slechts een tussenschakel, geïntegreerd in twee grotere systemen: de Habsburgse Nederlanden als staat en de katholieke kerk. Het voorgebod werd enerzijds uitgevaardigd ingevolge een koninklijk plakkaat en anderzijds werd de bevoegdheid om scholen goed te Keuren uitbesteed aan de vicaris van Gent of zijn gecommiteerden, de bisschopszetel was immers nog vacant.⁵⁵⁸ Leraars moesten in ieder geval '*van goede name fame ende gheenssins suspect van quade leerynge*' zijn en moesten bovendien een eed afleggen.⁵⁵⁹ Deze katholieke controlemaatregelen mogen wel niet zonder meer als nieuwe uitingen van een Contrareformatie gezien worden: ook voor de Calvinistische Republiek had Alva de dekens in 1568 al ingeschakeld om de rechtgelovigheid in de scholen in de verschillende bisdommen te onderzoeken.⁵⁶⁰

Van Bruaene ontwaarde in het onderwijssysteem op lange termijn wel een grote mate van continuïteit. Het stadsbestuur ondersteunde in 1592 de oprichting van een jezuïetencollege, symbolisch daar waar de voormalige residentie van Jan van Hembyze lag.⁵⁶¹ Dit college werd net als het gymnasium door de stad gefinancierd en net als in het calvinistisch onderwijs, werden leerlingen uit diverse sociale klassen kosteloos toegelaten. Het lesprogramma bood er eveneens een humanistische en religieuze vorming aan, maar nu katholiek geïnspireerd. Natuurlijk was de uitwisseling van onderwijsmodellen wederzijds. De jezuïetencolleges ontwikkelden hun pedagogische project, inclusief de financiële samenwerkingen met stedelijke overheden, al in de jaren 1560 en 1570.⁵⁶²

⁵⁵² Decavele, "Kerk en onderwijs," 67-8.

⁵⁵³ Decavele, "Kerk en onderwijs," 67-70.

⁵⁵⁴ Decavele, "Kerk en onderwijs," 68, 75.

⁵⁵⁵ SAG, reeks 93, nr. 29, f.318r-318v, 14.04.1581.

⁵⁵⁶ Decavele, *De eerste protestanten*, 104-05; Decavele, "Kerk en onderwijs," 75.

⁵⁵⁷ SAG, reeks 93, nr. 30, f.110r, 05.12.1584.

⁵⁵⁸ M. J. Marinus, "W. Lindanus en P. Damant (1587-1609)," in *Het bisdom Gent (1559-1991). Vier eeuwen geschiedenis*, ed. Michel Cloet, Ludo Collin en Robrecht Boudens (Gent: Drukkerij Vanmelle, 1991), 49.

⁵⁵⁹ SAG, reeks 93, nr. 30, f.110r, 05.12.1584.

⁵⁶⁰ Hilde De Ridder-Symoens, "Lieven van Pottelsberghe en het onderwijs te Gent in de zestiende eeuw," *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 32 (1978): 125-26.

⁵⁶¹ Van Bruaene, "De Calvinistische Republiek," 52; Van Bruaene, "Een religieuze republiek," 116-17.

⁵⁶² Véronique Castagnet, "Les questions éducatives au cœur des affrontements religieux de la fin du XVIe siècle au milieu du XVIIe siècle," in *Éducation, religion, laïcité (XVIe-XXe s.). Continuités, tensions et ruptures dans la*

Voor kinderen die zich geen voltijds onderwijs konden permitteren, richtten de jezuiten in 1585 zondagsscholen in. De magistraat trad uiteindelijk, in ieder geval na 1587, volgens Gardin ook op tegen absentisme bij het catechismusonderricht. Ouders konden hun armensteun verliezen en werkgevers die hun arbeiders weerhielden, kregen een geldboete als de kinderen niet opdaagden.⁵⁶³ Ook hier oefenden magistraat en kerk, via de scholaster, in een latere fase volgens Gardin gezamenlijk toezicht uit.⁵⁶⁴

3.3.7. Herstel van het katholicisme

Studies naar de Contrareformatie in de Nederlanden hebben zich in het verleden bovenal toegelegd op de regeerperiode van Albrecht en Isabella.⁵⁶⁵ Het religieus beleid van de Gentse magistraat vlak na de reconciliatie kreeg voorsnood vrij weinig aandacht.

De belangrijkste religieuze omwentelingen werden na de Reconciliatie niet teweeggebracht per voorgebod, maar resulteerden rechtstreeks uit het Reconciliatieverdrag dat de stad met Farnese afsloot. In de eerste plaats maakte de reconciliatie een einde aan alle uitingen van de protestantse religie. Alle Gentenaars kregen door artikel vier de gunst om twee jaar in Gent te blijven wonen zonder dat hun geloofsovertuigingen onderzocht zouden worden. In die periode moesten protestanten de keuze maken om zich tot het katholicisme te bekeren of uit de stad te vertrekken. In de tussentijd, tot september 1586, was de situatie van de calvinisten vergelijkbaar met die van de katholieken voor de reconciliatie: ze mochten geen aanleiding geven tot schandaal en ordeverstoringen, dus zeker niet publiekelijk hun geloof belijden, maar hadden voorlopig wel gewetensvrijheid.⁵⁶⁶ Die werd echter nooit formeel erkend zoals in de Unie van Utrecht en nergens in de voorgeboden is een gelijkaardige gevoeligheid voor deze problematiek te bespeuren als in de Calvinistische Republiek. In tegendeel, het reconciliatieverdrag legde expliciet bekering of vertrek op, wat de calvinisten nooit als dusdanig geëist hebben. Tussen eind 1584 en januari 1586 emigreerden meer dan 9.000 gezinnen en was er in Gent een stroom aan, vaak opportunistische, bekeringen.⁵⁶⁷ Verder erkende de katholieke kerk de calvinistische doopsels niet. In oktober 1584 werden daarom in de Sint-Baafsparochie bijvoorbeeld 282 doopsels genoteerd, waar dat er normaal ongeveer twintig dienden te zijn. Of calvinistische huwelijken erkend werden, is niet helemaal duidelijk.⁵⁶⁸ In 1586 traden de strenge ketterijplakaten van Karel V en Filips II, die sinds 1576 waren opgeschort in Gent, officieel weer in werking. Toch zette de trend naar matiging zich voort in de rechtspraak en na 1592 zijn er in Gent geen doodsvonnissen meer geattesteerd.⁵⁶⁹ Eenzelfde trend laat zich zien in de inquisitie en ketterbestrijding op centraal-niveau. Vooral wie aanleiding gaf tot publiek schandaal werd na het bedwingen van de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden nog vervolgd en ten opzichte van de rest van de bevolking kregen preventieve maatregelen de voorkeur.⁵⁷⁰ Het religieus regime was dus minstens even intolerant als onder het calvinistisch bewind, maar de transitie was eveneens grotendeels bloedeloos.⁵⁷¹

De tweede belangrijke maatregel die in artikel acht van de reconciliatie werd geregeld, was de restitutie van alle kerkelijke goederen aan de prelaten, colleges, kapittels, kloosters, hospitalen,

formation des élèves et des enseignants, ed. Jean-François Condette (Rijssel: Publications de l'Institut de recherches historiques du Septentrion, 2010), 287-312; Paul F. Grendler, *Jesuit schools and universities in Europe, 1548–1773* (Leiden: Brill, 2018), 12-8.

⁵⁶³ Emmy Gardin, "De Contrareformatie te Gent 1584-1633" (masterproef, Rijksuniversiteit Gent, 1988), 185-86.

⁵⁶⁴ Gardin, "De Contrareformatie te Gent," 107, 184.

⁵⁶⁵ Andrew Spicer, "After iconoclasm: reconciliation and resacralization in the Southern Netherlands, ca. 1566–85," *The Sixteenth Century Journal* 44, nr. 2 (2013): 413.

⁵⁶⁶ Farnese, *Artijclen ende conditien*, f. 3r.

⁵⁶⁷ Gardin, "De Contrareformatie te Gent," 169-89; Marinus, "W. Lindanus en P. Damant," 49.

⁵⁶⁸ Bert De Smet, "De bestrijding van het protestantisme in de Zuidelijke Nederlanden. Het aartsbischopelijk aartsbisdom Gent (1584-1648)" (masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, 2008), 55; Gardin, "De Contrareformatie te Gent," 169-89.

⁵⁶⁹ Gardin, "De Contrareformatie te Gent," 176.

⁵⁷⁰ Aline Goossens, *Les inquisitions modernes dans les Pays-Bas méridionaux 1520-1633* (Brussel: Editions de l'université de Bruxelles, 1997), 1: 124-25.

⁵⁷¹ De Smet, "De bestrijding van het protestantisme," 55-66.

godshuizen en gasthuizen.⁵⁷² Bovendien kregen ze door artikel zes hun fiscale privileges terug.⁵⁷³ In november 1584 riep het vicariaat alle verbannen clerici dan ook al terug naar Gent.⁵⁷⁴

De meeste voorgeboden om het herstel van het katholicisme te bespoedigen werden op 5 december 1584 gepubliceerd. Naast maatregelen om kerkelijke controle op het onderwijs te vestigen en de eerbiediging van de zon- en feestdagen af te dwingen (*supra*) werden ook de boekhandel en de activiteit van de vroedvrouwen vanuit religieuze overwegingen gereguleerd.⁵⁷⁵ Een voorgebod over de boekenverkoop kwam al aan bod bij de bespreking van de censuur (*supra*). Net als voor de controle op het onderwijs voerde het voorgebod een vorstelijk plakkaat uit en schakelde het de vicaris in voor de eigenlijke inspectie.⁵⁷⁶ In 1586 werd een gelijkaardig voorgebod herhaald, dat het verkopen van boeken ditmaal voorwaardelijk maakte aan een voorafgaande goedkeuring door de aartspriester of aartsdiaken van de Sint-Baafskathedraal, op straffe van verbeurte van de boeken en een boete.⁵⁷⁷ De motivering van beide voorgeboden is veelzeggend. De magistraat stelde op te treden tegen:

“niet alleen quade ende valsche leerynghe, maer uproereghe seditieuse fameuse ende anderssins schandalliserende onttuchdende den leser ende den ghemeen simplen man” en omdat *“daer duere somwyle d’onnoosole ende goede christenen ofte Catholycke souden moghen verarghert ofte ghecorrumpert worden”*.⁵⁷⁸

Die bezorgdheid om de orthodoxie van de gehele bevolking, ook de ‘simpele man’ vinden we niet op dezelfde manier terug in de calvinistische voorgeboden en eenzelfde preventieve censuur tegen heterodoxe boeken werd in het calvinistische Gent, en bij uitbreiding in de Nederlandse Republiek, nooit ingesteld. Toch volgde een soepelere houding zeker niet rechtstreeks uit de calvinistische leer: op de Synode van Dordrecht in 1578 was eveneens verkondigd dat religieuze boeken pas verkocht mochten worden na goedkeuring door aangewezen Godsgeleerden of predikanten.⁵⁷⁹ Hoewel repressieve en *ad hoc* censuur, zoals tegen vlugschriften (*supra*), ook aan Staatse zijde algemeen was, werden er nooit zulke officiële censoren aangeduid, zoals na de Reconciliatie in Gent. Die relatieve vrijheid volgde eerder uit verdeeldheid dan uit een theorie. Toonaangevende calvinisten zoals Theodorus Beza in Genève waren voorstander van een strakke censuur, maar in de Nederlanden was er ook binnen de kerk weerstand van anderen, die in de geest van de vroege Reformatie het debat over religieuze zaken vrij wilden houden. Bovendien speelde de soms conflictueuze relatie tussen kerk en magistraat ook hier mee. Zo weigerde de magistraat van Leiden in 1582 censuurmaatregelen in te stellen omdat een terughoudende opstelling tegenover geloofszaken de politieke stabiliteit ten goede kwam. Overwegingen van ‘*pollicie*’ wogen dus zwaarder door en men wilde geen imitatie van de Roomse ketterijjagers teweegbrengen. De als een afgescheiden entiteit functionerende *classis* of overkoepelende calvinistische kerkgemeenschap slaagde er, bij gebrek aan politiek gehoor, enkel in haar radicale model van preventieve censuur, waarbij zelfs een protestantse Index op tafel lag, in de praktijk te brengen binnen haar eigen structuren, bijvoorbeeld binnen de theologiefaculteiten.⁵⁸⁰ De meeste calvinisten waren volgens van Gelderen veeleer geneigd om ‘foute’ opvattingen met hun eigen drukwerk te bestrijden.⁵⁸¹

Aan katholieke zijde heerste daarentegen vanaf het begin van de Reformatie vooral wantrouwen jegens de drukpers en zelfs geletterdheid onder de brede bevolking werd op zich geregeld als verdacht beschouwd. De katholieke Gentse kroniekschrijver Marcus Van Vaernewijck merkte dan ook op dat de calvinisten hun drukwerken op straat weggaven, terwijl de weinig katholieke boekjes die daar als repliek

⁵⁷² Farnese, *Artijclen ende conditien*, f. 3v.

⁵⁷³ Farnese, *Artijclen ende conditien*, f. 3v.

⁵⁷⁴ Gardin, “De Contrareformatie te Gent,” 52.

⁵⁷⁵ SAG, reeks 93, nr. 30, f.110r-111r, 05.12.1584.

⁵⁷⁶ SAG, reeks 93, nr. 30, f.110r110v, 05.12.1584.

⁵⁷⁷ SAG, reeks 93, nr. 30, f.181v-182v, 29.01.1586.

⁵⁷⁸ SAG, reeks 93, nr. 30, f.110r-110v, 05.12.1584; SAG, reeks 93, nr. 30, f.181v-182v, 29.01.1586.

⁵⁷⁹ Van Gelderen, *The Political thought*, 290; Joris van Eijnatten, “Between practice and principle: Dutch ideas on censorship and press freedom, 1579-1795,” *Redescriptions: Political Thought, Conceptual History and Feminist Theory* 8 (2004): 86-95

⁵⁸⁰ Van Eijnatten, “Between practice and principle,” 86-95.

⁵⁸¹ Van Gelderen, *The Political thought*, 290.

tegen verschenen enkel tegen betaling werden verkocht. Kerk en staat stelden dan ook al van in het begin van de 16^e eeuw geregeld censuurmaatregelen in. Ook in Gent verscheen in 1542 bijvoorbeeld een voorgebod dat allerlei drukwerken aan de controle van de schepenen onderwierp.⁵⁸² Het model waarop de Gentse censuur na 1584 geënt was, werd al uitgewerkt onder het gouverneurschap van Alva. Met de Index van 1570 als richtlijn schepte hij met twee plakaten in 1570 een juridisch kader waarin de vicaris-generaal van het Mechelse aartsbisdom algemeen verantwoordelijk werd voor de controle op drukkers en boekhandelaars in de strijd tegen ketterij.⁵⁸³

Ook vroedvrouwen bleken in 1584 een gevoelige beroepsgroep te zijn. Er zouden vroedvrouwen actief zijn geweest zonder daartoe door de magistraat te zijn vergund. Voortaan dienden alle vroedvrouwen toestemming te vragen, een eed af te leggen en aan hun woning, zoals vroeger, een teken op te hangen. Dit alles op straffe van verbanning.⁵⁸⁴ Men was waarschijnlijk bezorgd dat kinderen niet meteen katholiek gedoopt zouden worden. In het aartsbisdom Kamerijk werd in 1586 op een synode bijvoorbeeld gedecreteerd dat vroedvrouwen alle geboortes binnen de drie dagen aan de lokale pastoor moesten aangeven. In 1607 trad deze maatregel ook in Gent in werking ingevolge het Concilie van Mechelen.⁵⁸⁵

Deze voorgeboden combineerde Gent met de financiële ondersteuning van de geestelijkheid. De meeste kloosters en parochiekerken verkeerden in 1584 in erbarmelijke staat, maar de clerici en parochianen begonnen zelf meteen aan de wederopbouw. De nieuwe magistraat verleende vrij omvangrijke subsidies, met een voorkeur voor ordes die bijdroegen aan het onderwijs en de ziekenzorg en de stad financierde bouw- en herstellingswerken. Daarbij maakten de ordes gebruik van de wegens de emigratie ineengestorte vastgoedprijzen om gronden op te kopen voor hun nieuwe kloosters.⁵⁸⁶ De jongere, met de Contrareformatie geassocieerde ordes der jezuïeten en kapucijnen groeiden in de Zuidelijke Nederlanden in deze periode echter het sterkst.⁵⁸⁷ De jezuïeten vestigden zich in 1585 in Gent op koninklijk verzoek en de magistraat ijverde daarna voor de oprichting van een jezuïetencollege. Daarvoor werd een jaarlijkse subsidie van 1.200 gulden toegekend aan de jezuïeten, met het oog op het college dat in 1592 opende.⁵⁸⁸

3.3.8. Sint-Pietersheerlijkheid

Het religieuze beleid van de Gentse Magistraat had indirect ook zakenrechtelijke en jurisdictionele gevolgen. De omgeving van de Sint-Pietersabdij binnen de stadsmuren, samen met bezittingen buiten de stad, vormde voor de Calvinistische Republiek de onderscheiden Sint-Pietersheerlijkheid. Gelijkaardig bestond er rond de voormalige Sint-Baafsabdij de Sint-Baafsheerlijkheid. De delen van de Sint-Pietersheerlijkheid binnen Gent (afgebakend door de Rijngracht) waren evenwel al bestuurlijk geïntegreerd in de stad Gent en de voorgeboden waren hier sinds 1297 ook van kracht. Justitioneel bleef de heerlijkheid echter onafhankelijk onder haar eigen schepenenbanken.⁵⁸⁹ Samen met de confiscatie van de goederen van de kerkelijke instellingen, nam Gent onder het calvinistisch bewind echter ook de volledige jurisdictie van de Sint-Baafsheerlijkheid over.⁵⁹⁰ In Vlaanderen was het over het algemeen verplicht om een zogenaamd 'landboek' bij te houden, waarin alle zakelijke rechten op een onroerend goed te boek gesteld werden opdat deze konden worden beschermd en potentiële kopers bijvoorbeeld

⁵⁸² Pleij, "Literatuur en censuur," 19-26.

⁵⁸³ Gerrit Vanden Bosch, "Censorship in the Archdiocese of Malines (1559–1795)," in *Church, Censorship and Reform in the Early Modern Habsburg Netherlands*, eds. Violet Soen, Dries Vanyssacker en Wim François (Turnhout: Brepols Publishers, 2017), 99-106.

⁵⁸⁴ SAG, reeks 93, nr. 30, f.110v, 05.12.1584.

⁵⁸⁵ De Smet, "De bestrijding van het protestantisme," 61-2.

⁵⁸⁶ Voor een uitgebreide analyse, zie de masterthesis van Gardin; Gardin, "De Contrareformatie te Gent," 52, 75-161, 190; Van Bruaene, "Een religieuze republiek," 116-17.

⁵⁸⁷ Judith Pollmann, "Countering the Reformation in France and the Netherlands: clerical leadership and Catholic violence 1560-1585," *Past & Present* 190 (2006): 116.

⁵⁸⁸ Gardin, "De Contrareformatie te Gent," 103-05.

⁵⁸⁹ Decavele, "De bestuursinstellingen van de stad Gent," 286-89.

⁵⁹⁰ SAG, reeks 93, nr. 29, f.316v-317r, 14.04.1581.

wisten hoe bezwaard een goed was.⁵⁹¹ De stad Gent stelde echter vast dat in de voormalige Sint-Pietersheerlijkheid nooit een landboek was bijgehouden. Daarom werd op 14 april 1584 gelast om zulk een landboek op te stellen en alle verkopen of erfenissen van huizen en erven, alsook de renten die op deze goederen drukten, te boek te stellen tot bescherming van alle partijen. Vanaf nu moesten alle transacties waarbij immobiëlen werden verkocht, geschonken, geërfd of met zakelijke rechten belast voor de schepenen van de Keure van Gent passeren en ondertekend worden, door de daartoe gecommiteerde Bauduin Beydens in het landboek.⁵⁹² Bovendien moesten alle bestaande eigenaars en houders van zakelijke rechten deze eveneens binnen de drie maanden bij Beydens aangeven. De rechthebbenden die dat niet deden, hoewel ze wel in de stad verbleven, zouden hun aanspraken tegen een tegenpartij pas kunnen laten gelden vanaf het moment dat ze een procedure startten en niet voor het verleden. Bovendien riskeerden de eigenaars een boete.⁵⁹³ Na de reconciliatie herwon de Sint-Pietersheerlijkheid haar oude autonomie en verleden de Gentse schepenen er geen transacties meer.⁵⁹⁴

3.3.9. Deelconclusie

Ondanks de gedwongen terugkeer van het calvinisme naar het katholicisme na de reconciliatie, zijn er in het religieus beleid een aantal constanten te ontwaren. Zowel de calvinistische als de katholieke magistraat streefden naar een religieus uniforme gemeenschap en waren niet uit op enige vorm van tolerantie. Daartoe grepen beiden onder meer naar verplichte publieke rituelen, zoals processies of biddagen en vestigden ze hun controle over het onderwijs, waar de katholieke magistraat op iets langere termijn met het jezuïetencollege een eigen stedelijk gefinancierde en meritocratische tegenhanger ontwikkelde voor het calvinistische gymnasium. Ook lijkt er sinds de Pacificatie van Gent een blijvende tendens te zijn geweest om af te stappen van de vervolging van andersgelovigen in se en zich te richten op publieke uitingen en personen die aanleiding gaven tot schandaal, zowel onder het calvinistisch bewind als tijdens de overgangsperiode van 2 jaar gedurende dewelke het reconciliatieverdrag protestanten in Gent liet verblijven en in de praktijk ook in de periode daarna tot op zekere hoogte. Toch zijn er voor wie beter kijkt, naast de voor de hand liggende verschillen zoals het al dan niet respecteren van heiligendagen, ook verschillen waar te nemen in de gebruikte methoden, die samenhangen met de theologische tegenstellingen tussen calvinisten en katholieken en misschien nog meer met de verschillende relatie tussen kerk en staat.

Zo legde de controverse rond de voorgeboden die de calvinistische repressie tegen de katholieken uitwerkten een gevoeligheid voor kwesties van gewetensvrijheid bloot waar onder het katholieke kamp geen aanwijzingen voor bestaan. Die gevoeligheid groeide veeleer uit de context van de Opstand, die een vrijheidsdiscours omarmd had en uit de verhouding tussen kerk en staat dan uit de calvinistische leer zelf. Het voorgebod van 1581 toonde tegelijk aan dat waar de radicale calvinisten, zoals in Gent sterk genoeg stonden, de gewetensvrijheid toch kon sneuvelen. De calvinistische magistraat stelde zich echter niet tot doel om de gehele bevolking te bekeren, wat opnieuw verband hield met de plaats van de calvinistische kerk in de samenleving, terwijl de reconciliatie wel vertrek of bekering oplegde. In het algemeen geven de voorgeboden blijk van een veel minder sterke formele integratie, wat niet hetzelfde is als een minder grote invloed, van de kerk in het bestuur van de stad. Dat past in het autonomiestreven van de calvinistische kerken. Veel taken die door de calvinistische magistraat zelf werden uitgevoerd, zoals de organisatie van en het toezicht op het onderwijs, werden na de reconciliatie uitbesteed aan of gezamenlijk uitgevoerd met organen en functionarissen van de katholieke kerk. Het gebrek aan zulk geïntegreerd samenwerkingsmodel was waarschijnlijk ook de voornaamste reden voor het uitblijven van een religieuze censuur tijdens de calvinistische periode, waar

⁵⁹¹ Georges Martyn, "La 'purge d'héritages' dans les Pays-Bas méridionaux: l'apport des archives du Conseil Privé (1577-1692)," *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis - Revue d'Histoire du Droit - The Legal History Review* 63 (1995): 293.

⁵⁹² Het lijkt erop dat dit landboek is overgeleverd en door Dambruyne geïdentificeerd als SAG, reeks 303, nr. 3; Johan Dambruyne, "De 17de-eeuwse schepenregisters en de rente- en immobieltransacties te Gent: enkele beschouwingen," *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 42 (1988): 165-66.

⁵⁹³ SAG, reeks 93, nr. 29, f.316v-317r, 14.04.1581.

⁵⁹⁴ Dambruyne, "De 17de-eeuwse schepenregisters," 165-66.

die na de reconciliatie in samenspraak met het bisdom werd hervat. De grote bezorgdheid om de orthodoxie van de gewone man die we in de voorgeboden daaromtrent zien, blijkt ook niet uit de calvinistische voorgeboden.

Biddagen en processies deelden sociologisch misschien dezelfde functie, maar de achterliggende theologie was heel anders en de biddagen diende een beperkter spiritueel doel. Het politiek-propagandistische element dat in de generale processies, zeker diegene ter gelegenheid van de reconciliatie, aanwezig was en kerk en staat met elkaar verbond, lijkt mij bij de biddagen beperkter te zijn geweest. De re-integratie van Gent in de Habsburgse Nederlanden is in het algemeen een contrast dat zich op elk domein laat zien en een groot deel van de maatregelen tot herstel van het katholicisme werd uitgevaardigd in uitvoering van plakaten, terwijl de Calvinistische Republiek haar religieuze beleid net uitstippelde in weerwil van alle hoger gezag.

Het lijkt mij ten slotte geen overdrijving om de gecoördineerde invoering vanaf december 1584 van een pakket aan maatregelen om de katholieke godsdienst en de controle van de kerk op de samenleving vanaf december 1584 te herstellen, in combinatie met de financiële steun aan de heropbouw van de kerkelijke infrastructuur en de vestiging van de jezuïeten, te beschouwen als het begin van de Contrareformatie te Gent. De meeste voorgeboden waren evenwel slechts herhalingen, zij het aan een hogere frequentie, van maatregelen die ook voor de Calvinistische Republiek al golden en die de religieuze toestand in de stad van voor 1577 moesten herstellen en de bevolking de katholieke rituelen weer in herinnering brengen. De Smet toonde op basis van de correspondentie van de nuntiatuur aan dat er ook in de tweede helft van de jaren 1580 nog significante aantallen ketters in het Gentse verbleven en dat de meeste nieuwe Contrareformatische maatregelen pas vanaf de jaren 1590 en ten volle na de Synode van Mechelen in 1607 werden ingevoerd.⁵⁹⁵ De tolerantieperiode in het reconciliatieverdrag evenals de tot 1587 vacante Gentse bisschopszetel zijn een eventuele reden voor de relatief trage en gematigde start van de Gentse Contrareformatie.⁵⁹⁶ Ook angst voor represailles tegen katholieken in het Noorden is door Pollmann genoemd als een reden voor terughoudendheid in de eerste jaren.⁵⁹⁷

⁵⁹⁵ De Smet, "De bestrijding van het protestantisme," 55-65.

⁵⁹⁶ Gardin, "De Contrareformatie te Gent," 169-89; Marinus, "W. Lindanus en P. Damant," (1587-1609)," 49.

⁵⁹⁷ Pollmann, *Catholic identity*, 129.

3.4. Economische en fiscale regelgeving

Vandaag worden economisch en fiscaal recht over het algemeen als aparte domeinen beschouwd, maar in de Gentse voorgeboden komen fiscale bepalingen en bepalingen die de eerlijke marktwerking betreffen regelmatig door elkaar voor, en sommige reguleringen dienen een dubbel doel, zoals de bescherming van de consument en het bevorderen van de fiscale controle.⁵⁹⁸ Hieronder probeer ik de economische en fiscale regelgeving wel zo veel mogelijk apart te behandelen om tot een beter overzicht te komen.

3.4.1. Economische regelgeving

Men zou kunnen verwachten dat er significante verschillen zouden zijn tussen de economische regelgeving tijdens de calvinistische periode en na de reconciliatie. De politieke macht van de ambachtsmeesters was tot 1584 immers veel groter dan daarna, vanwege het stelsel van de Drie Leden. In 1578-1584 werden gemiddeld 55% van de politieke mandaten bekleed door ambachtsmeesters, tegenover 28% door leden van de Poorterie, waarbij vooral de kleine neringen sterk stonden. In 1584-1600 leverden de ambachtsmeesters gemiddeld maar 17,7% van de politieke mandaten.⁵⁹⁹ De regelgevende macht werd dus door heel andere economische belangengroepen overheerst. Daarnaast impliceerde de herintroductie van de *Carolina* in 1584 een reorganisatie van het ambachtswezen met een vrijere toegang tot de ambachten. De mediaan van de intredegelden voor het meesterschap lag tijdens het calvinistisch bewind op 2880 Vlaamse groten of ongeveer 80 gemiddelde daglonen. Na de herintroductie van de *Carolina* zakte dit weer tot 240 groten of 7 daglonen en was het meesterschap dat men verkreeg niet meer erfelijk.⁶⁰⁰ Toch zal hieronder blijken dat het, hoewel ze niet volledig afwezig zijn, in de voorgeboden over het economische domein net zeer moeilijk is om wijzigingen in de beleidslijn te ontwaren tussen de calvinistische en de gereconcilieerde periode die meer zijn dan een reactie op wijzigingen in de externe omstandigheden.

Een eerste reden daartoe is dat de magistraat, net als wanneer deze bestuurshandelingen richtte tot andere verenigingen met een welomschreven ledenbestand zoals de broederschappen, rederijders en schuttersgilden, voor het beleid met betrekking tot de ambachten de voorkeur gaf aan andere instrumenten dan de publiek afgekondigde voorgeboden, met name de keurresoluties. Zo werd per keurresolutie in januari 1585 in een overgangsregeling voorzien voor meesters die hun meesterschap tijdens de Calvinistische Republiek kochten en nog aan het afbetalen waren.⁶⁰¹ In de voorgeboden passeert heel de hervorming van het ambachtswezen echter volledig geruisloos.

Daarnaast verkeerde de Gentse economie in 1581-87 en zeker vanaf 1583 tot op zeker hoogte onophoudelijk in een crisissituatie, tot in september 1584 vanwege de oorlog en belegering, daarna door misoogsten ten gevolge van twee natte zomers in 1585 en 1586 die een algemenere schaarste deden aanhouden. De economische regulering die we hier behandelen, reflecteert dus meer crisismanagement dan normaal beleid.⁶⁰²

⁵⁹⁸ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 129r-133r, 01.03.1585.

⁵⁹⁹ Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 538-44.

⁶⁰⁰ Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 198-201.

⁶⁰¹ Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 201.

⁶⁰² Hugo De Schepper, "Une législation de circonstance aux Pays-Bas sous le gouvernement personnel d'Alexandre Farnèse, 1579-1589," in *Légiférer, gouverner et juger. Mélanges d'histoire du droit et des institutions (IXe-XXIe siècle) offerts à Jean-Marie Cauchies à l'occasion de ses 65 ans*, eds. Eric Bousmar, Philippe Desmette en Nicolas Simon (Brussel: Presses de l'Université Saint-Louis, 2016), 290.

3.4.1.1. Prijsvorming: moral economy of vrije markt?

De grote constante in de economische voorgeboden in 1581-87 is dat verschillende aspecten van het marktgebeuren, waaronder de prijs, uitgebreid gereguleerd werden. Lievens stelde recent in Antwerpen in de jaren na 1585 marktreguleringen vast die zeer gelijkaardig waren aan de Gentse en demonstreerde daarbij dat E.P. Thompsons concept ‘*moral economy*’ zinvol kan zijn om deze te begrijpen.⁶⁰³ Thompson, een van de dissident-communistische historici achter de lancering van *Past & Present*, vestigde in zijn bekende artikel over voedselrellen in het 18^e-eeuwse Engeland de aandacht op een tegenover het opkomende klassiek liberale marktdenken alternatieve, doch niet arbitraire, oudere manier om over het marktgebeuren te denken die destijds leefde onder de massa. Thompson beweerde dat zulke voedselrellen in tijden van schaarste geen ongeregelde ‘spasmen’ waren, maar een vorm van directe actie met strikt omliggende doelen, gefundeerd op bepaalde morele opvattingen over welke marktpraktijken wel en niet legitiem waren, die werden uitgelokt door schendingen van deze normen.⁶⁰⁴ Die ‘*moral economy of the poor*’ zou in nauwe dialoog hebben gestaan met een paternalistische traditie van autoriteiten om het marktproces te reguleren en die ook door stadsmagistraten in de praktijk werd gebracht. Thompson zag de voedselrellen als een vorm van legitieme eigenrichting, die voorkwam wanneer de magistraat zelf geen maatregelen nam om de geldende opvatting van rechtvaardige voedselprijzen en de onderliggende rechtvaardige marktpraktijken af te dwingen. Daarbij reflecteerde het optreden van de massa in de 18^e eeuw maatregelen die stadsmagistraten in Engeland al namen sinds de late 16^e-eeuw, door bijvoorbeeld graan gedwongen op de markt te brengen tegen een bepaalde prijs. Relschoppers legden beslag op het graan van groothandelaars, maar in plaats van het zonder meer te stelen, stelden ze zelf een naar hun mening een rechtvaardige prijs vast en dwongen de eigenaar om deze vergoeding te aanvaarden in plaats van de vraagprijs, met de steun van een breed gedeelde consensus dat prijzen zeker in tijden van schaarste gereguleerd horen te zijn.⁶⁰⁵ Dat zulke dynamieken een belangrijke druk zetten op een magistraat om regulerend op te treden spreekt voor zich.

Thompson's concept is tot op zekere hoogte controversieel, hij stelt het oude morele waardenpatroon in contrast met het moderne kapitalisme volgens sommigen te monolithisch voor (*infra*) en het model is misschien meer contextgebonden dan zijn navolgers erkenden, maar ook in de 16^e eeuw zijn veel van de waarden en praktijken waarover hij spreekt wel geattesteerd en dat geldt evenzeer voor de Gentse voorgeboden.⁶⁰⁶ In de voorgeboden reflecteert dit zich, zoals we zullen zien, voornamelijk in twee soorten ingrepen: reguleringen over de werking van de markt die de prijsvorming moesten sturen en het rechtstreekse opleggen van een maximumprijs. Enkele kenmerken en maatregelen die met de morele economie geassocieerd worden en die ook terugkomen in de voorgeboden, zijn: een geloof in het bestaan van een rechtvaardige prijs, gehechtheid aan oude gebruiken, de voorrang van het algemeen belang op het particulier belang, de transparantie en openheid van transacties en een algemeen wantrouwen tegen tussenpersonen en groothandelaars die aan prijsarbitrage doen of speculeren, waarvan men de toegevoegde waarde niet erkent. Dat resulteerde in maatregelen die de verkoop beperkten tot welbepaalde uren op welbepaalde openbare markten, beperkingen van de bewegingsvrijheid van groothandelaars, exportrestricties, kwaliteitscontrole en soms rechtstreekse prijscontrole.⁶⁰⁷

Wat ik hieronder evenwel wil benadrukken, en dat is geen nieuwe gedachte, is dat het belang van bepaalde morele waarden rond het economische handelen die een ongebreideld kapitalisme temperden, niet betekende dat de Gentse magistraat volledig aan de economische wetmatigheden kon of wenste te ontsnappen en dat het gevoerde beleid daarentegen beter begrepen kan worden als een pragmatisch schipperen tussen de morele druk van bepaalde opvattingen, gedragen door de massa,

⁶⁰³ Lievens, “‘Eene wel ghepolicieerde stadt’,” 54-68.

⁶⁰⁴ Edward P. Thompson, “The moral economy of the English crowd in the eighteenth century,” *Past & present* 50, nr. 1 (1971): 78-9.

⁶⁰⁵ Thompson, “The moral economy,” 79-115.

⁶⁰⁶ Taverner, “Moral marketplaces,” 608-24; Francesca Trivellato, “The moral economies of early modern Europe,” *Humanity: An International Journal of Human Rights, Humanitarianism, and Development* 11.2 (2020): 193-95.

⁶⁰⁷ Taverner, “Moral marketplaces,” 608-24.

enerzijds en de druk van de markt anderzijds, dan als het dogmatisch in ere houden van een bepaalde morele code dan wel de vrije prijsvorming.⁶⁰⁸ Daarom bespreek ik eerst enkele casus die de limieten van de morele economie nuanceren en enige achtergrond daarbij, alvorens systematischer in te gaan op de vormen van regulering en hun werking.

Het van overheidswege bepalen van de voedselprijzen was om te beginnen in het 16^e-eeuwse West-Europa over het algemeen een noodmaatregel en geen standaard politiek, wat ook in Gent voor de meeste producten het geval lijkt te zijn. Het gangbare beleid had veeleer impact op hoe de prijzen gevormd werden door de markt.⁶⁰⁹ Die gevallen waarin de magistraat aan een harde prijsbepaling deed, zijn echter de beste demonstraties van zowel hoe ver men wilde gaan om bepaalde morele opvattingen af te dwingen als van de limieten van de morele economie. Zo legde de Gentse magistraat in juni 1584, in volle belegering en schaarste, prijzen op voor verschillende waren zoals zeep, kaarsen, lijnzaadolie en raapolie. De motivatie was als volgt:

*“de zelfste waeren daghelicx hooghen ende rysen, zo henlieden goetdynykt, gheenssins hun laetende ghenoeghen met redelicke winnynghe, tot grooten ondienste ende scade vanden ghemenen borgheren die men in dese benauwinghe ende besluytinghe van allen passaigen, nyet en behoorde te praemen, maer allessins te solagieren te verlichten daer doenelick is.”*⁶¹⁰

Dit voorgebod is een typevoorbeeld dat drie kenmerken van *de morele economie* demonstreert: er is een rechtvaardige prijs anders dan de marktprijs (1), bepaalde vrije marktpraktijken zijn immoreel en ontoelaatbaar (2) en de magistraat heeft een paternalistische plicht om het lijden van de inwoners met maatregelen te beperken bij schaarste (3). Er volgde een vaste prijs van zeven groten per pond zeep, twaalf stuivers per stoop lijnzaadolie etc. De koopwaar van wie meer vroeg kon verbeurdverklaard worden.⁶¹¹

Daarmee zou het marktmechanisme in feite volledig uitgeschakeld worden. Vanuit het perspectief van de morele economie wordt vooral de nadruk gelegd op het herverdelende effect van prijschommelingen. Deze hebben altijd winnaars en verliezers, waarbij dat gewin of verlies vaak als onrechtvaardig wordt ervaren omdat het niet altijd een weerspiegeling is van inspanning of merite. In de hedendaagse economische wetenschap is men over het algemeen echter heel beducht om drastisch in te grijpen op de prijsvorming, omdat prijzen ook een andere, economisch belangrijkere functie hebben. Prijzen zijn een onpersoonlijk mechanisme dat mensen een *incentive* geeft om handelingen te stellen die de behoeften van anderen in de samenleving ledigen. De zeepverkoper die de zeeprijzen ziet stijgen, heeft geen verdere instructies nodig om zeep te verkopen en het algemeen belang met zijn waren te dienen. Wanneer dat mechanisme wordt bevroren en de prijzen niet meer corresponderen met de subjectieve waarde die de goederen die een handelaar levert voor zijn medeburgers hebben, maar op basis van morele principes worden bepaald, wordt het uitoefenen van dwang de enige manier om ervoor te zorgen dat handelaars überhaupt nog aan het algemeen belang bijdragen.⁶¹² Ondanks alle morele waarden die de 16^e-eeuwse economie mee vormgaven, ontsnapte Gent niet aan die economische wetmatigheid.

In augustus volgde dan ook een nieuw voorgebod. Er deden zich twee problemen voor. Ten eerste bleven de handelaars het voorgebod uit juni schenden en hun waren tegen hogere dan de vastgestelde prijzen verkopen. Daarom werden er opnieuw maximumprijzen ingesteld, opnieuw op straffe van de verbeurdverklaring van alle goederen die voor een hogere prijs werden aangeboden en een geldboete. Het tweede probleem was dat de kunstmatig lage prijzen voor sommige handelaars alle *incentives* hadden weggenomen om überhaupt hun waren nog (publiek) te verkopen. Daarom dwong het voorgebod de handelaars om hun olie, zeep en lijnzaadbrood te koop te stellen, op verbeurte van al hun

⁶⁰⁸ Remi van Schaïk, "Marktbeheersing: overheidsbemoeienis met de levensmiddelenvoorziening in de Nederlanden (14de-19de eeuw)," in *Ondernemers en bestuurders: economie en politiek in de noordelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd*, eds. J. de Vries, A. van der Woude en J.L. van Zanden (Amsterdam: NEHA, 1999), 477-82.

⁶⁰⁹ Taverner, "Moral marketplaces," 623.

⁶¹⁰ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 80r-80v, 14.06.1584.

⁶¹¹ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 80r-80v, 14.06.1584.

⁶¹² Friedrich A. Hayek, *Law, legislation and liberty* (Londen: Routledge, 2013), 235-37, 245.

waren als ze dat niet zouden doen.⁶¹³ In extreem hoge nood ging men dus erg ver om de morele waarden op de marktwerking te laten primeren, maar de nood aan de maatregel toont toch vooral aan hoe dit drastisch ingrijpen in ontduiking resulteerde die het beoogde resultaat ondermijnde. Er waren dus limieten aan de mate waarin de magistraat de marktwerking kon temperen om bepaalde vanuit een morele economie verwachte resultaten te behalen.

Dat is een probleem dat zich evenzeer stelde voor als na de reconciliatie. Tijdens de graanschaarste van 1586 werd er ook een maximumprijs gesteld op het brood bij de bakkers. Het bleek echter dat veel bakkers reageerden door hun broden te verbergen in plaats van ze publiekelijk te verkopen, dus werd geordonneerd dat alle bakkers hun brood recht uit de oven in hun winkel moesten uitstallen.⁶¹⁴ Ook in de rechtswetenschap is dit fenomeen bekend: wanneer men inbreekt in de contractvrijheid en contractdwang oplegt aan een sterkere partij tegen ongunstige voorwaarden zoals een kunstmatig lage prijs, omwille van een beschermenswaardig bevonden belang van een zwakkere partij zoals de consument, riskeert men het neveneffect dat de producten niet meer openbaar op de markt worden gebracht, maar in private netwerken met contacten en vrienden worden verhandeld, wat vaak ten koste gaat van de allerzwaksten.⁶¹⁵ Zo attesteerde Lievens dat de bakkers in Antwerpen in 1585 hun brood enkel aan hun vrienden en vaste klanten verkochten en werd daar eenzelfde maatregel tegen genomen.⁶¹⁶ Ook Van Schaik wees er al op dat manipulatie van de broodprijs, om dit soort problemen te voorkomen, slechts binnen bepaalde grenzen mogelijk was en dat magistraten bij het vormen van het beleid dus rekening hielden met hoe zeer ze problemen als het achterhouden van brood zouden uitlokken.⁶¹⁷

Observaties over de problemen die met prijsbepalingen gepaard gaan, ontgingen ook sommige tijdgenoten niet. Waar Thompson ter linkerzijde focuste op opvattingen over de rechtvaardige prijs bij de massa, hebben intellectuele historici aan de liberale zijde van het spectrum regelmatig gewezen op de ideeën van de 16^e-eeuwse laat-scholastici uit de School van Salamanca, die vaak worden aangehaald als vroege voorstanders van de vrije prijsvorming.⁶¹⁸ Volgens Decock was een belangrijke reden voor de debatten rond prijsvorming onder de Spaanse scholastici het prijsbeleid van Filips II, die de graanprijs vanaf 1558 in een groot deel van Spanje definitief plafonneerde met zichtbare negatieve gevolgen, vooral voor de boeren en de landbouwsector, die in verval raakte. Bovendien zouden deze prijsrestricties in minder dan de helft van de transacties gerespecteerd zijn. Een van de vragen die de theologen van Salamanca zich stelden was dan ook of men wel de morele plicht heeft om een onredelijke wettelijke prijs te respecteren.⁶¹⁹ De jezuïet Luis de Molina (1535-1600) was de radicaalste criticus van prijsregulering. Hij betwiste in een geschil in Portugal dat vaste prijzen het algemeen belang dienden, omdat ze vooral de arme boeren benadeelden, die in de praktijk aan lage prijzen moesten verkopen aan rijke potentaten, terwijl die laatsten het graan elders duurder konden doorverkopen. Volgens Molina definieerde de natuurlijke prijs, die voortkwam uit de vrije loop van de markt in de gegeven omstandigheden wat de rechtvaardige prijs kon zijn, want deze volgde uit 'de natuur der dingen' en positieve wetgeving mag zich niet boven het natuurrecht plaatsen.⁶²⁰ In de Zuidelijke Nederlanden waren zulke ideeën niet onbekend. Een van de belangrijkste vertegenwoordigers van de School van Salamanca was de in Leuven actieve theoloog en jurist Leonardus Lessius (1554-1623), die qua opvattingen over prijsvorming dicht bij Molina aanleunde.⁶²¹ Ook volgens De Vries stond het optreden

⁶¹³ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 95r-96v, 21.08.1584.

⁶¹⁴ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 206r, 19.05.1586.

⁶¹⁵ Matthias E. Storne, "Freedom of contract: mandatory and non-mandatory rules in European contract law," *European Review of Private Law* 15 (2007): 246-548.

⁶¹⁶ Lievens, "'Eene wel ghepolcieerde stadt,'" 65.

⁶¹⁷ Van Schaik, "Marktbeheersing," 481-89.

⁶¹⁸ Philippe Nemo, *Histoire des idées politiques aux temps modernes et contemporains* (Parijs: PUF, 2009), 191-92.

⁶¹⁹ Wim Decock, "Princes and prices: regulating the grain market in scholastic economic thought," in *A companion to Early Modern Spanish imperial political and social thought*, ed. Jörg Alejandro Tellkamp (Leiden: Brill, 2020), 172-75.

⁶²⁰ Decock, "Princes and prices," 185.

⁶²¹ Wim Decock, "Leonardus Lessius en de koopman van Rhodos: een schakelpunt in het denken over economie en ethiek," *De zeventiende eeuw: cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief* 22 (2006): 247-61.

van stadsmagistraten tegenover de graanprijs niet volledig los van de theologische debatten van hun tijd en is een loutere focus op de morele opvattingen van de arme massa misschien te eenzijdig.⁶²²

Het moge dus duidelijk zijn dat de ‘morele economie van de armen’ in de zin van Thompson niet de enige manier was waarop men in de late 16^e eeuw over de marktwerking dacht. Toch zijn er meer raakvlakken tussen beide vroegmoderne visies dan men zou kunnen denken en loont het om ze in dialoog te brengen om het regulerend optreden in Gent te begrijpen. Ook de laat-scholastici benadrukten in de lijn van Thomas van Aquino en net zozeer als het discours in de voorgeboden het bestaan van een rechtvaardige prijs, een ‘*redelicke pennynck*’.⁶²³ Ze erkenden eveneens het recht van overheden om een prijs vast te leggen. Waar Molina zich vooral tegen verzette was dat de overheid de wettelijke prijs arbitrair zou mogen vastleggen, in plaats van zich te laten leiden door de limieten gesteld door de natuurlijke prijs, die bepaald werd door de marktfactoren. Omdat de natuurlijke prijs niet exact vast te pinnen is, heeft de regelgever die toch ingrijpt een beperkte marge van hogere of lagere potentiële prijzen om uit te kiezen, die alle rechtvaardig prijzen kunnen zijn. Bovendien geloofde zelfs Molina dat het in extreme hongersnood rechtvaardig kon zijn om de prijs onder de natuurlijke prijs te zetten. Mercado, eveneens een Spaanse scholasticus, maar een voorstander van wettelijke prijzen zat op dezelfde lijn in de zin dat de overheid ook volgens hem alle relevante omstandigheden in acht moest nemen bij de prijsbepaling, waaronder productie- en transactiekosten en -risico’s, aanbod, vraag en de circulerende geldhoeveelheid. Alleen was Mercado vanuit een wantrouwen voor het winstbejag van handelaren van oordeel dat de overheid, die handelde vanuit het algemeen belang, beter in staat was om de rechtvaardige prijs te vinden dan de markt en vond hij dat handelaren idealiter slechts recht hadden op een door de overheid bepaalde billijke vergoeding. Molina betwijfelde echter dat de overheid alle informatie die hiervoor nodig was, kon kennen.⁶²⁴

Wat ik vooral wil aantonen is dat er dus geen dichotomie te maken is tussen een ‘morele economie’ en een vrijemarkteconomie. Morele opvattingen over de rechtvaardige prijs zoals we die in intellectuele kringen terugvinden, hadden in de eerste plaats betrekking op de *fundamentals* die men in acht moest nemen om de rechtvaardige prijs te vinden, namelijk diegene die in de vrije markt bepalend zouden zijn, met uitzonderlijke afwijkingen in hoge nood. Die morele opvattingen konden echter zowel aanleiding geven tot het veroordelen van arbitrair prijsbeleid van de overheid als van de marktpraktijken van op eigengewin azende handelaars. De rechtsopvatting van de vroeg-16^e-eeuwse Vlaamse jurist Filips Wielant, actief bij de Raad van Vlaanderen (*supra*), demonstreert dat misschien het best. Kooplieden die onderlinge prijsafspraken maakten om voor hun particulier gewin de prijzen van allerhande koopwaren op te drijven, tot schade van het algemeen belang, plegen volgens Wielant het misdrijf van monopolie en moeten beboet worden. Tegelijkertijd staat het recht volgens Wielant niet toe om iemand te dwingen zijn levensmiddelen goedkoper te verkopen dan de prijs die daar in het algemeen voor betaald wordt, de marktprijs dus, tenzij wanneer dat in uiterste nood nodig is in het belang van de armen.⁶²⁵

Naast de harde limieten die de marktwerking in Gent, zoals we zagen, op de prijsmanipulatie plaatsten, waren dus ook de morele opvattingen over de markt in het Europa van de late 16^e-eeuw genuanceerd. Daarom beschreef Davis de middeleeuwse en vroegmoderne markten in Engeland vooral als een ‘*pragmatic moral economy*’, waarin het marktelement ondanks alle morele matigingen dominant bleef.⁶²⁶

De houtprijsregulering in Gent in 1582-83 demonstreert dat pragmatisme, soms misschien tegen wil en dank. In november 1582 werd de houtprijs vastgelegd met de volgende motivering:

“Omme de groote clachten vander dierte van berrynchaute daghelijcx rysende, waerduere den scamelen ghemeenen man in desen couden tyt nyet ghedient en can werden”⁶²⁷

⁶²² Jan de Vries, *The price of bread: regulating the market in the Dutch Republic* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 9-10, 18-9.

⁶²³ SAG, reeks 93, nr. 29, f. 346r, 28.02.1582.

⁶²⁴ Decock, “Princes and prices,” 176-80, 189-90.

⁶²⁵ Wielant, *Corte instructie*, 263-64.

⁶²⁶ James Davis, *Medieval market morality: life, law and ethics in the English marketplace, 1200–1500* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 444.

⁶²⁷ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 9v, 27.11.1582.

De magistraat nam zijn paternalistische plicht op om levensnoodzakelijke goederen voor iedereen betaalbaar te houden en de prijs van het brandhout werd vastgelegd op 14 schelling groten per honderd voor eikenhout, 12 schelling groten voor boshout en 11 schelling groten voor elzenhout. Wie meer vroeg riskeerde dat een deel van zijn hout verbeurd werd ten profijte van de armenzorg. Bovendien werden houthandelaars gedwongen om hout dat ze buiten de stad hadden laten liggen, binnen te brengen en dus op de markt te brengen, onder dwang het op hun kosten te laten halen.⁶²⁸ Nog geen maand later volgde echter een nieuw voorgebod. Blijkbaar lag de wettelijke prijs te ver van de natuurlijke marktprijs, want de houtverkopers bleven hun hout volgens de magistraat dagelijks tegen hogere prijzen verkopen, “*tot groote schade ende interesse vanden schamelen huysman*”. De magistraat reageerde initieel met nog meer repressie en machtigde iedereen die inbreuken vaststelde om een klacht tot de schepenen van de Keure te richten, die zich inspande om daarover snel een uitspraak te doen. De aanklagers maakten daarbij aanspraak op een vierde van de boete.⁶²⁹

Repressie kent echter zijn limieten. Tegen de winter van 1583-84 was de bevoorrading van de stad nog achteruitgegaan. Het gebod luidde in november 1583 om het hout niet duurder te verkopen dan het op dat moment was. Het eikenhout werd nu geprezen op 17 schelling groten per honderd, het boshout op 16 en het elzenhout op 15 schelling groten.⁶³⁰ Uiteindelijk had de magistraat dus tot op zekere hoogte moeten toegeven aan de evoluties op de markt en de wettelijke prijs mee laten opschuiven met de natuurlijke prijs, precies de praktijk die Mercado voorschreef. Het is duidelijk dat wat de magistraat een rechtvaardige prijs achtte niet per se samenviel met de vrije marktprijs, maar de opgelegde rechtvaardige prijs was ook niet statisch en evolueerde mee op basis van de omstandigheden die achter de evolutie in de marktprijs lagen.

Eenzelfde manier van werken zien we in de regulering van de zoutprijs. In oktober 1583 stelde de magistraat vast dat de zoutmarkt niet tot een rechtvaardige prijsvorming kwam vanwege monopolies en voorkoop, het kopen van zout voor het op de markt kwam om het met winst te verkopen, wat men beschouwde als ‘*onbehoorlicke middelen*’. Daarom stelde de magistraat zelf een maximumprijs in van 8 stuivers per ‘meuken’.⁶³¹ In mei 1584, tijdens de belegering greep de magistraat opnieuw in omdat de zoutprijs steeg “*nyet jeghenstaende de groote aboundantie vanden zelve zaute alhier in stadt wesende.*” De magistraat corrigeerde opnieuw een vermeend marktfalen door de prijs bij te stellen op basis van zijn kennis van vraag en aanbod. Bovendien mochten de winkeliers zout gaan halen in de pakhuizen van de stad. De prijscorrectie was echter maar relatief: de magistraat trok de maximumprijs voor de consument alsnog op tot 15 stuivers per ‘meuken’, bijna een verdubbeling in een half jaar tijd.⁶³² Het was dus op zich niet de bedoeling om prijschommelingen uit te schakelen.

Een andere pragmatische manier om vast te houden aan de morele economie, maar tegelijk de marktomstandigheden in rekening te brengen, zien we in de regulering van de boterprijs. In november 1583 werd vanwege de voortdurende prijsstijgingen een maximumprijs gesteld op verschillende waren zoals kaas, kaarsen en boter. Vooral de boterprijs van 10 groten per pond is relevant omdat we daar nog een tweede voorgebod voor hebben.⁶³³ In mei 1584 was ook de boter nog schaarser geworden. De oplossing van de magistraat was dat de boter van nu af aan enkel in halve ponden verkocht mocht worden, die voor maximaal 12 groten verkocht mochten worden, dus in feite meer dan een verdubbeling tegenover een half jaar eerder.⁶³⁴ Eenzelfde praktijk van (relatief) vaste prijzen en variabele gewichten is ook gekend uit de regulering van de broodprijs in verschillende steden in de Nederlanden. Een verklaring die wel eens geopperd wordt, is dat men zo kon vasthouden aan het ideaal van een stabiele rechtvaardige prijs en toch de marktomstandigheden kon doorrekenen, of dat dit aanzette tot rantsoenering, waarbij inwoners eenzelfde bedrag aan brood, of boter, zouden uitgeven, maar minder zouden eten in tijden van schaarste. De Vries verwierpt echter dat soort verklaringen. Hij stelt daarentegen dat de minimumwaarde van de kleinste gebruikte munten te groot was om kleine schommelingen in de grondstoffenprijzen, in zijn geval graan, door te rekenen in de prijs van een brood van vaste omvang. De gewichtsregulering diende dan niet om de marktwerking te verbergen, maar om

⁶²⁸ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 9v, 27.11.1582.

⁶²⁹ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 10v-11r, 12.12.1582.

⁶³⁰ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 41r, 03.11.1583.

⁶³¹ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 38r-38v, 19.10.1583.

⁶³² SAG, reeks 93, nr. 30, f. 73v, 25.05.1584.

⁶³³ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 40v, 03.11.1583.

⁶³⁴ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 73v, 25.05.1584.

te zorgen dat het brood de graanmarkt beter volgde, al was het volgens De Vries inefficiënt.⁶³⁵ Welk van deze verklaringen het best op de boterprijs toe te passen laat ik in het midden, maar het is alleszins een blijk van een pragmatische omgang met de prijsvorming.

Ten slotte waren er ook bepaalde omstandigheden die volgens de Gentse magistraat niet in rekening mochten worden gebracht. Aan de vooravond van de uiteindelijk afgeblazen blijde inkomst van Anjou in februari 1582 bleken sommige handelaars hun prijzen op te drijven, hetzij omwille van de verhoogde vraag door de voorbereidingen of in anticipatie van toekomstige wijzigingen in de vraag en geldhoeveelheid in de stad vanwege het kapitaalkrachtige gevolg van de prins. In tegenstelling tot de Spaanse scholasitici die dat laatste wel erkenden, was prijswijziging volgens de magistraat ongeoorloofd. Daarom verbood de magistraat de handelaars uit alle neringen om hun prijzen boven het geldende niveau te verhogen en moesten levensmiddelen tegen een redelijke prijs verkocht worden. In het bijzonder werd het voorgebod ook gericht tegen het verhogen van de prijs van hooi en veevoer, in afwachting van de ruitery die Anjou vergezelde.⁶³⁶ Ook de houthandelaars werden in deze context al eens gevisieerd.⁶³⁷

Ook arbeidslonen werden volgens gelijkaardige principes gereguleerd. De turfdragers, die brandstof zoals turf in de stad vervoerden, werden gevraagd om een *“redelicken salaris naer advenante van den arbeydt”* te aanvaarden. Door afspraken die de turfdragers en de moorlieden die turf naar de stad brachten in de tavernes maakten, zou de prijsvorming echter verstoord zijn. Zulke afspraken gingen in tegen het ideaal van de publieke markt en de magistraat ging zelfs zo ver om de turfdragers en moorlieden in het geheel te verbieden om samen in de tavernen te gaan drinken. Bovendien werd er toezicht op gehouden dat de turfdragers hun prijs niet aanpasten nadat ze een prijs waren overeengekomen en een schip met brandstoffen waren begonnen te ontladen. De lonen zelf werden echter niet vastgelegd.⁶³⁸

Hoewel er in de voorgeboden van deze in 1581-87 geen lange prijsreeksen voor dezelfde producten zijn terug te vinden, de prijszetting was immers voor veel goederen ongebruikelijk, illustreerden de hierboven aangehaalde producten waarvoor er wel meerdere data zijn in deze periode de explosieve prijsstijgingen tijdens de belegering, ondanks alle inspanningen van de magistraat. Het zal ook al zijn opgevallen dat de meeste aangehaalde voorbeelden uit de periode 1582-84 stammen, wanneer de militaire druk en uiteindelijke belegering de meest extreme omstandigheden creëerden. Na de reconciliatie zijn er enkel nog regelmatig bepalingen te vinden over de vorming van de brood- en bierprijs, maar zijn er geen voorgeboden meer die expliciet een prijs vaststelden voor een veelheid aan andere waren zoals tijdens de belegering en kunnen we dus aannemen dat de prijsvorming daarvoor binnen de limieten van de marktregulering vrij was.⁶³⁹

3.4.1.2. Graan en brood

Als belangrijkste bestanddeel van het dieet was het toezien op de bevoorrading van broodgraan een continue bezorgdheid van stadsbesturen, gezien de handhaving van rust en orde en uiteindelijk de machtspositie van het stadsbestuur hierbij op het spel stond.⁶⁴⁰ Het opnemen van een morele verantwoordelijkheid om voldoende en betaalbaar graan op de markt te laten komen, was een belangrijke manier om het stadsbestuur zeker voor de armere bevolking te legitimeren.⁶⁴¹ Het verbaast dan ook niet dat in Gent doorheen de jaren 1581-87 vele voorgeboden werden uitgevaardigd over de graan- en broodhandel, vooral vanaf 1583 toen de bevoorrading van de stad in het gedrang kwam.

In de winter van 1581-82 was de graantoevoer volgens een grafiek die Dambruyne opstelde op basis van fiscale gegevens ongeveer teruggelopen tot iets minder dan de helft van de toevoer in 1568-69, een peil waarboven de graaninvoer pas in de tweede helft van 1587 weer boven zou komen.⁶⁴² In

⁶³⁵ De Vries, *The price of bread*, 31-8.

⁶³⁶ SAG, reeks 93, nr. 29, f. 346r-346v, 28.02.1582.

⁶³⁷ SAG, reeks 93, nr. 29, f. 346r-346v, 28.02.1582.

⁶³⁸ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 21v+23v, 13.07.1583.

⁶³⁹ Zie bv. SAG, reeks 93, nr. 30, f. 129r-133rv, 01.03.1585; SAG, reeks 93, nr. 30, f. 311vv, 22.09.1587.

⁶⁴⁰ Van Schaik, "Marktbeheersing," 474.

⁶⁴¹ De Vries, *The price of bread*, 9.

⁶⁴² Dambruyne, "Corporatieve middengroepen," 681.

deze verontrustende, maar nog niet kritieke situatie was het enige voorgebod over de graanhandel in 1581 een instructie aan alle inwoners, ongeacht hun status, van huizen die een huur van meer dan 2 ponden en 10 stuivers per jaar opleverden om een eigen graanvoorraad aan te kopen waar het gezin 6 maanden mee kon toekomen. De kapiteins van de burgerwacht dienden elk in de wijk van hun vendel samen met twee notabelen uit de wijk op de uitvoering hiervan toe te zien. Opdat de magistraat goed op de hoogte bleef van de stand van de graanvoorraad, moesten de kapiteins vervolgens een rapport aan de schepenen van de Keure overmaken met de namen van de inwoners in kwestie en de omvang van hun graanvoorraad.⁶⁴³ Dit beleid had twee bedoelingen: voorkomen dat de rijkere burgers wanneer duidelijk werd dat de schaarste uit de hand zou lopen alsnog massaal graan zouden inslaan en de prijzen explosief zouden doen opveren en een zicht houden op de voorraden zodat de magistraat kon ingrijpen als deze oordeelde dat er te veel graan werd achtergehouden, wat men een kwalijke vorm van speculatie vond.⁶⁴⁴ Gelijkaardige maatregelen werden ook genomen in 1586, toen alle bakkers, brouwers en graanhandelaars hun graanvoorraden met locatie en hoeveelheid moesten aangeven bij een aangestelde van de Kamer van Provisie of bij de kapitein van de wijk, omdat het belang van de gemeente geschaad werd door het achterhouden van graan.⁶⁴⁵

Vanaf 1583 werden er veel intensiever voorgeboden uitgevaardigd over de graanhandel. In november werd voor het eerst in de behandelde periode opgetreden tegen de voorkoop van graan. Handelaars zouden graan hebben gekocht dat landslieden en pachters op zolders in de stad hadden liggen, waardoor het niet rechtstreeks op de Korenmarkt kwam. Door zulke monopolievorming zou de prijs worden opgedreven, tot schade van de gemeente. Het graan mocht door de landslieden enkel op de Korenmarkt verkocht worden.⁶⁴⁶ Deze maatregel is zowel voor als na de reconciliatie voortdurend herhaald. De idee was dat voorkopers, handelaars die aan lagere prijzen waren kochten voor ze de markt bereikten, in dit geval op zolders maar vaak ook gewoon op weg naar de markt, het principe van de publieke markt ondermijnden en daarna, zeker als ze onderling prijsafspraken maakten, een te grote machtspositie op de markt zouden hebben waarmee ze de prijzen onrechtvaardig de hoogte indreven. Hun nuttige functie zoals bijvoorbeeld het voorzien van een efficiënter transport naar de markt voor de boeren werd zelden erkend en ze werden eerder gezien als *free-riders* die winst maakten zonder iets toe te voegen.⁶⁴⁷ In dit wantrouwen voor tussenpersonen zit dus zeker een aspect van de morele economie, maar het einddoel van de Gentse magistraat was dat de markt wel de rechtvaardige prijs kon vinden. Een vaste graanprijs werd in dit voorgebod noch op enig ander moment in de bestudeerde periode ingesteld.⁶⁴⁸ Vaste graanprijzen waren in het algemeen immers een zeldzaamheid omdat het prijssignaal uitschakelen op de internationale graanmarkten, waar de stad geen vat op had, dramatisch zou zijn.⁶⁴⁹ Verwant aan de maatregelen tegen voorkopers, was de heel gebruikelijke regel dat de bakkers pas na de consumenten, vanaf een uur in de namiddag, op de Korenmarkt mochten komen.⁶⁵⁰ Zo hadden de (arme) consumenten de kans om zich eerst van graan te voorzien zonder rechtstreeks tegen de bakkers op te bieden.⁶⁵¹

Naast de gebruikelijke regulering die na de reconciliatie herhaald werd, gaf de belegering ook aanleiding tot een hele reeks noodmaatregelen, waardoor graaneconomie onvermijdelijk steeds meer op een gecontroleerde rantsoenering ging lijken. Een eerste soort rantsoeneringsmaatregel was het

⁶⁴³ SAG, reeks 93, nr. 29, f. 339r-339v, 10.11.1581.

⁶⁴⁴ De magistraat was dus van oordeel dat hij door het centraliseren van de relevante informatie de toekomstige evolutie van de graanprijs beter kon voorspellen dan de speculanten in een gedecentraliseerde markt. De mate waarin speculatie effectief bijdroeg aan vroegmoderne graanschaarstes (wat impliceert dat speculanten de prijsevoluties inderdaad niet konden voorspellen) of deze net temperde door aan arbitrage over tijd en ruimte te doen, is echter nog steeds niet op een eenduidige wijze vastgesteld door het historisch onderzoek; Cormac Ó. Gráda en Jean-Michel Chevet, "Famine and market in ancien régime France," *The Journal of Economic History* 62 (2002): 726; Van Schaik, "Marktbeheersing," 489.

⁶⁴⁵ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 210v, 11.06.1586; SAG, reeks 93, nr. 30, f. 219r, 26.07.1586.

⁶⁴⁶ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 42v-42r, 08.11.1583.

⁶⁴⁷ Davis, *Medieval market morality*, 253-57.

⁶⁴⁸ Dambuyne, *Corporatieve middengroepen*, 683.

⁶⁴⁹ Van Schaik, "Marktbeheersing," 477.

⁶⁵⁰ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 47r-47v, 14.12.1583.

⁶⁵¹ Buchanan Sharp, *Famine and scarcity in late medieval and early modern England: the regulation of grain marketing, 1256-1631* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), 216.

verbieden van het gebruik van het levensnoodzakelijke graan voor luxeproducten of op een manier die niet efficiënt was. In november 1583 werd het bijvoorbeeld verboden om koeken te bakken of bier te brouwen met tarwe of rogge.⁶⁵² Tijdens de korte wapenstilstand in het voorjaar van 1584 stelde de magistraat een uitvoerverbod in voor alle levensmiddelen, dat van kracht moest blijven totdat ook de toevoer naar de stad weer werd geopend, maar dat heeft Farnese nooit toegestaan (*supra*).⁶⁵³ Vanaf juni 1584 werd de controle veel extremer en werd het verboden om enige graanverkoop te doen zonder toestemming van de daarvoor verantwoordelijke ‘*polliciemeesters*’, op straffe van de verbeurte van al het graan dat men bezat.⁶⁵⁴ In juli bleek dat zowel de gevluchte landslieden als de burgers in de stad wanneer ze konden met hun hele gezin vertrokken en bij hun vertrekken het graan dat ze nog in voorraad hadden toch vrij verkochten. Daarom moest iedereen voor hij de stad kon verlaten voortaan aangeven hoeveel graan van welke soort hij had liggen, waarna dit door de stad werd gekocht en naar een magazijn werd gebracht.⁶⁵⁵ Molenaars mochten op hun beurt zich niet langer laten betalen in natura met een deel van het meel, het ‘*multer*’, maar met 8 stuivers per gemalen zak.⁶⁵⁶

Daarbij heeft een door oorlog en belegering teweeggebrachte schaarste een aantal eigenheden die ook een andere respons vragen dan een schaarste omwille van een misoogst zoals in 1585-86 (*infra*). Tijdens de belegering stond de markt minder centraal, maar wel de concrete uitdaging om graan uit de handen van de vijand te houden en in de stad te brengen. In juni 1583 riep de magistraat voor het eerst op om graan, in dit geval gerst, te gaan maaien aan de kant van de Leie en de Schelde die door de vijand gecontroleerd werd, om de stedelingen en vele vluchtelingen en de ruitery te kunnen voeden. Daarbij wierp zich een dilemma op waar de magistraat tot het einde van de belegering mee worstelde: hoe moest de bescherming van private eigendom worden afgewogen tegen de nood van het algemeen belang? Zoals we zullen zien hield men verrassend lang vast aan de bescherming van eigendomsrechten, zelfs van plattelandsbewoners en wanneer dat ten nadele lijkt van de stad. In dit geval kregen de eigenaars acht dagen om zelf te maaien, wat er dan nog stond, zou worden gemaaid in naam van de Generaliteit tot gebruik door de ruiters in de stad.⁶⁵⁷ In juni 1584 werd nog opgetreden tegen landslieden die in de omgeving van de stad gerst gingen afsnijden op andermans velden en andere waren plunderden om in de stad te verkopen.⁶⁵⁸ Enkele dagen later werd, opmerkelijk vanwege de kolonels, een gebod uitgevaardigd dat het eveneens verbood om binnen de Rijkgracht groenten of graan van de velden te plukken of te snijden, op straffe van een arbitraire correctie en schadevergoeding.⁶⁵⁹ In juli was de situatie in de stad zodanig verslechterd dat de belangenafweging begon om te slaan en dat men toestond dat iedereen vruchten ging plukken buiten de Rijkgracht en de stadspoorten, terwijl de pachters van gronden binnen de Rijkgracht hun oogst ook zo snel mogelijk moesten binnenbrengen, voor ze in handen van de vijand viel.⁶⁶⁰ De volgende dag werd besloten om deze operatie te laten ondersteunen door een militaire escorte van ruiters en voetsoldaten, terwijl iedereen die wilde deelnemen zich met wagens moest verzamelen zodat ze onder bescherming konden vertrekken.⁶⁶¹ Uiteindelijk werden de belangen van de Gentenaars ook in de stad wel voorop geplaatst. Op 2 juni 1584 oordeelde de magistraat dat men vanwege de belegering alle graan en levensmiddelen in de stad diende aan te wenden om de ‘*inboorlingen, poorters ende burghers deser stede*’ te voeden. Landslieden mochten geen graan meer kopen op de markt en als ze niet konden leven van hun eigen graan, moesten ze maar uit de stad vertrekken.⁶⁶²

Ondanks al deze extreme maatregelen is er ook in deze periode dus geen maximumprijs terug te vinden in de voorgeladen. Dambruyne opperde wel dat het calvinistisch bestuur de prijs kunstmatig laag hield, daar de graantoevoer in 1584 compleet tot stilstand kwam, maar de prijzen volgens zijn data veel lager bleven dan in 1585 en 1586. De Calvinistische Republiek zou ook bij momenten zelf graan

⁶⁵² SAG, reeks 93, nr. 30, f. 41r-41v, 03.11.1583.

⁶⁵³ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 61r-61v, 20.03.1584.

⁶⁵⁴ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 85r-85v, 29.06.1584.

⁶⁵⁵ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 90v-91r, 18.07.1584.

⁶⁵⁶ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 88r, 12.07.1584.

⁶⁵⁷ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 20v-21r, 25.06.1583.

⁶⁵⁸ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 77v-78v, 11.06.1584.

⁶⁵⁹ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 84r-84v, 23.06.1584.

⁶⁶⁰ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 87v, 12.07.1584.

⁶⁶¹ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 88v-89r, 13.07.1584.

⁶⁶² SAG, reeks 93, nr. 30, f. 76r-76v, 02.06.1584.

hebben gekocht op de internationale markten, maar dat kan in 1584 weinig verschil hebben gemaakt. Hoe de magistraat de prijs dan wel gemanipuleerd zou hebben, is echter niet duidelijk. Traditioneel kon de magistraat dat doen door onvrij graan uit de graanstapel op de markt te brengen, maar die was ook afhankelijk van doorstromende handel en naar het stapelrecht wordt in de voorgeboden nooit verwezen.⁶⁶³

Na de reconciliatie verdwenen de extreemste noodmaatregelen, maar de gebruiksbeperkingen werden wel aangehouden tot in 1587. Het bakken van allerlei soorten koeken bleef verboden, net als het gebruik van graan voor stijfsel voor textiel.⁶⁶⁴ Het gebruik van wit deeg voor gebak en brood werd in 1586 eveneens verboden.⁶⁶⁵ Een groot verschil met het beleid van voor 1584 is wel dat deze maatregelen in mei 1586 vanwege een vorstelijk plakkaat werden afgekondigd, waar er in de Gentse bevoorradingspolitiek daarvoor geen sporen van enige coördinatie zijn. Om de naleving van deze gebruiksbeperkingen beter te kunnen controleren, mochten de bakkers niet langer 's nachts bakken. In dit pakket van maatregelen zat ook opnieuw de verplichting voor de molenaars om zich in geld te laten betalen. Ook de verplichting voor de bakkers om hun brood aan de bepaalde prijs te verkopen en niet achter te houden, werd toen uitgevaardigd (*supra*). De prijs werd bepaald door de 'waerderers', maar hoe die exact te werk gingen blijkt niet uit de voorgeboden. Wel duidelijk is dat ze toezicht hielden op de relatie tussen prijs en gewicht en dat ze er ook op moesten toezien dat alle grote broden vaste gewichten aanhielden, namelijk acht, vier of twee pond.⁶⁶⁶ Bovendien werd het weer verboden om graan, meel of brood uit de stad te exporteren zonder paspoort van de schepenen.⁶⁶⁷ Bij het invoeren van een exportverbod moest altijd een afweging gemaakt worden. Men liep altijd het risico dat dit handelaars vooral zou afschrikken om nieuw graan in de stad in te voeren en in sommige gevallen verergerde deze maatregel zo onbedoeld de schaarste.⁶⁶⁸ Toen het exportverbod in augustus 1586 blijkbaar niet meer van kracht was, reageerde de magistraat dan ook meteen op geruchten die de ronde gingen dat landslieden graan dat ze naar de stad brachten, niet terug konden uitvoeren. Per voorgebod werd verduidelijkt dat iedereen vrij graan mocht invoeren, daar vrij over mocht beschikken en het desgewenst ten allen tijde weer mocht uitvoeren.⁶⁶⁹

Pas eind 1587, toen de schaarste afnam, werden de gebruiksrestricties versoepeld en volgde er een voorgebod waarin er sprake was van het bakken van wit brood. Men moest daarbij wel broden bakken die aan 1 stuiver werden verkocht en niet aan 2 stuivers.⁶⁷⁰ Over het algemeen waren de voorgeboden ondanks deze beperkingen tijdens de schaarste van 1585-86 echter veel meer op het marktgebeuren gericht dan voor de reconciliatie, wat niet onlogisch is daar de aanvoer nu vrij was en de markt dus soelaas kon bieden. Echt kritiek is de bevoorrading in deze periode dan ook niet geworden, al liepen de graanprijzen wel op tot een extreme piek van 6 keer de normale prijs uit 1568-69 in de jaren 1585-86.⁶⁷¹ Het zijn vooral de algemene regels over de eerlijke marktwerking die vaak terugkomen, zoals het verbod op voorkoop. De bakkers of hun agenten werden in 1585 bijvoorbeeld verboden om op de 'Zeeuwse Aert' aan het 'Sluizeken', waar goederen uit Zeeuws-Vlaanderen aankwamen, voor tien uur enig graan te kopen, op verbeurte van het graan. Om dit af te dwingen mochten bakkers op de marktdag, vrijdag, zelfs niet voor tien uur op de markt komen. Op de Korenmarkt werd nog eens bevestigd dat de oude voorgeboden over de werking van kracht bleven.⁶⁷² Eveneens in het belang van de geldende visie op eerlijke transacties was het verbod om de prijs te verhogen in de loop van de marktdag nadat de prijs al was vastgesteld.⁶⁷³ Eveneens verboden was het om een deel van het graan op de wagens te laten staan, wat natuurlijk de indruk wekte van een grotere schaarste.⁶⁷⁴ Vanaf 1586 worden er ook zeer regelmatig

⁶⁶³ Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 680-83.

⁶⁶⁴ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 157v, 13.08.1585.

⁶⁶⁵ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 188v, 19.05.1586.

⁶⁶⁶ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 104v-105r, 26.10.1584.

⁶⁶⁷ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 205v-206v, 12.03.1586.

⁶⁶⁸ Van Schaik, "Marktbeheersing," 488.

⁶⁶⁹ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 228v-229r, 22.08.1586.

⁶⁷⁰ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 311v, 18.09.1587.

⁶⁷¹ Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 680-81.

⁶⁷² SAG, reeks 93, nr. 30, f. 157r-158r, 13.08.1585; Gent Gemapt, Lemma "Sluizeken," www.gentgemapt.be, geraadpleegd 05.08.2025.

⁶⁷³ Zie bv. SAG, reeks 93, nr. 30, f. 221r-221v, 04.08.1586; SAG, reeks 93, nr. 30, f. 307r-307v, 04.09.1587.

⁶⁷⁴ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 305v, 26.08.1587.

voorgeboden uitgevaardigd tegen arbeiders die zich opdrongen aan de landslieden die hun graan naar de markt brachten, om te helpen bij het ontladen.⁶⁷⁵

3.4.1.3. Bier en wijn

Waar brood de belangrijkste voedselbron was, was bier met voorsprong de voornaamste dagelijkse drank, daar het water niet altijd veilig te drinken was en wijn voor het grootste deel van de bevolking te duur was om dagelijks te consumeren.⁶⁷⁶ Net zoals voor de brood-en graanhandel werden er dan ook regelmatig voorgeboden uitgevaardigd met betrekking tot bier en wijn. Een bijkomende reden om deze handel strikt te reguleren was het onvoorstelbare fiscale belang ervan voor de stad. De belastingen op bier stonden in de zestiende eeuw gemiddeld in voor 43% van de totale inkomsten van de stad.⁶⁷⁷ Bier werd hoofdzakelijk in de stad zelf gebrouwen, terwijl het aandeel ingevoerd vreemd bier doorheen de bestudeerde periode afnam, wat waarschijnlijk aan de oorlogstoestand te wijten is, aangezien Gouda in Holland traditioneel een belangrijke leverancier was.⁶⁷⁸

Bier is samen met het brood, niet toevallig de sociaal gevoeligste basisproducten, het enige product waarvan de prijs doorheen de bestudeerde periode regelmatig door de magistraat werd vastgelegd. Voor het brood gebeurde dit via de waardeerders, wat meer flexibiliteit gaf, maar de bierprijzen werden in de voorgeboden zelf vastgelegd. Dat zorgde voor erg stabiele, traag evoluerende prijzen, wat de sociale rust ten goede kwam daar bierprijsstijgingen meer dan eens tot onlusten leidden in vroegmoderne steden, maar had als effect dat de kwaliteit van het bier variabel was. In tijden van hoge graanprijzen verwaterde het bier heel sterk.⁶⁷⁹ In het algemeen was de idee wel dezelfde als bij de gereguleerde broodprijs: een vaste graanprijs instellen had te veel nadelige effecten op de aanvoer of kon tot achterhouden leiden, bij afgewerkte producten zoals bier, die in de stad geproduceerd werden, was de controle makkelijker.⁶⁸⁰ In Gent werden traditioneel vier soorten bier gebrouwen, in oplopende prijs en kwaliteit: klein bier, crabbelaer, enkele clauwaert en dubbele clauwaert. Tussen 1585 en ongeveer 1589 werd ook een nog duurdere soort, dusselaer, gebrouwen.⁶⁸¹

Ook de bierbrouwers werden vanwege hun graangebruik, vooral gerst, getroffen door de graanschaarstes en de maatregelen die daartegen werden getroffen. In 1583 werd zo bepaald dat zowel de vrije brouwers als de burgers die thuis voor eigen gebruik bier brouwden in hun mout geen tarwe of rogge mochten vermengen. Die kostbaardere granen waren voorbehouden voor de broodproductie. Daarnaast mocht er geen enkel bier meer gebrouwen of verkocht worden met een prijs van meer dan 12 schellingen groten per ton, op straffe van geschorst te worden uit de nering der brouwers. Taverniers mochten het bier niet voor meer dan drie groten per pot verkopen.⁶⁸² Het beperken van de intensiefste brouwactiviteiten hielp om graan te besparen en stadsmagistraten wilden er eveneens over waken dat er altijd voldoende goedkoop, zwakker bier voorhanden was opdat iedereen altijd toegang had tot bier.⁶⁸³ Het verwaterende effect van de prijsreguleringen werkte in feite ook als een vorm van rantsoenering en was in die zin dus niet per se ongewenst. In mei 1584 volgde dan ook een expliciet verbod op het brouwen van sterker bier dan de enkele clauwaert.⁶⁸⁴ In november van hetzelfde jaar werd er wel weer dubbel bier gebrouwen, maar dat zou aan een '*onredelicken prijs*' verkocht zijn, waarop er een maximumprijs van 16 schellingen groten per ton werd opgelegd aan zowel de brouwers van de dubbele clauwaert als aan handelaars van gelijkaardig vreemd bier.⁶⁸⁵ Die gedwongen prijspariteit tussen vreemd

⁶⁷⁵ Zie bv. SAG, reeks 93, nr. 30, f. 221r-221v, 04.08.1586; SAG, reeks 93, nr. 30, f. 307r-307v, 04.09.1587.

⁶⁷⁶ Dambruyne, *Mensen en centen*, 63.

⁶⁷⁷ Johan Dambruyne, "Sociale mobiliteit en status in het zestiende-eeuwse Gentse ambachtswezen," *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 50 (1996): 77.

⁶⁷⁸ Dambruyne, *Mensen en centen*, 65-6.

⁶⁷⁹ Wouter Ryckbosch, *Tussen Gavere en Cadzand: de Gentse stadsfinanciën op het einde van de middeleeuwen (1460-1495)* (Gent: Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde, 2007), 164.

⁶⁸⁰ Van Schaik, "Marktbeheersing," 481.

⁶⁸¹ Paul De Commer, "De brouwindustrie te Gent, 1505-1622. Deel II," *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 37 (1983): 116-17.

⁶⁸² SAG, reeks 93, nr. 30, f. 46r, 01.12.1583.

⁶⁸³ Davis, *Medieval market morality*, 423; Van Schaik, "Marktbeheersing," 483.

⁶⁸⁴ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 73v, 25.05.1584.

⁶⁸⁵ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 106r-107v, 22.11.1584.

en Gents bier kon ook een protectionistisch aspect hebben. In 1587 hadden enkele taverniers Antwerps bier aan een hogere prijs verkocht dan het in Gent gebrouwen bier, wat meteen werd verboden.⁶⁸⁶ Daarmee moet het Antwerps bier, dat mogelijks hoogwaardiger was gezien de hogere prijs en waarvoor transportkosten werden gemaakt, de facto uit de markt verdreven zijn.

In 1585 werd de dusselaer geïntroduceerd in een uitgebreid voorgebod dat orde op zake zette in de brouwindustrie. De dusselaer werd omschreven als een nieuw soort dubbel bier dat verkocht mocht worden voor 20 schellingen groten per ton, nog duurder dan de dubbele clauwaert. De tonnen moesten dan ook gemerkt worden met het teken 'XX', net zoals de andere bieren een teken hadden dat de kwaliteit aangaf. De andere bieren werden als volgt geprezen: 12 schellingen groten per ton voor dubbele clauwaert, 6 voor enkele clauwaert, 4 voor crabbelaer en 2 voor klein bier.⁶⁸⁷

Daarnaast werd ook de verkoop in de tavernes gereguleerd. De magistraat hechtte er veel belang aan dat de prijs en kwaliteit van het getapte bier transparant gecommuniceerd werden. Wie dusselaer zou gaan tappen, moest een teken uitsteken met de grote letters 'XX', net als voor alle andere bieren die men tapte, samen met de prijs, die ook per pot werd vastgelegd en tappers mochten niet zomaar hun bieren vermengen of hun aanbod aan bieren veranderen.⁶⁸⁸ Naast een eventueel aspect van consumentenbescherming, vergemakkelijkte een goede kwaliteitscontrole ook de fiscale controle.⁶⁸⁹ Ook in de productie probeerde de magistraat fraude te bestrijden die ten koste kon gaan van de stad en de consument. Het brouwen van bier met siroop in plaats van of ter aanvulling van graan was verboden omdat dit de opbrengsten uit de accijnzen van de stad en de gezondheid van de bevolking zou schaden. Thuisbrouwers, voor eigen gebruik, konden wel nog siroop gebruiken, mits zij aangifte deden aan het bureau van de bieraccijns en deze betaald werd zoals voor andere bieren.⁶⁹⁰ Voor de wijnhandel golden gelijkaardige voorschriften: ook de wijnhandelaars en wijntappers mochten verschillende soorten wijnen niet vermengen.⁶⁹¹

3.4.1.4. Marktlocaties

De open en publieke marktplaats was, zoals al duidelijk werd, een van de morele fundamenteën onder de rechtvaardigheid van de handel die er werd gedreven. De publiciteit stond garant voor eerlijke transacties. Om voor elk soort product zulk een publieke marktplaats te creëren zonder voorkoop, en om de ruimtelijke ordening niet in chaos te laten vervallen, dienden verschillende categorieën producten enkel op bepaalde markten en op bepaalde uren en dagen verkocht te worden, zoals naar oud gebruik. Door de handel enkel daar te laten doorgaan werd voorkoop vermeden, wat belangrijk was voor de prijsvorming, en kon men makkelijker toezicht houden op de kwaliteit, het respect voor de juiste procedures en de belastinginning.⁶⁹² Ambachtsmeesters mochten naast op de vaste marktdagen ook in hun winkels waren aanbieden.⁶⁹³

De paardenmarkt op de Kouter is een goed voorbeeld van de verschillende functies van dit soort regulering. Ten eerste zorgde het beperken van de veehandel tot een bepaalde marktdag ervoor dat de pachters de accijns op het vlees makkelijk konden innen. Paarden buiten de stad gaan verhandelen was verboden, omdat de belastingen daarmee ontdoken werden. Tegelijk diende een strikte ruimtelijke ordening op de markt de veiligheid, want er was altijd het risico dat de paarden iemand zouden verwonden. Wie op de paardenmarkt kwam, kon bij een ongeluk in principe de eigenaar van het paard niet aanspreken voor de schade of verwondingen. Als voorzorgsmaatregel was het tijdens de duur van

⁶⁸⁶ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 297v, 11.07.1587.

⁶⁸⁷ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 129r-133r, 01.03.1585.

⁶⁸⁸ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 129r-133r, 01.03.1585.

⁶⁸⁹ Guy Elewaut, "Herberg en overheid: politionele en fiskale aspecten van het overheidsoptreden betreffende herbergen in de Zuidelijke Nederlanden en in het bijzonder te Gent, 17de-18de eeuw," *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 40 (1986): 128-30.

⁶⁹⁰ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 251v-252v, 01.04.1587; SAG, reeks 93, nr. 30, f. 311v-312v, 22.09.1587.

⁶⁹¹ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 129r-133r, 01.03.1585.

⁶⁹² Tavernier, *Moral marketplaces*, 611-21.

⁶⁹³ Dambruyne, "Sociale mobiliteit," 78-9.

de markt voor kinderen verboden om op de Kouter te komen en mocht niemand iets naar de paarden gooien.⁶⁹⁴ Deze reguleringen werden zowel voor als na de reconciliatie begin maart herhaald.⁶⁹⁵

De textielmarkt demonstreert dan weer hoe de gecentraliseerde markt de kwaliteitscontrole vergemakkelijkte. In 1582 werd textiel aan kwaliteitscontroles onderworpen omdat er volgens de magistraat gefraudeerd werd door linnen laken van onregelmatige afmetingen te verkopen. De afmetingen werden daarom gestandaardiseerd in een aantal maten en de marktkramers die hun waren wilden verkopen, moesten deze voortaan eerst door een aangestelde van de schepenen laten controleren, waarna een officieel merkteken werd aangebracht in rode verf. Om verwarring te voorkomen moesten de brede en de smalle lakens ook op andere delen van de Vrijdagmarkt verkocht worden. Om de goede orde te bewaren kon de markt ook pas van start gaan na het luiden van een klok, wat telkens een half uur na de werkklok gebeurde.⁶⁹⁶

In 1585 werd een uitgebreid voorgebod uitgevaardigd tegen voorkoop en ter regulering van de marktplaatsen dat ook een goed beeld geeft. Eerst werd gedefinieerd wat onder voorkoop viel: het aankopen van waren onderweg naar de stad voordat ze op de markt aankwamen of anders dan op de gebruikelijke plaatsen. Wie betrappt werd op voorkoop riskeerde dat de waren in kwestie verbeurdverklaard werden en bovendien was het voorkoopcontract nietig en kon de koper de verkoper dus niet tot levering dwingen. Bovendien mocht niemand hulp verlenen aan voorkopers door de gekochte waren te stallen. Ook wanneer de transactie buiten de stadspoorten plaatsvond, verklaarden de schepenen deze te zullen vervolgen. Het kopen van waren voor eigen gebruik van marktlieden die langs de eigen deur passeerden, zonder ze tegemoet te lopen, gold echter niet als voorkoop.⁶⁹⁷ Daarna volgde een lange lijst van gepaste verkoopplaatsen, waarbij telkens aandacht was voor de orde en vrije doorgang door de straten: lijnzaad en rondzaad op de Korenmarkt, kaas, eieren, melk en fruit op de Sint-Pharahildenplaats, kersen en krieken op de Korenmarkt, runderen op de Varkensmarkt op vrijdag en op maandag in de namiddag op de Korenmarkt, Varkens op vrijdag op de Varkensmarkt etc.⁶⁹⁸

Hoewel het algemene regime van de organisatie van de markten volledig gelijkloopt is de locatie en tijd van de markten een van de enige economische aspecten waar een aantal veranderingen echt aan de regimewissel gekoppeld kunnen worden. Het calvinistische regime had de markt die op dinsdag en zaterdag traditioneel wekelijks gehouden werd bij de Sint-Pietersabdij "*om zeker goede redenen*" in 1581 verplaatst naar de Kouter.⁶⁹⁹ In 1583 werd dat gebod herhaald, met de melding dat de marktdag nog niet volgens de gregoriaanse kalender werd bepaald en dus nog steeds viel op de katholieke heiligendag van Sint-Magdalena.⁷⁰⁰ In 1584 werd de Meimarkt dan weer van Sint-Baafs naar de Kouter verplaatst, "*van de de conjuncture des tyts, ende uut zeker ander redenen*".⁷⁰¹ Een echte verklaring gaf de calvinistische magistraat niet, maar de markt te Sint-Pieters was waarschijnlijk te nauw verweven met de abdij. In april 1585 verklaarde de katholieke magistraat immers dat de kloostermarkt van Sint-Pieters weer zou worden gehouden in de in ere herstelde Sint-Pietersheerlijkheid.⁷⁰² Een ander probleem dat zich niet stelde in de calvinistische periode was dat de vele heiligendagen het aantal marktdagen beperkten. Daarom werd tijdens de graanschaarste van 1586 uitzonderlijk toch toegestaan dat er markten werden gehouden op Sint-Jans-Onthoofdingsdag en Sint-Michielsdag. De uitzondering gold evenwel enkel voor de graan- en vismarkt, waarbij het belang van het vieren van de heiligendagen voor de rest werd benadrukt.⁷⁰³

⁶⁹⁴ SAG, reeks 93, nr. 29, f. 350r-351r, 16.03.1582.

⁶⁹⁵ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 186r-187v, 08.03.1586.

⁶⁹⁶ SAG, reeks 93, nr. 29, f. 348r-350r, 09.03.1582.

⁶⁹⁷ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 167v-172r, 06.09.1585.

⁶⁹⁸ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 167v-172r, 06.09.1585.

⁶⁹⁹ SAG, reeks 93, nr. 29, f. 338r, 14.10.1581.

⁷⁰⁰ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 23v-24r, 21.07.1583.

⁷⁰¹ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 71r, 08.05.1584.

⁷⁰² SAG, reeks 93, nr. 30, f. 139v, 05.04.1585.

⁷⁰³ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 229v-230r. 28.08.1586; SAG, reeks 93, nr. 30, f. 233r-233v. 27.09.1586.

3.4.1.5. Ambachten

In het algemeen zijn er opmerkelijk weinig voorgeboden die rechtstreeks betrekking hebben op de rechten van de ambachten. Elk van de 49 officiële Gentse ambachten bezat in de vorm van een of meerdere privileges, een beroepsmonopolie op een of enkele beroepsactiviteiten dat gold in de stad en tot een mijl daarbuiten. Wie een beroep wilde uitoefenen dat corporatief georganiseerd was, moest dus tot het ambacht toetreden. In de handhaving van deze beroepsmonopolies waren ambacht en magistraat sterk met elkaar verweven. De ambachtsbesturen mochten controleren of niet-leden activiteiten uitoefenden die onder hun monopolie vielen. Als een inbreuk werd vastgesteld, kon het ambacht een officier beslag laten leggen op de handelswaren en werktuigen van de overtreder.⁷⁰⁴ Voorgeboden die de rechten van de ambachten beschermen zijn zeldzaam, wat er misschien vooral op wijst dat deze vrij goed gerespecteerd werden. Een voorbeeld van zulk een voorgebod werd wel uitgevaardigd op 26 oktober 1584, vlak na de belegering en zelfs nog voor de verzetting van de wet, wanneer de normale economische orde danig ontregeld was. In die omstandigheden was het monopolie van het bakkersambacht zwaar aangetast:

*“Utdien dat men daghelicx bevindt dat vele personen hem gheneeren, int vercoopen van diversche groote zo cleene brooden zonder ordene te haudene van ghewichte ende oock niet vry zynde inde neerynghe vanden backers deser stede, ende oock de zelve brooden vercoopende naer huerlieden eyghen goetdyncken, zonder hemlieden te regulerene, achtervolge der ordonnantie vande voornomde neerynghe, ende ditte up den name van te zyne zoeteleers ofte vivandiers, daer duere zijlieden grootelicx frauderen trecht vander stede assysen ende oock van de generale middelen. So verbiet men van wegghen heere ende wet deser stede dat negheene personen van wat qualiteyte ofte conditie zij zyn, hemlieden en vervoorderen eenich broodt binnen deser stede te backene ofte ventene, ten zy dat hij alvooren zullen gecocht hebben de vryheyt vande neerynghe vanden backers deser stede, zo wie de contrarie dede, telcken op de boete van dry ponden paerisen ende verbuerte van zelve brooden.”*⁷⁰⁵

Dit voorgebod geeft ons meteen zicht op een aantal redenen waarom het stadsbestuur het belangrijk vond om de ambachtsmonopolies in ere te houden. In de eerste plaats hielpen de ambachten de stad om fiscaal de controle te bewaren, wat veel moeilijker was als men een veelheid aan naar goeddunken en volledig onafhankelijk opererende onderneminkjes moet controleren. Daarnaast zorgden de ambachten voor een kwaliteitscontrole door bijvoorbeeld voor de consument heldere maten aan te houden. Ook waren de geregistreerde bakkers makkelijker te controleren door de waardeerders die de prijs van het brood bewaakten.⁷⁰⁶

Misschien nog interessanter zijn een aantal voorgeboden die tijdelijk inbreuk maakten op op de voorrechten van de ambachten. Zo besliste de magistraat op 4 augustus 1586 om het bakkersambacht dat in 1584 nog zo zeer werd beschermd, doelbewust open te stellen. Omwille van het aanhoudende probleem van het achterhouden van brood door de bakkers (*supra*), in strijd met het algemeen belang, stond de magistraat voor zes weken toe dat alle inwoners, ongeacht of ze lid waren van de nering der bakkers, zelf brood zouden mogen bakken en verkopen volgens dezelfde regels als voor de bakkers.⁷⁰⁷ Een week later moest de magistraat wel al ingrijpen omdat de burgers die niet gewoon waren volgens de regels van het bakkersambacht te werken hun brood aanboden buiten de toegelaten marktplaatsen en uren en de vrije bakkers van het ambacht dus oneerlijk beconcurrerden. Hoewel de openstelling behouden bleef, moest iedereen die brood wilde bakken en verkopen zich voortaan laten registreren bij de gezworene van de nering der bakkers, die zijn naam en woonplaats zou noteren. Bovendien moest aan de woning een teken worden uitgestoken. Dit alles opdat de ‘*waerderers*’ van het brood de broden makkelijk konden komen controleren op hun gewicht en op de correcte prijs konden stellen. Ook de kwaliteitscontrole werd aangescherpt, niemand mocht zijn meel bijvoorbeeld vermengen met gerst en het brood verkopen als roggebrood.⁷⁰⁸

⁷⁰⁴ Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 26-35.

⁷⁰⁵ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 104v-105r, 26.10.1584.

⁷⁰⁶ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 104v-105r, 26.10.1584.

⁷⁰⁷ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 221v, 04.08.1586.

⁷⁰⁸ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 226v-228r, 11.08.1586.

Het is een maatregel die ondanks alle controle nogmaals het pragmatisme van de magistraat demonstreert: om hetzelfde doel, een rechtvaardige prijs en zekere bevoorrading, te bereiken, was men dus zowel bereid om hard in de markt in te grijpen als om de markt drastisch open te gooien. Een identieke dynamiek is beschreven door De Meulenaere in Brugge, waar de kaarsenmakers zich in 1587 ook niet wilden schikken naar een hen opgelegde maximumprijs en hun ambacht eveneens als sanctie werd opengesteld.⁷⁰⁹ Men zou in dit soort maatregel naar een uiting van de nieuwe samenstelling van het stadsbestuur, met minder invloed voor de ambachten, kunnen zoeken, ware het niet dat ook de calvinistische magistraat tijdens de belegering ambachten openstelde, namelijk die van de beenhouwers en visverkopers, weliswaar altijd met de vermelding dat de maatregel tijdelijk was en geen afbreuk zou doen aan de privileges van de ambachten in kwestie.⁷¹⁰

Zulke voorgeboden zijn interessant in het licht van het aanhoudende debat over de positieve dan wel negatieve impact van de ambachten op de vroegmoderne economie. Enerzijds is het duidelijk dat stadsbesturen inzagen dat de gesloten ambachten bijdroegen aan hogere prijzen en dat het openstellen ervan een efficiënte manier was om de prijs voor de consument te drukken. Zeer kritische stemmen zoals Ogilvie zien de ambachten dan ook voornamelijk als een mechanisme voor *rent-seeking* door een selecte groep die de stadsbesturen nuttige diensten verleende bij onder meer de belastinginning in ruil voor privileges ten koste van de rest van de bevolking en de economische ontwikkeling.⁷¹¹ Vele anderen wijzen op de veel bredere sociale werking van de ambachten, die andere waardevolle belangen realiseerden. Dit debat beslechten is hier niet het opzet, maar bronnen als deze zouden er aan kunnen bijdragen. Alleszins kan in de attitude jegens de ambachtsmonopolies geen verschil tussen de calvinistische en katholieke magistraat worden afgeleid uit de voorgeboden.

3.4.2. Fiscale regelgeving

De fiscale voorgeboden zijn over het algemeen de uitgebreidste, meest gedetailleerde voorgeboden die werden uitgevaardigd. Dat geeft misschien een indicatie van de prioriteiten van het stadsbestuur in deze periode van permanente geldnood, eerst vanwege de oorlogsinspanningen, daarna vanwege de boete van 200.000 gouden kronen die het Reconciliatieverdrag oplegde, het equivalent van 2,7 keer de gemiddelde stadsontvangsten in de voorgaande jaren.⁷¹² De voorgeboden getuigen vooral van de eeuwige wedloop tussen burger en overheid om achterpoortjes te vinden dan wel te sluiten, waarbij complexe controlesystemen werden opgezet. De manier waarop belastinginning werd georganiseerd, gecontroleerd en afgedwongen verdient zonder meer een grondige studie en krijgt hieronder enige aandacht, maar het uitgebreid bespreken van al deze detailregels zou ons in deze algemeen opgezette studie van de voorgeboden te ver leiden. Hieronder geef ik dan ook vooral een beknopte analyse van de verschillende belastingen die in de voorgeboden terugkomen met het oogmerk om inzicht te krijgen in de fiscale keuzes van de magistraat voor en na de reconciliatie. Daarbij kunnen de voorgeboden een licht werpen op de verschillende belastingen die in de bestudeerde periode geïnd zijn en de inspanningen die de stad deed om de inning te verzekeren, maar ze geven een fragmentarisch beeld en wat volgt moet eerder als een aanzet gezien worden voor een grondigere studie die de voorgeboden zou aanvullen met gegevens uit de stadsrekeningen of andere fiscale bronnen.⁷¹³

Net als bij het economisch beleid, waar de verschillen uiteindelijk beperkt bleven, zouden we kunnen vermoeden dat de andere sociaaleconomische samenstelling van de magistraat voor en na de reconciliatie zijn weerslag zou hebben op de gekozen fiscale strategieën. Dat is overigens ook reeds tot op zekere hoogte aangetoond in de bestaande literatuur, met name de analyses van Despretz en

⁷⁰⁹ De Meulenaere, "De invloed van ideologie," 59-60.

⁷¹⁰ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 57v-58r, 21.02.1584; SAG, reeks 93, nr. 30, f. 76v, 05.06.1584.

⁷¹¹ Dambruyne, "Sociale mobiliteit," 73-5; Sheilagh Ogilvie, "'Whatever is, is right'? economic institutions in pre-industrial Europe 1," *The Economic History Review* 60 (2007): 657-84.

⁷¹² Omgerekend door Dambruyne gaat het om 24 miljoen Vl. Gr.; Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 394-97.

⁷¹³ Belastingtarieven, die onontbeerlijk zijn voor een grondige analyse, zijn slechts sporadisch in de voorgeboden terug te vinden. Zelfs in de stadsrekeningen zijn deze niet altijd opgenomen, waardoor men een veelheid aan andere bronnen bij elkaar moet puzzelen, wat ons hier natuurlijk te ver zou leiden. Ryckbosch maakte wel zulk een grondige studie van de stadsfinanciën in de 15^e eeuw; Ryckbosch, *Tussen Gavere en Cadzand*, 162.

Dambruyne.⁷¹⁴ Dankzij het herstel van het regime van de Drie Leden en hun vertegenwoordiging in de Collatie zaten de wevers en de kleine neringen bovendien opnieuw rechtstreeks aan tafel wanneer fiscale kwesties werden besproken, wat zich volgens Hesters in de latere jaren van het calvinistisch bewind ook deed voelen.⁷¹⁵

Onder beide regimes werden zowel directe als indirecte belastingen geheven. Directe belastingen worden op de persoon of het huishouden geheven op basis van bepaalde kenmerken zoals zijn status of in de meeste gevallen zijn vermogen. Indirecte belastingen viseerden de productie van en transacties met consumptiegoederen, zoals de verkoop van levensmiddelen, bovenal bier en wijn. In de literatuur beschouwt men directe belastingen meestal als socialer omdat de vermogendste belastingplichtigen bij bijvoorbeeld heffingen op onroerend goed in principe het meest zullen bijdragen, terwijl indirecte belastingen op levensmiddelen proportioneel veel harder wegen op het budget van de armeren en middengroepen. Directe belastingen worden daarom geassocieerd met stadsbesturen waarin middengroepen zoals de ambachten actiever participeren, terwijl het opdrijven van de indirecte belastingen vaak gezien wordt bij aristocratisch samengestelde stadsbesturen. Zoals Ryckbosch al waarschuwde, kan de realiteit echter genuanceerder zijn afhankelijk van de modaliteiten van de belasting in kwestie.⁷¹⁶

3.4.2.1. Directe belastingen

Tabel 2: Jaarlijks aantal voorgeboden per categorie van directe belastingen

Belasting	1581	1582	1583	1584	1585	1586	1587	Totaal
Vijfde penning	2					4	2	8
Maandelijks contributie voor garnizoen				6				6
Maandelijks verplichte leniging voor garnizoen						5		5
Wekelijkse contributie							1	1
Capitaties ingevolge Reconciliatieverdrag				2	5	2		9
Koegeld				5				5
Koe-en paardengeld tegen 'vrijbuiters'						1		1
Maandelijks heffing i.p.v. nieuw maalgeld						5		5
Confiscaties				2				2
Totaal	2	0	0	15	5	17	2	42

717

Tabel 2 geeft een overzicht van het aantal voorgeboden dat per categorie en per jaar over de directe belastingen werd uitgevaardigd. Puur op basis van deze cijfers voor 1581-1587 zou de hypothese dat het calvinistische bestuur meer directe belastingen zou heffen, ontkracht worden. We zien immers vooral dat het aantal voorgeboden over directe belastingen vanaf het overgangsjaar 1584 sterk steeg. Tabel 3 (*infra*) demonstreert echter dat ook het aantal voorgeboden over de indirecte belastingen zeer sterk toenam na de reconciliatie. De voorgeboden geven dan ook vooral blijk van een algemene toegenomen bezorgdheid over de inning van alle belastingen in het licht van de boete die ingevolge het reconciliatieverdrag betaald moest worden en de stad gelijktijdig trof met het vertrek van minstens 15.000 inwoners, een aanhoudende economische crisis en een graanschaarste, wat de belastbare basis

⁷¹⁴ Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 497-506; Despretz, *De restauratie*, 76-108.

⁷¹⁵ David Hesters, "'Zoot hier voortijts geweest hadde.'" De rol van de stedelijke corporaties in de Gentse calvinistische republiek (1577-1584)" (masterproef, Universiteit Gent, 2009), 46-61; Van Bruaene, "Een religieuze republiek," 113.

⁷¹⁶ Ryckbosch, *Tussen Gavere en Cadzand*, 100-01.

⁷¹⁷ Tabel samengesteld op basis van de index in de bijlage. Als er geen waarde staat, betekent dit dat er dat jaar geen voorgebod over een belasting in die categorie is uitgevaardigd. Dit geeft een overzichtelijkere weergave.

danig moet hebben doen inkrimpen.⁷¹⁸ Bovendien zijn alle directe belastingen in de bestudeerde periode *ad hoc* gemotiveerde uitzonderlijke belastingen om het hoofd te bieden aan verschillende aspecten van de crisissituatie in de jaren 1580. Het mag dan ook niet verbazen dat het belegeringsjaar 1584 en het hongerjaar 1586 sterke piek jaren zijn voor de voorgeboden over de directe belastingen. Door de *ad hoc* aard van deze belastingen, kunnen we ook vermoeden dat de voorgeboden een representatiever beeld geven van de in een bepaald jaar geheven belastingen dan voor de indirecte belastingen, die niet per se elk jaar in een voorgebod werden herhaald. Hoewel de stadsinkomsten van de meeste 16^e-eeuwse steden, net als in Gent, volledig gedomineerd werden door de indirecte accijnzen op bier en wijn, was het bovendien zelfs in steden met patricische stadsbesturen niet ongebruikelijk dat men in tijden van crisis toch maatregelen koos die de elite relatief meer raakten en de sociale rust niet al te zeer ondermijnden.⁷¹⁹ Een korte bespreking van elke belastingcategorie geeft natuurlijk nog meer inzicht in de beleidskeuzes.

De vijfde penningheffing was een belasting van 20% op de (potentiële) huuropbrengsten van onroerende goederen in een jaar. In Antwerpen nam men soms ook een jaarlijkse rente van 6,25% op de waarde van het onroerend goed, die het goed zou kunnen opbrengen, als basis. De huurwaardes van de huizen werden echter niet bij elke penning opnieuw geschat.⁷²⁰ In Gent werd de vijfde penning zeker geïnd in 1577, 1578, 1579, 1580, tweemaal in 1586 en in 1587. In 1581 vermaande de magistraat iedereen die nog een betalingsachterstal had voor de vijfde penning ter betaling van de oorlogskosten die geheven was in 1577, 1578 en 1579 om deze binnen acht dagen te betalen op straffe van dwanguitvoering. De impopulariteit van belastinginners is van alle tijden, want de magistraat vond het nodig om iedereen te verbieden de officiers die voor de uitvoering verantwoordelijk waren met woorden of daden te kwetsen op arbitraire correctie.⁷²¹ In de context van de belastinginning waren de officiers stadsambtenaren die hun ambt gekocht hadden van de stad of pachtten en daar hun inkomsten uit wonnen.⁷²² Later in 1581 volgde een nieuwe vijfde penning, ingesteld op het niveau van de Staten van Vlaanderen, op de huurwaarde van de onroerende goederen zoals huizen, molens en gronden in Gent in 1580, die gedeeld werd door de eigenaar en de huurder.⁷²³ Omdat de directe belastingen gemotiveerd werden, zijn ze ook retorisch soms interessant. Voor deze vijfde penning ter betaling van de Staatse legers werd de volgende moraliserende oproep gedaan:

*“Ende al behoorde een yeghelyck tot deffensie van zynen vaderlande, wyfven ende kinderen ghewillichlick te employeren met lyf ende goet es te meer met zulcke ende ghelycke contributiën, es nietmin ter kennisse van heere ende wet ghecommen dat velen ende diverse insetenen deser stede ende scependomme van dien in ghebreke blyfven up te bringhene de vyfsten penning zo die ghetauxeert staen nietmeer van den jaere LXXIX als van den jaere tachtentich onder tdexele van diverse exception ende impertinente uutvluchten daarmede zij pooghen hemlieden te behelpene”*⁷²⁴

Marnef zag in de Antwerpse Calvinistische Republiek tekenen van een relatief hoge mate van betalingsbereidheid tegenover de stedelijke belastingen, gezien ze in de calvinistische periode relatief sociaal rechtvaardig werden verdeeld en in een transparant systeem werden gebruikt. Zeker in vergelijking met de felle weerstand tegen de penningheffingen van Alva in de jaren 1570, die werden gepercipieerd als tot dienste staand van een terreurregime, passeerden de penningheffingen voor de Staatse zaak veel vlotter.⁷²⁵ Hoewel het voorgebod natuurlijk blijkt geeft van een imperfecte navolging, is het eveneens een indicatie van de sterk moreel beladen plicht om bij te dragen, vergelijkbaar met de retoriek over de burgerwacht (*supra*). Die retoriek van burgerlijke deugd is helemaal niet zo hoogdravend terug te vinden in de fiscale voorgeboden van na de reconciliatie. Zeker het begrip ‘vaderland’ is in de voorgeboden geheel eigen aan de opstandige periode en komt in geen enkel

⁷¹⁸ Dambruyne, *Mensen en centen* 347-51.

⁷¹⁹ B. Ann Tlusty, "Full cups, full coffers: tax strategies and consumer culture in the early modern German cities," *German History* 32 (2014): 10.

⁷²⁰ Rogier van Kooten, "Antwerpen 1584: oorlog en ongelijkheid in de stedelijke ruimte" (Ongepubliceerd proefschrift, Universiteit Antwerpen, 2021), 58-9.

⁷²¹ SAG, reeks 93, nr.29, f. 317v-318r, 14.04.1581.

⁷²² Elewaut, "Herberg en overheid," 127.

⁷²³ SAG, reeks 93, nr.29, f. 331v-331r, 09.09.1581.

⁷²⁴ SAG, reeks 93, nr.29, f. 331v-331r, 09.09.1581.

⁷²⁵ Guido Marnef, "An experiment of social equality?," 193-94.

voorgebod na de reconciliatie terug, terwijl het daarvoor toch met enige regelmaat gebezigd werd.⁷²⁶ De ontwikkeling van een burgerlijk patriotisme, ook op een niveau dat de stad te boven ging, is onder meer door Arnade aangestipt als kenmerk van de Opstand, en hier wordt heel concreet wat de implicaties zijn van het al dan niet kunnen opwekken van zulk een burgercultuur.⁷²⁷

Na de reconciliatie volgden er nog drie vijfde penningen. In 1586 lijkt de stad daar twee keer op eigen initiatief toe zijn over gegaan. Volgens Dambruyne lag het initiatief bij alle penningheffingen echter bij de Vlaamse Staten.⁷²⁸ De eerste heffing diende tot onderhoud van het garnizoen en de tweede om vertrekkende soldaten uit het garnizoen hun achterstal te betalen. Het systeem was hetzelfde als voor de reconciliatie, maar de retoriek is afwezig.⁷²⁹ Bij de vijfde penning van 1587, om de achterstallen van de stad te betalen, wordt voor het eerst weer gewag gemaakt van een koninklijk octrooi.⁷³⁰ Dat was echter vooral voor het heffen van indirecte belastingen verplicht.⁷³¹ Afhankelijk van de actualiteit van de onderliggende schatting van de huur, kan een penningheffing op vastgoed voor de stadskas het voordeel hebben gehad dat de inkomsten minder afhankelijk zouden moeten zijn van de demografische en economische conjunctuur dan de indirecte belastingen.

Op de penningheffingen na werden er tot 1584, op basis van de voorgeboden geen directe belastingen ingesteld. In het crisisjaar 1584 volgden echter verschillende nieuwe belastingen om de concrete problemen van de belegering het hoofd te bieden. Zo wordt er vanaf juni gewag gemaakt van een contributie die als penning na een taxatie, hoe precies is niet duidelijk, maandelijks werd geïnd voor de betaling van het garnizoen, daar men anders grote ongeregelheden vreesde bij de soldaten.⁷³² De motivering van belastingen ter voorkoming van muiterij is in 1581-87 een constante en gezien het onophoudelijke voorkomen van muiterijen aan beide zijden was dit zeker geen loze angst.⁷³³ Deze contributie komt het laatst terug op 26 september 1584, ter uitbetaling van het vertrekkende Staatse garnizoen na de reconciliatie. Hoewel de magistraat nog niet verzet was, werden de Staatse soldaten die de stad maandenlang verdedigd hadden, nu officieel vijanden en nutteloos, als een last voor de stad omschreven. Iedereen moest dan ook al tegen de volgende ochtend zijn openstaande contributies betalen, opdat de soldaten meteen, konden vertrekken:

*“up dat zy alle tsamen zeer corts moghen vertrecken midts dat huerlieder blyfven causeert ende medebrynct innumerable schade ende interest voor de inzetenen deser stede, die daerduere ghepriveert werden van allerley leestochte negotiatie ende coophandel”*⁷³⁴

Tegelijkertijd werd er vanaf juni 1584 gesproken over een wekelijkse contributie die voor drie maanden was ingesteld, zonder verdere uitleg.⁷³⁵ Uit andere voorgeboden blijkt dat het om het koegeld gaat, een belasting van 4 stuivers per week op iedereen die een levende koe in Gent hield, ter financiering van de oorlog. Vanwege de belegering zullen meer mensen hun vee geprobeerd hebben in de stad veilig te stellen. In de zin dat koeien en hun afgeleide producten in de belegerde stad luxegoederen geweest zullen zijn, denk aan de stijging van de boterprijs (*supra*), lijkt dit een directe belasting die zowel een relatief welgestelde groep kan hebben geïsoleerd als de gevluchte landslieden die in Gent waren bijeengepakt. De inning van het koegeld was echter geen sinecure omdat koeien continu verkocht of geslacht werden, van de vijand werden geroofd en bewust van het ene naar het andere kwartier van de stad verplaatst om de belastinginners te ontlopen. Daarom werd vanaf 18 juli niemand nog van zijn plicht tot het betalen van het koegeld ontslagen vooraleer hij de collecteur van zijn kwartier de naam en woonplaats van de koper van hun koe of een behoorlijke attestatie van de slager had geleverd.⁷³⁶ Het koegeld werd het

⁷²⁶ Zie bv. SAG, reeks 93, nr.30, f. 8r-8v, 03.11.1582; SAG, reeks 93, nr.30, f. 25r, 30.07.1583.

⁷²⁷ Arnade, *Beggars, iconoclasts and civic patriots*, 9-11, 241-63.

⁷²⁸ Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 499-500.

⁷²⁹ SAG, reeks 93, nr.30, f. 210v-211r, 14.06.1586; SAG, reeks 93, nr.30, f. 237v, 09.12.1586.

⁷³⁰ SAG, reeks 93, nr.30, f. 313r-313v, 15.10.1587.

⁷³¹ Elewaut, "Herberg en overheid," 131-32.

⁷³² SAG, reeks 93, nr.30, f. 84v-85r, 23.06.1584.

⁷³³ Parker, *The army of Flanders*, 185-206.

⁷³⁴ SAG, reeks 93, nr.30, f. 100r-100v, 26.09.1584.

⁷³⁵ SAG, reeks 93, nr.30, f. 84v-85r, 23.06.1584.

⁷³⁶ SAG, reeks 93, nr.30, f. 91v-92v, 18.07.1584.

laatst vermeld op 21 september, vlak na de reconciliatie, en was dus geheel eigen aan de belegeringscontext.⁷³⁷

Verder hebben beide regimes hun inkomsten in 1584 aangevuld met de confiscatie van goederen van vijanden, al is dat strikt genomen geen echte belasting. In juni 1584 verkondigde de calvinistische magistraat beslag te leggen op alle roerende en onroerende goederen en renten toebehorende aan personen die de kant van de vijand hadden gekozen. Iedereen moest deze aangeven als hij er weet van had en maakte afhankelijk van de waarde dan aanspraak op een tiende tot een vierde van de in beslag genomen goederen, met uitzondering van renten die liepen ten laste van de stad, die de stad niet doorgaf maar ten gunste van zichzelf liet uitdoven. Bovendien moesten alle katholieke clerici de kerkelijke goederen die ze nog verborgen hielden aangeven op straffe van verlies van hun alimentatie.⁷³⁸ In principe zijn al deze beslagleggingen door artikel 8 van het reconciliatieverdrag in september ongedaan gemaakt, ongeacht of de goederen ondertussen waren doorverkocht.⁷³⁹ In december gaf de katholieke magistraat iedereen die roerende goederen van ‘rebellén’ in bezit had acht dagen om deze aan te geven aan een door Farnese aangestelde commissaris. Dit in uitvoering van een koninklijk plakkaat dat de aangever een vijfde van de waarde toekende.⁷⁴⁰

De significantste directe belasting in de bestudeerde periode was de capitatie die tweemaal werd geheven in uitvoering van het Reconciliatieverdrag. Artikel 10 van dat verdrag stipuleerde dat een deel van de boete van 200.000 gouden kronen betaald moest worden via een capitatie of hoofdelijke belasting geheven op poorters, inwoners en vreemdelingen die zich op dat moment in Gent bevonden en dat niemand uit de stad mocht vertrekken alvorens deze te hebben betaald en een paspoort te hebben ontvangen van de magistraat. Officieel diende de boete tot terugbetaling van de oorlogskosten die Filips II tegen Gent moest maken. De rest van de boete kon met andere middelen later betaald worden.⁷⁴¹ Gezien het Reconciliatieverdrag protestanten twee jaar liet om te vertrekken en een grote emigratie, dus vermindering van de belastbare basis, al te voorzien was, is het begrijpelijk dat deze methode aantrekkelijk was. Dat is ook de reden waarom de methode niet vrij werd gelaten aan de stad zoals bij eerdere boetes in 1492 en 1540.⁷⁴² Het eerste voorgebod dat na de reconciliatie werd afgekondigd, op 20 september 1584, heeft dan ook betrekking op dit uitreisverbod. In een voorgebod dat bol staat van de onderdanige retoriek jegens de *“Coninckelijke majesteyt van Hispanien etc. onsen harden gheduchten heere”*, verklaarde de magistraat dat niemand uit de stad diende te vertrekken voordat zijn quote betaald was en een paspoort was verleend. Echter was de magistraat op de hoogte gebracht dat sommigen al probeerden de stad te ontvluchten, wat de lasten op de achterblijvers zou opdrijven. Daarom werd iedereen die zich aan de capitatie onttrok uitgesloten van het Reconciliatieverdrag en dus ook de gratie verleend door Farnese.⁷⁴³

Het vaststellen van de individuele quotes en de uitvoering van de capitatie liet echter op zich wachten tot na de aanstelling van de nieuwe magistraat. Gezien de oude magistraat niet betrouwbaar was, greep Farnese ondertussen zelf in door de schatters aan te stellen, waarbij hij een selectie maakte uit de katholieke stadsnotabelen die niet actief aan de politiek van de Calvinistische Republiek hadden meegewerkt.⁷⁴⁴ Hoe de taxatie gebeurde is in de bronnen bewust vaag gehouden, maar uit onderzoek van Dambruyne blijkt dat men naast het vermogen van elk gezinshoofd ook rekening hield met zijn algemene status en in het bijzonder zijn religieuze en politieke houding tijdens de Calvinistische Republiek. De belasting werd dan ook vooral door de politieke winnaars op de politieke verliezers afgewenteld. Dat impliceerde in de Gentse context, waar de ambachtsmeesters de drijvende kracht achter het calvinistisch bewind waren, ook dat deze sociaal-economische middengroep het sterkst gevisieerd werd. In de capitatie van 1584 was 40,1% van de gezinshoofden belastingplichtig. 70% van hen waren ambachtsmeesters en samen stonden ze in voor meer dan driekwart van de totale belastingssom. Het stadspatriciaat, dat veelal katholiek was gebleven werd dus veelal ontzien.⁷⁴⁵ Het is

⁷³⁷ SAG, reeks 93, nr.30, f. 98v-99r, 21.09.1584.

⁷³⁸ SAG, reeks 93, nr.30, f. 83r-84r, 23.06.1584.

⁷³⁹ Farnese, *Artijclen ende conditien*, f. 3v.

⁷⁴⁰ SAG, reeks 93, nr.30, f. 111v-112r, 05.12.1585.

⁷⁴¹ ⁷⁴¹ Farnese, *Artijclen ende conditien*, f. 4v.

⁷⁴² Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 396.

⁷⁴³ SAG, reeks 93, nr.30, f. 97v-98v, 20.09.1584.

⁷⁴⁴ Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 396.

⁷⁴⁵ Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 397-408, 468.

daarmee het perfecte voorbeeld van hoe een directe belasting evenzeer tegen de lagere en middengroepen als tegen de toplaag van de samenleving kan worden gericht. Evenwel kan deze eerste capitatie nog niet volledig aan de nieuwe magistraat geweten worden, maar veeleer aan de aanstellingen van Farnese. Toen de quotes op 26 november werden bekend gemaakt, zette de nieuwe magistraat zich wel volledig in om de inning te verzekeren. Iedereen kreeg van de magistraat in principe drie dagen om zijn quote te voldoen, op straffe van dwanguitvoering op zijn roerende goederen, opsluiting of de inkwartiering van soldaten. Daarnaast werden uitgebreide maatregelen genomen opdat mensen zichzelf of hun vermogen niet aan de belasting zouden kunnen onttrekken. Men nam maatregelen tegen het kopen en verbergen van goederen en schippers riskeerden zware straffen als ze iemand de stad uit voerden. Bovendien reserveerde de stad zich het recht voor om in feite een Pauliaanse vordering in te stellen tegen vervreemdingen van goederen met het loutere doel om ze aan die capitatie te onttrekken. Deze transacties werden door de stad voor nietig gehouden.⁷⁴⁶

De eerste capitatie was oorspronkelijk begroot op een totaal van 12.789.680 Vlaamse groten, maar omdat de opbrengst onder de verwachtingen bleef, werd op 7 januari 1585 een tweede capitatie opgelegd, die na een bijstelling zes miljoen Vlaamse groten moest opbrengen.⁷⁴⁷ Ook hierbij werd tegen ontduikers opgetreden.⁷⁴⁸ Doorheen 1585 en 1586 werd ook nog regelmatig opgeroepen om achterstellen te betalen, maar in juni werd gezien de acute geldnood van de stad een vermindering van een vijfde toegestaan aan iedereen die de resterende vier vijfden meteen zou opbrengen.⁷⁴⁹ Op dezelfde voorwaarde werden er daarnaast heel wat reducties toegestaan op rekwest, vaak met het argument dat men steeds als trouwe katholiek had geleefd.⁷⁵⁰ Dambruyne heeft het aandeel van de ambachtsmeesters in de tweede capitatie niet berekend, wat spijtig is omdat de tweede capitatie volledig onder de auspiciën van de nieuwe magistraat gebeurde en dus nog meer inzicht zou geven op de fiscale keuzes van het stadsbestuur zelf in plaats van de gecommiteerden van Farnese.⁷⁵¹

Naast de capitaties werden er na de reconciliatie nog een aantal sporadische directe belastingen geheven. In 1586 werd, op basis van de voorgeboden tussen maart en oktober een maandelijks verplichte lening opgelegd ter betaling van het garnizoen, vergelijkbaar met de contributie uit 1584. Dit was een manier om snel aan geld te komen, daar verklaard werd dat de stadskas weer in hoge nood verkeerde en het risico op muiterij weer om de hoek loerde.⁷⁵² Verplichte leningen werden in principe terugbetaald, maar dat was altijd twijfelachtig, waardoor het onderscheid met een belasting vervaagde. Als ze werden terugbetaald, was dat vaak arbitrair naar de politieke voorkeuren van het stadsbestuur. Meestal troffen ze de gegoede klasse onder de stedelingen, voor wie ze dan toch in theorie nog iets milder waren dan de directe belasting van 1584.⁷⁵³ Ook het calvinistische bewind had in 1578 twee keer gebruik gemaakt van dit instrument. De eerste daarvan richtte zich ook tot de brede middengroepen, maar de tweede werd volledig bij de financiële elite van de stad geïnd. Bij deze leningen stonden de ambachtsmeesters slechts in voor 42,9% van de totale som, wat Dambruyne contrasteert met de capitaties om de verschillende fiscale strategieën tijdens en na de Calvinistische Republiek te illustreren. Vooral de clerus werd door de calvinistische magistraat niet terugbetaald.⁷⁵⁴

Een maatregel die de zogenaamd asociale belastingpolitiek van de katholieke magistraat zowel bevestigt als enigszins nuanceert is de directe belasting die in november 1585 tijdelijk werd ingesteld ter vervanging van een nieuw ingevoerd maalgeld. Het maalgeld geïnd per zak gemalen graan, tot onderhoud van het garnizoen, werd tijdelijk opgeschort om "*de aerme borghers ende inwoonders van de stadt also zeere te verlichten alst mogheyck es*" en voor vier maanden vervangen door een directe heffing op basis van een lijst die zou worden opgesteld door de gecommiteerden van de schepenen in samenspraak met notabelen van elke wijk.⁷⁵⁵ Een extra belasting op de graanconsumptie invoeren op

⁷⁴⁶ SAG, reeks 93, nr.30, f. 107v-108r. 26.11.1584; SAG, reeks 93, nr.30, f. 137r. 29.03.1585.

⁷⁴⁷ Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 399-401.

⁷⁴⁸ SAG, reeks 93, nr.30, f. 125r-125v. 16.02.1585.

⁷⁴⁹ SAG, reeks 93, nr.30, f. 154v-155r. 17.06.1585.

⁷⁵⁰ Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 401-02.

⁷⁵¹ Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 454.

⁷⁵² SAG, reeks 93, nr.30, f. 195v-196r. 20.03.1586; SAG, reeks 93, nr.30, f. 234r-234v. 17.10.1586.

⁷⁵³ Marc Boone, "De Gentse verplichte lening van 1492-1493," *Bulletin de la Commission royale d'Histoire* 147 (1981): 255-60.

⁷⁵⁴ Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 453-69.

⁷⁵⁵ SAG, reeks 93, nr.30, f. 174r-75r, 09.11.1585.

het moment dat de bevolking zwichtte onder de hoogste graanprijzen van de eeuw zou de sociale rust en orde niet bevorderd hebben, dus de magistraat zwichtte minstens tijdelijk voor deze druk en zijn morele verantwoordelijkheid voor de zwaksten. Dat gebeurde in samenspraak met de Collatie, al was die onder de *Carolina* vrij elitair samengesteld.⁷⁵⁶

In begin 1586 pleegden de koning vijandelijke groepen blijkbaar een aantal rooftochten op het platteland rond Gent. Om hiertegen op te treden was snel geld nodig, waarvoor men drie maanden lang een stuiver zou heffen per week op het bezit van elke koe of paard, in een systeem dat leek op het koegeld van 1584.⁷⁵⁷ In 1587 werd ten slotte zonder meer opgeroepen tot het betalen van een wekelijkse contributie, waarbij uit het voorgebod slechts af te leiden valt dat niet de volledige bevolking hieraan blootgesteld was.⁷⁵⁸

Het algemeen beeld van de directe belastingen is dus genuanceerd. Dankzij het onderzoek van Dambruyne is het ontegensprekelijk dat zeker de eerste capitatie een politiek gemotiveerde aanval op de ambachtsmeesters en daarmee de financiële middengroep bij uitstek van de stad uitmaakte. Als we de capitaties buiten beschouwing laten vanwege hun doelpubliek, werden er in 1584 voor de reconciliatie de meeste directe belastingen geheven die waarschijnlijk vooral de relatief gegoede inwoners troffen. In 1586 koos men daarentegen voor iets mildere verplichte leningen voor het onderhoud van het garnizoen. Met drie vijfde penningen werd de welgestelde klasse echter zeker niet buiten schot gehouden door het katholieke stadsbestuur dat zwichtte onder de reconciliatieboete. Een beperkte fiscale steunmaatregel voor de kwetsbaarste inwoners was het katholieke bestuur in hoge nood ook niet vreemd.

3.4.2.1. Indirecte belastingen

Tabel 3: Jaarlijks aantal voorgeboden per categorie van indirecte belastingen

	Belasting	1581	1582	1583	1584	1585	1586	1587	Totaal
	Extra 5 schelling groten per ton bier	1							1
	Bieraccijns				2	3	2	1	8
	Wijnaccijns				1	6	2	2	11
	Graanaccijns	1		1			2	2	6
	Nieuwe accijns op tarwe voor de Sassevaart	1		1		2	1	1	6
	Stukgeld/pondgeld op invoer en uitvoer				1	1	6	4	12
	Accijns op vlees		1				1		2
	Accijns op zout							1	1
	Accijns op brandstoffen							1	1
	Accijns op as					1			1
	Nieuw maalgeld						1		1
	Totaal	3	1	2	4	13	15	12	50

⁷⁵⁹

De indirecte belastingen waren voor de stedelijke financiën in de 16^e eeuw vele malen belangrijker dan de sporadische directe belastingen. Vooral de accijns op bier was van levensbelang voor de stad, daar deze gemiddeld 43% van de totale inkomsten van de stad vertegenwoordigde.⁷⁶⁰ In tegenstelling tot de directe belastingen die *ad hoc* werden geheven in tijden van nood, waren de belangrijkste indirecte

⁷⁵⁶ SAG, reeks 93, nr.30, f. 174r-75r, 09.11.1585; Dambruyne, *Mensen en centen*, 133.

⁷⁵⁷ SAG, reeks 93, nr.30, f. 181r-181v, 13.01.1586.

⁷⁵⁸ SAG, reeks 93, nr.30, f. 299r, 13.08.1587.

⁷⁵⁹ Tabel samengesteld op basis van de index in de bijlage.

⁷⁶⁰ Dambruyne, "Sociale mobiliteit," 77.

belastingen in de praktijk permanent. Wel mochten ze in principe enkel geheven worden mits een octrooi van de centrale overheid, dat na een bepaalde periode hernieuwd moest worden.⁷⁶¹ Deze octrooien hebben hun oorsprong in de verplichting om toestemming te vragen die de graven van Vlaanderen oplegden voor het heffen van indirecte belastingen toen deze nog als uitzonderlijk werden gezien, en werden verder ontwikkeld onder de Bourgondische dynastie. Tot het einde van de 13^e eeuw waren directe belastingen op vermogen, de *tallia*, immers nog de norm in de Vlaamse steden en pas rond 1360, met de ingang van het regime der Drie Leden, werden deze quasi-volledig door indirecte belastingen vervangen. In principe verleende het octrooi de vorst ook het recht op een deel van de inkomsten. De octrooien waren daarnaast een drukingsmiddel voor de vorst in de bedde-onderhandelingen.⁷⁶² In de Calvinistische Republiek werd echter heel wispelturig omgegaan met het doorstorten van belastinginkomsten. Niet alleen zal men natuurlijk de regering van Filips II niet meer gefinancierd hebben, maar vanaf het losbreken van de burgeroorlog met de Malcontenten in 1578 stelde Gent zich ook weigerachtig op om gelden over te maken aan de Generaliteit. Veeleer wendde men zo veel mogelijk middelen aan voor de eigen oorlogsvoering in Vlaanderen.⁷⁶³ De indirecte belastingen dekten in de 16^e eeuw in principe zowel de eigen uitgaven van de stad als de vorstelijke bedden. Als deze belastingen niet volstonden, genoot in normale omstandigheden de verkoop van lijf-en erfrenten nog de voorkeur op het innen van directe belastingen en het is enkel door de focus op de uitzonderlijke crisisjaren 1581-87 dat het relatieve overwicht van de indirecte belastingen in de voorgelaten uit de behandelde periode minder opvalt.⁷⁶⁴

Zoals al aangehaald gaat men er vaak vanuit dat indirecte belastingen de belastingdruk verschoven van de elite naar de bredere bevolking, omdat meestal noodzakelijke consumptiegoederen werden geïmponéerd. Ook dat wordt door het optreden van de calvinistische republieken genuanceerd. Zowel Antwerpen als Gent vaardigden in 1578 ten behoeve van de generale middelen voor de Staten-Generaal indirecte belastingen uit op luxegoederen zoals zijde en andere dure stoffen en het houden van uitbundige feestmaaltijden, waarmee de elite geïmponéerd werd.⁷⁶⁵

Uit tabel 3 blijkt een zeer scherpe stijging van het aantal voorgelaten over de indirecte belastingen vanaf de reconciliatie. De permanente aard van de indirecte belastingen betekent echter dat als er geen voorgelaten wordt uitgevaardigd over bijvoorbeeld de graanaccijns in 1582, dat zeker niet impliceert dat de accijns in dat jaar niet geïnd werd. Enkel het nieuwe maalgeld lijkt pas na de reconciliatie geïntroduceerd te zijn. Voor het overige geven de voorgelaten vooral de indruk van een veel grotere inspanning om de betaling van de accijnzen af te dwingen, in lijn met wat te verwachten valt van een stadsbestuur onder grote financiële druk en onder controle van het patriciaat, maar ook hier is een beknopte individuele bespreking op zijn plaats.

De belangrijkste accijns qua inkomsten was zoals gesteld de bieraccijns, al werd daar opmerkelijk in 1581-84 voor de reconciliatie geen voorgelaten over uitgevaardigd. Er is echter weinig reden om aan te nemen dat er substantiële verschillen waren in de werking ervan. Het overwicht van de bieraccijnzen in de stedelijke financiën was in 16^e-eeuws Europa niet ongebruikelijk. In vele steden in het Heilige Roomse Rijk was eenzelfde evolutie doorgemaakt van belastingen op vermogen naar belastingen op bier als hoofdmoot van de inkomsten, een evolutie die bijna altijd in het voordeel van de besturende klasse uitdraaide.⁷⁶⁶ De precieze aanslagvoeten zijn, bij de meeste accijnzen, ook op het bier, niet in de voorgelaten te vinden. De bieraccijns werd geïnd voorafgaand aan het transport van de tonnen bier binnen de stad. De basisprocedure was dat als bier, bijvoorbeeld door een herbergier, bij een brouwer werd gekocht, de koper eerst naar het bureau of '*comptoir*' van de bieraccijnzen moest gaan om zijn aankoop aan te geven en de accijnzen te betalen. In ruil kreeg hij een biljet dat hij aan de gezworen biervoerders kon tonen. Enkel zij mochten bier door de stad vervoeren en enkel na het vertonen van zulk een biljet, waarmee de biervoerders dus essentieel waren voor de controle op de accijns.⁷⁶⁷ In de voorgelaten vinden we varianten op deze procedures voor bijvoorbeeld ingevoerd bier, weliswaar qua hoeveelheid veel minder belangrijk, waarbij de schippers voor ze hun bier mochten lossen

⁷⁶¹ Elewaut, "Herberg en overheid," 131-32.

⁷⁶² Ryckbosch, *Tussen Gavere en Cadzand*, 30, 100-01.

⁷⁶³ Decavele, "Gent, het 'Genève' van Vlaanderen," 53.

⁷⁶⁴ Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 359-60.

⁷⁶⁵ Despretz, *De instauratie*, 78-9; Marnef, "An experiment of social equality," 188-89.

⁷⁶⁶ Tlusty, "Full cups," 4-8.

⁷⁶⁷ Elewaut, "Herberg en overheid," 127-29.

langs het bureau moesten passeren om hun accijnzen te betalen en dan de bieren met het biljet dat ze kregen te laten lossen door de gezworen biervoerders.⁷⁶⁸ Daarnaast bevatten de voorgeboden over de bieraccijns, net als voor de andere accijnzen een veelheid aan detailbepalingen om achterpoortjes te dichten en de controle te vergemakkelijken. In het algemeen was het grootste probleem voor steden echter niet dat er onregelmatigheden gebeurden bij de herbergiers of brouwers, maar dat burgers zich aan de accijnzen poogden te onttrekken door bier te gaan drinken in plaatsen die privileges genoten, zoals in kerkelijke instellingen, of buiten de stad. Steden voerden wat dit betrof dan ook een lange strijd tegen hun eigen burgers, waarbij ze vaak op de limieten van hun jurisdictie stootten. Het uitvaardigen van alsmear gedetailleerdere ordonnanties in deze strijd was een fenomeen dat pas in de 16^e eeuw verscheen.⁷⁶⁹ In Gent waren de privileges van de clerus evenwel ingetrokken tijdens de Calvinistische Republiek en claimde de stad bovendien een uitgebreide jurisdictie in de omgeving, waardoor dit probleem veel beperkter moet zijn geweest en alleszins niet in de voorgeboden voorkomt. Na de reconciliatie werden de privileges van de clerici en kerkelijke instellingen echter hersteld.⁷⁷⁰ Voorgeboden tegen het drinken of halen van bier of wijn in vrije plaatsen zoals de kapittels van Sint-Baafs en Sint-Pieters, het Nieuw Kasteel, het Prinsenhof of de huizen van de suppoosten van de Raad van Vlaanderen, of buiten de poorten, werden vanaf 1585 een constante, in die mate dat ze het merendeel van de in tabel 3 voorkomende voorgeboden over de bieraccijns uitmaken.⁷⁷¹

Ook over de wijnaccijns werden slechts na de reconciliatie voorgeboden gepubliceerd. Hier werd een gelijkaardig mechanisme gebruikt als bij de bieraccijnzen. In plaats van de biervoerders hadden in dit geval de leden van het ambacht der kraankinderen het voorrecht om de wijn, mits het juiste biljet, door de stad te vervoeren, terwijl de wijnmeters controleerden op fraude met de maten van de vaten. Gezien wijn een importproduct was, was het moment van inning meestal het lossen van de wijn aan de aangewezen kaaïen, voorafgaand aan het transport naar de kopers. Ook hier werden zeer uitgebreide reglementeringen uitgevaardigd om alle vormen van ontwijking te bestrijden en de controle te faciliteren. Gezien het belang van de accijnzen kon fraude, bijvoorbeeld door schippers, extreem zwaar bestraft worden, waarbij bij recidive geseling en een verbanning van 50 jaar uit Vlaanderen tot de opties behoorden.⁷⁷²

Over de graanaccijns werden wel voorgeboden uitgevaardigd voor en na de reconciliatie, maar de zeer uitgebreide reglementeringen die de procedure uiteenzetten, vinden we enkel in de calvinistische periode. De graanaccijns maakte gebruik van de molenaars als natuurlijke flessenhals. Zij mochten slechts graan malen mits ze een biljet ontvingen als bewijs dat hun klant de accijns had betaald. Inwoners die zelf graan maalden voor eigen gebruik met '*hantqueernen*', met de hand bediende molens, moesten deze aangeven en zelf aan de pachters overmaken hoeveel ze gemaald hadden.⁷⁷³ Vooral na de reconciliatie werd veelvuldig opgetreden tegen fraude met deze '*queernen*'. Zo besliste men in 1587 dat bakkers en brouwers zelfs geen '*queernen*' thuis mochten hebben omdat het risico op commercieel gebruik te groot was.⁷⁷⁴ Waarschijnlijk niet toevallig kwamen deze voorgeboden er vooral na de introductie van een extra maalgeld in 1586.⁷⁷⁵

Naast de gewone graanaccijns was er ook een bijzondere graanaccijns van 12 groten geheven per zak tarwe die aan de bakkers verkocht werd. Hoewel men systematisch spreekt over de '*nieuwe assijse*', gaat deze terug op de financiering van de bouw van de Nieuwe Vaart of Sassevaart naar de Westerschelde, waarvoor Karel V in 1547 toestemming gaf.⁷⁷⁶ Opvallend, maar in feite niet verrassend is het dat men zich in de opstandige periode voor de heffing van deze accijns op het oude vorstelijke octrooi ervoor bleef beroepen, zelfs na de Franse Furie wanneer er zelfs in naam moeilijk een houder van het vorstelijk gezag aan te wijzen was.⁷⁷⁷ Wetende dat het fundament van de legitimering van de

⁷⁶⁸ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 106r-107v, 22.11.1584.

⁷⁶⁹ Tlusty, "Full cups," 15-8.

⁷⁷⁰ ⁷⁷⁰ Farnese, *Artijclen ende conditien*, f. 3r.

⁷⁷¹ Zie bv. SAG, reeks 93, nr. 30, f. 152v-153r, 13.06.1585.

⁷⁷² SAG, reeks 93, nr. 30, f. 114r-118v, 03.01.1585.

⁷⁷³ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 33r-37r, 19.09.1583; *Woordenboek der Nederlandse Taal*, lemma "Kweren," geraadpleegd 09.08.2025, www.gtb.ivdnt.org.

⁷⁷⁴ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 251r, 01.04.1587.

⁷⁷⁵ SAG, reeks 93, nr.30, f. 185v-186r, 03.03.1586.

⁷⁷⁶ Decavele, "Stropdragers," 179.

⁷⁷⁷ SAG, reeks 93, nr. 30, 30r-33r, 16.09.1583.

opstand tegen de vorst op zich een beroep was op de instandhouding van door eerdere vorsten verleende rechten en privileges, is het logisch dat dit ook oude octrooi in de geldende politieke cultuur nog steeds een legitimerende werking had na de verlating van Filips II.⁷⁷⁸ De ‘*nieuwe assysen*’ werden ook na de reconciliatie consequent geïnd, maar de inhoud van deze accijns lijkt vanaf 1585 te zijn uitgebreid. Naast de 12 groten per zak tarwe die aan de bakkers verkocht werden, mochten de pachters nu ook 8 groten per zak rogge heffen en niet allen bij de verkoop aan bakkers, maar ook aan brouwers en andere inwoners. In de voorgeboden daarna wordt het onderscheid tussen deze accijns en de graanaccijns ook veel minder helder gehandhaafd.⁷⁷⁹ Het gaat dus ofwel om een herverdeling van de bevoegdheden tussen de pachters van beide accijnzen of om een verhoging van de belastingdruk. Gezien er na de reconciliatie geen uitgebreide voorgeboden over de graanaccijns zijn uitgevaardigd, wat op zich een indicatie kan zijn, is dit moeilijk uit te maken.

Vanaf december 1584 maakt het stukgeld of pondgeld zijn opwachting in de voorgeboden. Ook hier gaat het evenwel niet om een nieuwe belasting. Het gaat om een heffing op een uitgebreide lijst aan goederen telkens wanneer ze de stad worden ingevoerd of worden uitgevoerd die al in de late 15^e eeuw werd geïnd. Zeker in de 15^e eeuw was het financieel belang ervan tegenover de bier- en wijnaccijnzen relatief beperkt.⁷⁸⁰ De naam pondgeld werd vooral voor 1559 gebruikt omdat de tarieven naar gewicht werden toegepast. Daarna werd het vooral per eenheid berekend, vanwaar de naam stukgeld. Vanaf 1567 werd het stukgeld in principe ook niet meer verpacht, maar in regie geïnd door beambten van de stad zelf. Uit fiscale bronnen die Dambruyne raadpleegde, blijkt met zekerheid dat het stukgeld ook in de Calvinistische Republiek doorlopend is geïnd, maar dat de inkomsten tegen het einde van het calvinistisch bewind natuurlijk sterk teruggelopen waren door het volledig afsnijden van de handel.⁷⁸¹ Na de Reconciliatie beriep de magistraat zich op artikel 6 van de reconciliatie dat de stad toestond om alle lopende belastingen te blijven innen zonder een nieuw octrooi te moeten vragen, dus ook de belastingen die zonder geldig octrooi zouden zijn geïnd in de jaren ervoor. De enige voorwaarde was dat er geen gelden meer naar de vijand zouden vloeien en de oude fiscale privileges hersteld werden.⁷⁸² Op deze basis werd een nieuwe lijst met tarieven gepubliceerd. Iedereen die waren die op deze lijst stonden invoerde, moest de rechten aan de gecommiteerde betalen alvorens ze te mogen ontpakken.⁷⁸³ Uitgaande goederen mochten pas op de wagens en schepen geladen worden nadat het uitvoerrecht was betaald en een paspoort werd verleend.⁷⁸⁴ De lijst in kwestie met alle goederen en aanslagvoeten is als een gedrukt boekje gedateerd op vier december 1584 in het Gentse stadsarchief bewaard en zal dus verspreid zijn geweest voor praktisch gebruik. Gezien de lijst gemotiveerd wordt als noodzakelijk ter betaling van de reconciliatieboete en het garnizoen, kunnen we aannemen dat de tarieven in het algemeen werden verhoogd.⁷⁸⁵ Dat blijkt ook uit het voorgebod van 12 december, waarin sprake is van een tariefverhoging op de inkomende wijnen. De wijn was echter zowel bij de import onderworpen aan het stukgeld als bij de verkoop aan de wijnaccijns. Hoewel de wijnaccijns vooral op de verkoop van de wijnvaten werd geheven, rustte er ook een belasting op de verkoop per stoep ter consumptie. In dit geval gelastte de magistraat om de consumptiebelasting evenzeer te verlagen als de verhoging van het stukgeld, waardoor de totale belastingdruk gelijk bleef. De wijntappers mochten dan ook geen prijsverhoging doorvoeren naar hun klanten.⁷⁸⁶ Waarschijnlijk dacht de magistraat uiteindelijk meer op te kunnen strijken via het stukgeld in eigen regie.

De enige indirecte belasting die op basis van de voorgeboden nieuw lijkt, is het nieuwe maalgeld. Nadat de eerste maanden vanwege de grote druk van de hoge graanprijzen op de armste inwoners een vervangende directe belasting werd geheven (*supra*), werd de inning ervan in maart 1586 toch verpacht. Dat gebeurde pas nadat Farnese de inning van het extra maalgeld van 2 stuiver groten per zak tarwe, masteluin en mout boven op de geldende accijnzen had goedgekeurd en geoctrooieerd, voor

⁷⁷⁸ Van Geldereren, *Op zoek naar de Republiek*, 58-62.

⁷⁷⁹ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 141r-144v, 20.05.1585.

⁷⁸⁰ Ryckbosch, *Tussen Gaveren en Cadzand*, 30, 182-83.

⁷⁸¹ Dambruyne, *Mensen en centen*, 201-03.

⁷⁸² ⁷⁸² Farnese, *Artijclen ende conditien*, f. 3r.

⁷⁸³ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 112r-113r, 12.12.1584.

⁷⁸⁴ *Lijste, omme van nu voorts gheheven ende ghecollecteert te werdene op diversche waeren...* (Gent: Cornelis De Rekenere en Gaultier Manilius, 1584), f. 3r.

⁷⁸⁵ *Lijste, omme van nu voorts*, 2r.

⁷⁸⁶ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 112r-113r, 12.12.1584.

nieuwe belastingen gold immers geen vrijstelling van die plicht. Dit gebeurde volgens de gebruikelijke procedure in twee sessies bij het branden van een kaars op het schepenhuis van de Keure.⁷⁸⁷ Deze procedure werd voor de meeste accijnzen gebruikt. Zolang de kaars brandde, konden kandidaat pachters een bod uitbrengen. Zo werden twee sessies georganiseerd met daartussen de nodige publiciteit, waarbij de hoogste bieder op de tweede sessie de pacht voor dat jaar in de wacht sleepte.⁷⁸⁸

Ten slotte zijn er nog enkele accijnzen zoals die op vlees, zowel voor als na de reconciliatie vermeld in de context van de paardenmarkt en op brandstoffen hout en as, die alle slechts een keer in een voorgebod voorkomen.⁷⁸⁹ Uit deze enkele voorgeboden valt weinig af te leiden dat vanuit vergelijkend oogpunt relevant is, behalve dat ze alle na de reconciliatie werden gepubliceerd en dus minstens op een verscherpte aandacht voor de handhaving ervan getuigen.

3.4.3. Deelconclusie

Het economisch beleid vertoont meer dan alle andere bestudeerde beleidsdomeinen een grote continuïteit tussen de Gentse Calvinistische Republiek en de gereconcilieerde magistraat. Van de ondertussen al meer dan een eeuw geleden gelanceerde en nog steeds bediscussieerde these van Max Weber dat het calvinisme de kiem van een kapitalistische mentaliteit in zich droeg, is in de marktregulering van het prille en kortstondige calvinistische stadsbestuur in Gent niets te merken.⁷⁹⁰ De morele opvattingen over marktpraktijken lijken onder beide regimes niet te verschillen: een rechtvaardige prijs diende op basis van de marktomstandigheden en normaliter door de markt te worden gevormd, binnen een bepaald kader van aanvaardbare marktpraktijken en met enkele uitzonderingen zoals brood en bier. Verregaander ingrijpen in de prijsvorming en de hardhandige handhaving daarvan was onder beide besturen aanvaardbaar in hoge nood, zowel om de maatschappelijke rust te bewaren als vanuit een discours van paternalistische morele verantwoordelijkheid. Daarbij werden beide besturen op gelijke wijze beperkt door de inherente limieten aan het overheidsingrijpen die worden opgelegd door een economische orde die in de basis toch op relatief vrij initiatief rustte en met internationale markten verstrengeld was, en vertoonden ze een gelijkaardig pragmatisme. In het algemeen zijn er quasi geen aanwijsbaar religieus of ideologisch gemotiveerde verschuivingen vast te stellen, noch verschuivingen die verklaard kunnen worden door het veranderde machtsevenwicht in de magistraat. Van Schaik suggereerde dat de politieke samenstelling van het stadsbestuur uit verschillende belangengroepen zich vaak laat voelen in het prijzenbeleid, waarbij patricische besturen waar kooplieden sterk staan, minder protectionistisch zouden zijn, maar schepere prijsbepalingen instelden, terwijl een bestuur van ambachtsgilden geneigd zou zijn om de prijzen vrijer te laten, terwijl het de markt meer afschermd tegen import.⁷⁹¹ We zagen echter dat in het algemeen de prijsbeperkingen het intensiefst waren in de calvinistische, door ambachten gedomineerde periode, gezien de belegering, terwijl net na de reconciliatie de graanprijs onder het door de poorterij beheerste bestuur kon exploderen en de prijsvorming voor veel goederen vrijer lijkt te zijn geworden naarmate de omstandigheden wat normaliseerden.

De verschillen die wel opvallen, zijn vooral te verklaren door de omstandigheden. De belegering gaf in 1584 aanleiding tot de intensiefste prijscontroles en overheidscontrole op de voedselmarkt en noopte tot bijzondere maatregelen om graan uit de omgeving in de stad te krijgen, terwijl na het herstel van het vrij verkeer naar de stad de marktreguleringen centraler stonden bij de aanpak van de schaarstes van 1585 en 1586. Er zijn slechts twee aspecten waarin het economisch beleid merkbaar verschilde ten gevolge van het politieke regime. Ten eerste is er de verplaatsing door de

⁷⁸⁷ SAG, reeks 93, nr.30, f. 185v-186r, 03.03.1586.

⁷⁸⁸ Ryckbosch, *Tussen Gavere en Cadzand*, 30, 133-34.

⁷⁸⁹ SAG, reeks 93, nr. 29, f. 350r-351v, 13.03.1582; SAG, reeks 93, nr. 30, f. 144v-145v, 21.05.1585; SAG, reeks 93, nr. 30, f. 186r-187v, 08.03.1586; SAG, reeks 93, nr. 30, f. 278r-279r, 20.06.1587; SAG, reeks 93, nr. 30, f. 279r-280v, 20.06.1587.

⁷⁹⁰ Ook in het Heilige Roomse Rijk bleek uit recent uitgebreid empirisch onderzoek dat er geen verband vast te stellen was tussen protestantisme en economische groei; Davide Cantoni, "The economic effects of the Protestant Reformation: testing the Weber hypothesis in the German lands," *Journal of the European Economic Association* 13 (2015): 561-598.

⁷⁹¹ Van Schaik, "Marktbeheersing," 482-83.

calvinisten van een aantal markten, weg van kerkelijke instellingen waar ze van oudsher mee verbonden waren, en opnieuw daarnaartoe na de reconciliatie. Daarbij aanleunend is er de regulering over markten op heiligendagen die onder het calvinistisch bewind natuurlijk overbodig was. Het tweede aspect is het sporadische ingrijpen van de centrale overheid in het economisch beleid vanaf de reconciliatie. Voor de reconciliatie was het enige economische voorgebod dat verwees naar een hogere norm, een plakkaat van de Staten-Generaal uit 1579, een voorgebod tegen de valsemunterij.⁷⁹² De regulering van de aanvaarde munten werd na de reconciliatie eveneens door de centrale overheid gecoördineerd, maar Farnese greep ook in de voedselmarkten in en voerde in de hongerjaren 1585-1586 een centrale graanpolitiek waarin de stedelijke overheden werden ingeschakeld, waarbij zowel plakaten werden uitgevaardigd over de interne markten in de steden als over de internationale handel, met bijvoorbeeld de rebelse gewesten, die door de magistraten werden geïmplementeerd.⁷⁹³ Zeer gelijkaardige geboden ten uitvoering van Farnese's plakaten zijn dan ook door Lievens geattesteerd in Antwerpen.⁷⁹⁴

In het fiscale beleid geven de voorgeboden blijk van een veel grotere verschuiving. Waar de financiële situatie in de Calvinistische Republiek allesbehalve rooskleuring was, maken de voorgeboden duidelijk dat de acute geldnood vanaf de belegering 1584 andere proporties aannam. *Ad hoc* directe belastingen werden vanaf dan veel talrijker. In het fiscaal beleid voor en na de reconciliatie is al door verschillende auteurs gewezen op het sociaal aspect van de fiscale keuzes. De voorgeboden bevestigen tot op zekere hoogte het bestaande beeld van een minder sociaal fiscaal beleid na de reconciliatie. Het is duidelijk dat de gereconcilieerde magistraat veel meer aandacht gaf aan de controle op de inning van de indirecte belastingen op algemene consumptiegoederen en zich continu inspande om achterpoortjes te sluiten en de opbrengst te maximaliseren. Bovendien werd er een nieuwe indirecte belasting op graan ingevoerd en zijn er indicaties dat andere indirecte belastingen op levensmiddelen werden verhoogd. Vooral als we de vergelijking maken met de indirecte belastingen op luxegoederen uit 1578 is het contrast opvallend. Toch merkte Dambruyne terecht op dat ook onder het calvinistisch bewind de accijnzen op levensmiddelen de belangrijkste inkomsten bleven en nooit in vraag zijn gesteld. Ook de ambachtsmeesters, die zeker niet als een onderklasse beschouwd mogen worden, gaven kennelijk de voorkeur aan deze taxatiemethode boven directe belastingen op vermogen en hebben historisch zelfs bijgedragen aan de uitbouw van dit model.⁷⁹⁵

De directe belastingen geven ook een genuanceerd beeld. In de eerste plaats mag men directe of indirecte belastingen niet zonder meer als sociaal of asociaal bestempelen, zoals blijkt uit de eerste captatie die de druk op de middengroepen nog opvoerde. Echter waren directe belastingen en gedwongen leningen die waarschijnlijk vooral op de toplagen drukten ook na de reconciliatie niet afwezig, soms zelfs met een uitgesproken sociaal motief. Bovendien kunnen een aantal van de maatregelen die de fiscale ongelijkheid versterkten, de taxatiemethode voor de eerste captatie en de herintroductie van de fiscale privileges bij de indirecte belastingen, niet rechtstreeks gekoppeld worden aan de nieuwe samenstelling van de magistraat, maar werden ze opgelegd door Farnese. Nog meer dan ze op een sociale verschuiving van de lasten wijzen, geven de voorgeboden na de reconciliatie vooral de indruk van een stadsbestuur dat vanwege de reconciliatieboete in continue geldnood verkeert en in het algemeen de inkomsten probeerde te maximaliseren. De voorgeboden geven evenwel slechts een fragmentarische indruk en het bovenstaande kan vooral tot startpunt dienen voor wie zich ten gronde wil verdiepen in de fiscale bronnen uit deze periode.

⁷⁹² SAG, reeks 93, nr. 29, f. 319r-319v, 08.05.1581.

⁷⁹³ SAG, reeks 93, nr. 30, f. 242r, 17.01.1587; De Schepper, "Une législation de circonstance," 287-91.

⁷⁹⁴ Lievens, "'Eene wel ghepoliceerde stadt'," 60-61.

⁷⁹⁵ Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 499-501.

5. Algemene Conclusie

In de zoektocht naar breuklijnen en continuïteiten tussen de voorgeboden van het calvinistische en het katholieke stadsbestuur, zijn er weinig eenduidige antwoorden te bieden. Verandering en continuïteit lopen continu door elkaar in de drie in deze thesis belichte beleidsdomeinen, afhankelijk van de invalshoek langs dewelke men de voorgeboden benadert. Dat geldt vooral voor bepaalde aspecten van het religieuze beleid, zoals de biddagen. Een constante doorheen alle behandelde domeinen is wel de veel strakkere greep van de centrale overheid op het regelgevend beleid van het stadsbestuur na de reconciliatie. Nergens is dat waarschijnlijk zo duidelijk als in de oorlogvoering, waarvoor Farnese bijna vanaf dag een na de reconciliatie de Gentse mankracht per voorgebod mobiliseerde op een manier waar de Generaliteit nooit toe in staat geweest is. Ook tijdens de Calvinistische Republiek lieten andere autoriteiten hun invloed weliswaar gelden over Gent, bijvoorbeeld Anjou, Oranje of de Staten-Generaal, maar niet in dezelfde strakke hiërarchische verhouding. Gent was dan wel geen soevereine stadstaat, de stad trad wel heel eigengereid op, soms met voorgeboden die tot ver in het Gentse Kwartier moesten worden opgevolgd. Bij de totstandkoming van de voorgeboden konden ook in de calvinistische periode andere autoriteiten, of zelfs gewone burgers via rekwesten, een rol spelen, maar na de reconciliatie waren Farnese en zijn vertegenwoordigers vooral in deze rol terug te vinden.

Het streven naar '*goede pollicie*', eendracht, rust, algemeen belang en goede orde was een fundament onder de legitimiteit van beide regimes en moest onder meer bereikt worden door burgerlijke conflicten te voorkomen of snel in de kiem te smoren. Zowel in de calvinistische regelgeving tegen lasterlijke expressies en beledigingen als in de ontwapening van de burgerbevolking schemert, naast het directe politieke doel van de maatregelen, ook een streven naar disciplineren en het versterken van het monopolie van de stedelijke overheid op geweld en geschilbeslechting door. Ook in de retoriek van de voorgeboden werden deze waarden doorlopend ingeroepen. Het ging immers om praktische verwachtingen over hoe een stad degelijk bestuurd moest worden op een manier die veiligheid en vrede schiep, maar deze waarden zegden niets over wie de stad moest besturen of tot dienst van welk religieus of politiek programma dat moest gebeuren. Gedeelde waarden die vooral op bestuursmethoden slaan, legden de bestuurders dan wel een bepaald keurslijf op, maar bepaalden de politieke marsrichting niet.

In de voorgeboden kwamen we echter ook een ander soort ideologie tegen die meer politiek beladen was: een zelfbewuste retoriek van burgerlijke deugd met enige republikeinse connotatie. Zo werd bij oproepen tot dienst in de burgerwacht of het betalen van een vijfde penning in de calvinistische periode ingespeeld op de verplichtingen van de burgers jegens hun 'gemene vaderland'. Die burgerlijke trots lijkt na de reconciliatie gedeeltelijk te zijn verdwenen en ook het begrip vaderland werd niet meer hernomen. In plaats van het zelfbewuste burgerschap kwam het discours van de reconciliatieprocessies, waarin de stad en haar bevolking zichzelf alle *agency* leken te ontnemen.

Het economische beleid getuigt van de grootste stabiliteit, gedragen door een even groot pragmatisme. De opvattingen over wat morele en dus toelaatbare marktpraktijken waren, verschilden op basis van de voorgeboden niet merkbaar tussen de twee regimes, terwijl ze op eenzelfde manier rekening moesten houden met de marktmechanismen. De enige belangrijke uitzondering daarop is dat ook in dit domein Farnese ingreep met zijn eigen graanpolitiek en zelf ordonnanties uitvaardigde over de morele marktpraktijken, die de steden moesten implementeren, en over de internationale handel. Mijn vaststelling over het economische beleid is gelijkaardig aan die van Carpentier over het beleid rond openbare orde en sociale problematieken: beide regimes reageerden op gelijkaardige wijze op de moeilijke economische en sociale toestand. De jaren 1581-87 waren voor Gent boven op de regimewissels en aanhoudende interne politieke instabiliteit immers een periode van permanente crisis met snel wisselende omstandigheden: oorlog, belegering en voedselschaarste volgden elkaar op. Het is dan ook niet altijd makkelijk om bepaalde verschuivingen in het gevoerde beleid te koppelen aan andere opvattingen of machtsverhoudingen in het stadsbestuur dan wel aan andere omstandigheden die een andere respons vroegen. Zo werd er veel meer regulering uitgevaardigd over de marktwerking tijdens de schaarste van 1585-86 dan tijdens de belegering in 1584, toen het voedselgebrek van andere aard was en een eigen soort noodmaatregelen vergde om wat beschikbaar was te rantsoeneren en uit de directe omgeving van de stad te halen. In dezelfde lijn is het wegdeemsteren van de militaire rol van de burgerwacht in de voorgeboden na de reconciliatie even zeer te koppelen aan het einde van de oorlogvoering rond de stad als aan een verschuiving van het machtsoverwicht richting beroepslegers.

Bij een analyse van de fiscale regelgeving stuiten we op eenzelfde moeilijkheid. Als we de literatuur in acht nemen, zijn er duidelijk aanwijzingen dat de financiële toplaag verhoudingsgewijs meer gevisieerd werd in de door de ambachten gedomineerde calvinistische periode, maar de voorgeboden geven vooral de indruk dat alle fiscale inspanningen verhoogd werden om de geldnood van de stad te stillen vanaf 1584.

Naar de evoluties in het religieuze beleid kan men op verschillende manieren kijken. Onder de diametraal tegengestelde steun van de magistraat aan de calvinistische dan wel katholieke godsdienst die hoe dan ook een breuk uitmaakt, zijn een aantal continuïteiten te herkennen: bid-en vastendagen lijken het functionele equivalent van de katholieke generale processies te zijn geweest en het katholieke bestuur volgde het calvinistische bestuur in de subsidiëring van het onderwijs. Toch was de theologische functie van een biddag zeker niet dezelfde als die van een processie en werden de biddagen dan ook voor minder diverse gelegenheden ingezet. Bovenal was de taakverdeling tussen de magistraat en de kerk en daarmee de methodiek achter het religieuze beleid zoals dat uit de voorgeboden blijkt anders. In dezelfde beweging die de stad weer in de Habsburgse structuren bracht, werd ook de geïnstitutionaliseerde samenwerking tussen stad en kerk hersteld. Taken zoals de religieuze controle op en organisatie van het onderwijs werden gedeeltelijk aan kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders toevertrouwd. De calvinistische leer was zeker niet intrinsiek toleranter of minder uit op de steun van de wereldlijke overheden, maar door de historische ontwikkeling van de gereformeerde kerken in de Nederlanden bleven deze weigerachtig staan tegen de idee om zelf een dragend instituut te worden voor de gehele gemeenschap en hielden ze aan hun onafhankelijkheid vast. Die soms stroeve relatie tussen kerk en staat verklaart waarschijnlijk het best waarom er in het calvinistische Gent geen boekencensuur was en de gewetensvrijheid een gevoelig punt bleef, wat bij uitbreiding voor de Verenigde Provinciën bleef gelden. De katholieke magistraat was schijnbaar meer bezorgd over de religieuze orthodoxie van de gemiddelde inwoner, wat ook wel past in een meer universalistische ambitie van de katholieke kerk. Onder het calvinistisch bewind werd er voor korte tijd ook in een zeer strikte morele disciplinerings voorzien door de wijkmeesters, maar gezien deze disciplinerings de hele stadsgemeenschap aanging, werd ze wel zuiver door de wereldlijke overheid georganiseerd. Ondanks het herstel van een aantal middeleeuwse structuren, betoonde de calvinistische magistraat zich met de introductie van zulk een disciplinaire vernieuwing, geënt op het model van de calvinistische kerkgemeenschappen, ook een innovator.

Een constante in het religieus beleid is in ieder geval dat de bloedige vervolging van andersgelovigen onder beide regimes al grotendeels tot het verleden behoorde en dat de vervolging van protestanten of katholieken door elkaar in de praktijk vooral nog voorkwam als er aanleiding werd gegeven tot schandaal en de gedragingen dus een kwestie van *'pollicie'* werden, al is de gewetensvrijheid onder Farnese formeel slechts een overgangsregeling geweest. Het traditionele beeld van een rabiaat intolerante Calvinistische Republiek moet dan ook worden bijgesteld: intolerant was het calvinistisch regime zeker, maar het religieuze beleid was niet intoleranter dan wat ervoor of erna is gekomen, integendeel zelfs. De Calvinistische Republiek schokte omdat ze het status quo opschudde, maar algemene bekering van de bevolking is nooit nagestreefd op de manier waarop deze werd opgelegd door het Reconciliatieverdrag.

Bijlagen

Chronologische index van de Gentse voorgeboden, 1581-87

Nummer	Datum	Vindplaats	Onderwerp	Categorie
81.1	11/01/1581	SAG, reeks 93 nr. 29 (EE), fol. 308r-308v	Waakzaamheid burgerwacht voor invasie en brand	politiek-militair
81.2	11/01/1581	308v	Geen tavernes openhouden na avondklokken	openbare orde
81.3	11/01/1581	308v	Verbannen vagebonden	openbare orde
81.4	11/01/1581	309r	Verbod op correspondentie met de vijand	politiek-militair
81.5	11/01/1581	309r	Verbod diffamatoire libellen	politiek-militair
81.6	14/01/1581	309r-310v	Waakzaamheid voor invasie, verbannen Spaansgetrouwen	politiek-militair
81.7	14/01/1581	310v-311r	Geen executie betalingsachterstal op landslieden die naar markt gaan	economisch- fiscaal
81.8	16/01/1581	311r-311v	Extra belasting op elke ton bier door de Staten van Vlaanderen	economisch- fiscaal
81.9	19/01/1581	311v-312r	Gelogeerde vreemdelingen te melden aan schepenhuis	openbare orde
81.10	geen datum	312r-313r	Ordonnantie van de brandwacht	openbare orde
81.11	07/03/1581	313r-314r	Lening door Staten van Vlaanderen aan officieren en soldaten wegens gevaar muiterij	politiek-militair
81.12	23/03/1581	314v-316r	Halfmaartse kuere (visverbod)	economisch- fiscaal
81.13	14/04/1581	316v-317r	Erven op oude jurisdictie Sint- Pieters te boek stellen	religieus
81.14	14/04/1581	317v	6 maanden geen executie betalingsachterstal op landslieden die naar markt gaan	economisch- fiscaal
81.15	14/04/1581	317v-318r	Achterstal Ve penning 1577-79 te betalen	economisch- fiscaal

81.16	14/04/1581	318r	Oneerlijke herbergen melden (prostitutie)	openbare orde
81.17	14/04/1581	318r	Maatregelen tegen de pest	openbare orde
81.18	14/04/1581	318r-318v	Schoolmeesters enkel les te geven na toestemming	religieus
81.19	24/04/1581	318v	Biddag op donderdag 27/04 tegen pest, oorlog en schaarste	religieus
81.20	06/05/1581	319r	Soldaten hun vendel te volgen	politiek-militair
81.21	08/05/1581	319r-319v	Regulering aanvaardde munten	economisch-fiscaal
81.22	10/05/1581	319v	Soldaten uit de stad te vertrekken	politiek-militair
81.23	18/05/1581	320r	Waakzaamheid burgerwacht voor invasie	politiek-militair
81.24	06/07/1581	320r-320v	Biddag ter dankzegging voor afgewende aanval 1 jaar eerder op 7/7	religieus
81.25	12/07/1581	321r-321v	Gelogeerde vreemdelingen te melden aan schepenhuis	openbare orde
81.26	12/07/1581	321r-321v	Vreemdelingen die zich willen vestigen zich te melden en eed af te leggen	openbare orde
81.27	12/07/1581	321v-322r	Niet op open plekken in de vesten te komen, vissen of zwemmen	politiek-militair
81.28	12/07/1581	322r	Verboden te dansen en spelen op straat	openbare orde
81.29	04/08/1581	322r-322v	Besmettelijke ziekten uit "prunnen"	openbare orde
81.30	04/08/1581	322v	Verboden zingen of refreinen lezen op zondagen en biddagen	religieus
81.31	04/08/1581	322v-323r	Pauselijke exercitie verboden	religieus
81.32	04/08/1581	323r	Biddag op 9/8 wegens 'Gramschap Gods'	religieus
81.33	01/09/1581	323v-327v	Graanassysse	economisch-fiscaal

81.34	01/09/1581	327v-331r	Nieuwe assyse op tarwe voor Nieuwe Vaart	economisch-fiscaal
81.35	08/09/1581	331r	Victuallieren van geünieerd leger bij Oudenaarde	politiek-militair
81.36	08/09/1581	331r	Soldaten uit de stad te vertrekken	politiek-militair
81.37	09/09/1581	331v-333r	Ve penning op onroerende goederen in 1580 (Collatie betrokken)	economisch-fiscaal
81.38	16/09/1581	333r-337r	Maatregelen tegen de pest	openbare orde
81.39	17/09/1581	337r-337v	Lokerse markt verboden	economisch-fiscaal
81.40	07/10/1581	337v	Voorkoop van hop verboden	economisch-fiscaal
81.41	07/10/1581	338r	Soldaten uit de stad te vertrekken	politiek-militair
81.42	14/10/1581	338r	Markt verplaatst van Sint-Pieters naar de Cauter locatie	economisch-fiscaal
81.43	07/11/1581	338v	Biddag op 8/11 tegen pest, oorlog en schaarste	religieus
81.44	10/11/1581	338v-339v	Burgers graanvoorraad aan te leggen voor 6 maanden	economisch-fiscaal
81.45	27/11/1581	339v-340r	Dankzegging Huwelijksbelofte Anjou en Elizabeth I van Engeland en belegering Duinkerke	politiek-militair
81.46	04/12/1581	340r-340v	Soldaten uit de stad te vertrekken	politiek-militair
81.47	26/12/1581	341r-342r	Kwartieren en foerieren van een garnizoen in Gent	politiek-militair
82.1	25/01/1582	342r	Water open houden voor brand	openbare orde
82.2	25/01/1582	342r-342v	Waakzaamheid burgerwacht voor invasie	politiek-militair
82.3	25/01/1582	342v	Accommodatie te voorzien aan gevluchte landslieden en hun beesten	openbare orde
82.4	22/02/1582	342v-343r	Gelogeerde vreemdelingen te	openbare orde

			melden aan schepenhuis	
82.5	22/02/1582	343r	Vreemdelingen die zich willen vestigen zich te melden en eet af te leggen	openbare orde
82.6	22/02/1582	343v	Vreemdelingen te vertrekken	openbare orde
82.7	22/02/1582	343v	Niet op open plekken in de vesten te komen, vissen of zwemmen	politiek-militair
82.8	22/02/1582	343v-344r	Verboden te vissen in de vesten, behalve de pachters	politiek-militair
82.9	22/02/1582	344r	Waakzaamheid burgerwacht voor invasie, geweer gereed houden	politiek-militair
82.10	22/02/1582	344r-345r	Verraders te vertrekken en aan te geven	politiek-militair
82.11	28/02/1582	345r-345v	Aankondiging blijde inkomst Anjou	politiek-militair
82.12	28/02/1582	345v-346r	Straten te reinigen	openbare orde
82.13	28/02/1582	346r-346v	Prijs proviand niet te verhogen tijdens inkomst	economisch- fiscaal
82.14	28/02/1582	346v	Prijs hout niet te verhogen	economisch- fiscaal
82.15	28/02/1582	346v-347r	Stalplaatsen voor paarden van Anjou vrij te maken	politiek-militair
82.16	02/03/1582	347r	Kinderen verboden te vechten	openbare orde
82.17	02/03/1582	347r-348r	Verboden vlees te eten tijdens de vasten	religieus
82.18	09/03/1582	348r-350r	Regulering lakenmarkt	economisch- fiscaal
82.19	16/03/1582	350r-351v	Regulering paardenmarkt	economisch- fiscaal
82.20	17/03/1582	352r	Wapendracht burgerwachters en vreemdelingen	openbare orde
82.21	17/03/1582	352r-352v	Verspreiders van paskwillen aan te geven	politiek-militair
82.22	18/03/1582	352v-354v	Halfmaartse kuere (visverbod)	economisch- fiscaal
82.23	23/03/1582	355r-355v	Biddag voor het herstel van Oranje	religieus
82.24	24/04/1582	355v	Collecte voor de arme landslieden	openbare orde

82.25	25/04/1582	356r	Geen vreemdelingen rond te hangen bij de rampaarden en poorten	politiek-militair
82.26	26/04/1582	356r-356v	Vreemdelingen werken te verrichten	openbare orde
82.27	26/04/1582	356v	Water te voorzien voor brand	openbare orde
82.28	26/04/1582	356v	Gevluchte landslieden met beesten te accommoderen in het Land van Waas etc.	openbare orde
82.29	28/04/1582	356v-357r	Soldaten te vertrekken naar hun leger	politiek-militair
82.30	30/04/1582	357r-357v	Geen wapens, paarden of personen uit te lenen voor monsterring	politiek-militair
82.31	30/04/1582	357v	Geen meibomen te planten	religieus
82.32	03/05/1582	357v-358r	Biddag voor gezondheid Oranje op 10 mei	religieus
82.33	19/05/1582	358r-358v	Geen bruiloften of maaltijden te houden voor meer dan 24 personen	openbare orde
82.34	19/05/1582	358v	Niet te dansen etc. op de bruiloften	openbare orde
82.35	19/05/1582	358v-359r	Dronkaards van de straten te halen	openbare orde
82.36	12/07/1582	359r	Regulering garenmarkt	economisch-fiscaal
82.37	06/08/1582	359v-360r	Hondenslager	openbare orde
82.38	14/08/1582	360r-360v	Straten te kuisen voor blijde inkomst Anjou	politiek-militair
82.39	16/08/1582	SAG, reeks 93 nr. 30 (FF), 1r-2r	Straten te kuisen voor blijde inkomst Anjou	politiek-militair
82.40	16/08/1582	2r-2v	Prijzen blijde inkomst	politiek-militair
82.41	20/08/1582	2v-3r	Vandaag notabelen Anjou tegemoet te rijden	politiek-militair
82.42	20/08/1582	3r-3v	Geen ongeregeldheden tijdens de inkomst	politiek-militair
82.43	20/08/1582	3v	Aanplakkers "seditieuse	politiek-militair

			briefkens" aan te geven	
82.44	20/08/1582	4r	Regeling van de wacht bij de inkomst	politiek-militair
82.45	20/08/1582	4r-4v	Geen vreemdelingen op de vesten te wandelen	politiek-militair
82.46	23/08/1582	4v-5r	De wederzijdse eed van en aan Anjou bij te wonen	politiek-militair
82.47	25/08/1582	5r	De rekening van de stad wordt gedaan	politiek-militair
82.48	27/08/1582	5r-5v	Verboden de mis bij te wonen in hof van Anjou	religieus
82.49	30/08/1582	5v-6r	Soldaten en officieren te vertrekken met het leger	politiek-militair
82.50	03/09/1582	6r-6v	Soldaten weer naar hun oude logies te keren	politiek-militair
82.51	03/09/1582	6v	Huizen, bomen en hagen voor de Keizer- en Lievenspoort te verwijderen	politiek-militair
82.52	05/09/1582	6v-7r	Geen beesten te drijven op de vruchten van de goede lieden	openbare orde
82.53	03/09/1582	7r-7v	Soldaten geen goederen af te nemen en geen goederen af te kopen van de soldaten	Politiek-militair
82.54	17/09/1582	7v	Geen huizen, bomen en hagen te verwijderen buiten de limieten	openbare orde
82.55	03/11/1582	7v-8r	Waakzaamheid burgerwacht voor invasie en wapendracht	politiek-militair
82.56	03/11/1582	8r-8v	Alle burgers hun beurt te doen voor de wacht	politiek-militair
82.57	03/11/1582	8v	Vreemdelingen hun wapens over te leveren	openbare orde
82.58	03/11/1582	8v	Officiers naar hun residentie op het platteland te keren	politiek-militair

82.59	03/11/1582	8v-9r	Soldaten naar hun garnizoen te vertrekken	politiek-militair
82.60	03/11/1582	9r	Water voor brand en lantaarn te voorzien	openbare orde
82.61	23/11/1582	9r-9v	Geen bruiloften te houden met meer dan 20 paren of te dansen	openbare orde
82.62	27/11/1582	9v	Biddag op woensdag tegen oorlog	religieus
82.63	27/11/1582	9v	Prijs en regulering op houtverkoop	economisch-fiscaal
82.64	05/12/1582	10v	Leger victuaileren te Maldegem	politiek-militair
82.65	12/12/1582	10v-11r	Schending voorgebod op de houtprijs te vervolgen	economisch-fiscaal
83.1	01/01/1583	11r-11v	Kerstdag te vieren naar Juliaanse kalender ondanks overstap naar Gregoriaanse kalender	religieus
83.2	27/01/1583	11v	Victuaileren van troepen in het Land van Waas	politiek-militair
83.3	11/02/1583	11v-12r	Waakzaamheid burgerwacht voor invasie	politiek-militair
83.4	11/02/1583	12r	Alle burgers en soldaten hun geweer gereed te houden	politiek-militair
83.5	11/02/1583	12r-12v	Gelogeerde vreemdelingen te rapporteren op het schepenhuis	openbare orde
83.6	11/02/1583	12v	Vreemdelingen die zich willen vestigen zich te melden en eed af te leggen	openbare orde
83.7	11/02/1583	12v-13r	Niet op open plekken in de vesten of bevroren grachten te komen	politiek-militair
83.8	11/02/1583	13r	Niet te vissen in de vesten, behalve de pachters	openbare orde
83.9	11/02/1583	13r-13v	Seditieuze paskwillen aan te geven	politiek-militair
83.10	11/02/1583	13v-14r	Geen hout te kappen buiten de stad	openbare orde

83.11	16/02/1583	14r-14v	Biddag op donderdag 17/02 tegen oorlog	religieus
83.12	08/03/1583	14v	Gevluchte landslieden zich te laten inschrijven voor werken	openbare orde
83.13	26/03/1583	15r-15v	Seditieuse en iniurieuze paskwillen verboden en aan te geven, verraders aan te geven	politiek-militair
83.14	05/04/1583	16r-17v	Halfmaartse kuere (visverbod)	economisch-fiscaal
83.15	05/04/1583	17v-18r	Ordonnantie op de wacht van 4 april te respecteren	politiek-militair
83.16	05/04/1583	18r	Vreemd vlees te waarderen	economisch-fiscaal
83.17	21/04/1583	18r-19r	Straten te reinigen etc.	openbare orde
83.18	21/04/1583	19r	Soldaten niet laten logeren of passeren zonder paspoort	politiek-militair
83.19	03/05/1583	19r-19v	Meimarkt verplaatst van Sint-Baafs naar Sint-Amands	economisch-fiscaal
83.20	18/05/1583	19v	Moordenaar Gillis Provoost aan te geven	openbare orde
83.21	28/05/1583	19v-20r	Biddag op 30/05 tegen pest, oorlog en schaarste	religieus
83.22	14/06/1583	20r-20v	Garenmarkt te houden twee keer per week	economisch-fiscaal
83.23	25/06/1583	20v-21r	Gerst te maaien langs de Scheldekant die de vijand controleert: nood	economisch-fiscaal
83.24	11/07/1583	21r-21v	Soldaten te vertrekken en niet te logeren	politiek-militair
83.25	13/07/1583	21v-23v	Regulering van de turfdragers	economisch-fiscaal
83.26	21/07/1583	23v-24r	Markt te houden op de kouter op 02/08	economisch-fiscaal
83.27	22/07/1583	24r	Gevluchte landslieden te werken in het hooien	openbare orde
83.28	25/07/1583	24r-24v	Regulering van de verkoop van gebrande wijn	economisch-fiscaal

83.29	25/07/1583	24v-25r	Geen bruiloften te houden met meer dan 20 paren	openbare orde
83.30	30/07/1583	25r-26r	Biddag op 03/08 tegen pest, oorlog, en schaarste	religieus
83.31	30/07/1583	26r	Geen lasterlijke uitspraken te doen	politiek-militair
83.32	30/07/1583	26r	Geen brieven van de vijand te ontvangen of naar de vijand te sturen	politiek-militair
83.33	30/07/1583	26v	Ballingen uit Antwerpen, Brugge etc. te vertrekken	Politiek-militair
83.34	30/07/1583	26v	Vreemdelingen die zich willen vestigen de reden van hun vertrek te melden	openbare orde
83.35	15/08/1583	26v	Engelse soldaten te vertrekken	politiek-militair
83.36	18/08/1583	27r	Inkomst van de prins van Chimay	politiek-militair
83.37	19/08/1583	27r-30r	Maatregelen tegen de pest	openbare orde
83.38	22/08/1583	30r	De rekening van de stad wordt gedaan	politiek-militair
83.39	16/09/1583	30r-33r	Nieuwe assyse op tarwe voor Nieuwe Vaart	economisch-fiscaal
83.40	19/09/1583	33r-37r	Graanassyse	economisch-fiscaal
83.41	07/10/1583	37r-37v	Geen huizen etc. af te breken in de stad of ten plattelande	openbare orde
83.42	17/10/1583	38r	Burgers en soldaten hun geweer en poeder gereed te houden en water te voorzien tegen brand	politiek-militair
83.43	19/10/1583	38r-38v	Regulering van de zoutprijs	economisch-fiscaal
83.44	19/10/1583	38v	Vreemdelingen de kapiteins te melden waar ze logeren	openbare orde
83.45	24/10/1583	38v-39r	Hoteliers etc. gelogeerde vreemdelingen te rapporteren op het schepenhuis	openbare orde
83.46	24/10/1583	39r	Burgers gelogeerde vreemdelingen te rapporteren aan de	openbare orde

			kapitein van hun kwartier	
83.47	28/10/1583	39r-39v	Alarm	politiek-militair
83.48	28/10/1583	39v	Toestemming om hout te kappen buiten de poorten	openbare orde
83.49	01/11/1583	39v	Wagens te verzamelen om de stad te bevoorraden in konvooi	openbare orde
83.50	02/11/1583	40r	Geen huizen af te breken, fruitbomen te kappen etc.	openbare orde
83.51	03/11/1583	40v-41r	Prijsregulering op etenswaren	economisch- fiscaal
83.52	03/11/1583	41r-41v	Geen koeken te bakken	economisch- fiscaal
83.53	03/11/1583	41v	Niet te brouwen met tarwe of rogge	economisch- fiscaal
83.54	03/11/1583	41v-42r	Geen bruiloftavond- maaltijden te houden	openbare orde
83.55	03/11/1583	42r	Tavernes te sluiten na 8u 's avonds	openbare orde
83.56	04/11/1583	42r-42v	Wagens en schepen te voorzien om hout en foerage binnen te brengen in konvooi	economisch- fiscaal
83.57	08/11/1583	42v-43v	Regulering van de verkoop van graan	economisch- fiscaal
83.58	11/11/1583	43v-44r	Nopende de houtkap	economisch- fiscaal
83.59	15/11/1583	44r-44v	Biddag op 16/11 tegen oorlog	religieus
83.60	18/11/1583	44v	Geen huizen etc. af te breken in de stad of ten plattelande	openbare orde
83.61	19/11/1583	45r	Toestemming om leegstaande huizen te betrekken	openbare orde
83.62	19/11/1583	45r	Interpretatie van voorgebod op de houtkap	openbare orde
83.63	23/11/1583	45v-46r	Toestemming om graan van het platteland binnen te brengen	openbare orde
83.64	01/12/1583	46r	Regulering van het bierbrouwen	economisch- fiscaal
83.65	09/12/1583	46v	Alle landslieden met hun paarden op de kouter te komen	openbare orde
83.66	10/12/1583	46v	Iedereen soldaten te logeren	politiek-militair

83.67	14/12/1583	47r	Na acht uur enkel op straat te komen met een licht	openbare orde
83.68	14/12/1583	47r	Honden weg te doen	openbare orde
83.69	14/12/1583	47r	Vreemdelingen te vertrekken	openbare orde
83.70	14/12/1583	47r-47v	Regulering van de Korenaard (graanhandel)	economisch-fiscaal
83.71	15/12/1583	47v	Arme landslieden zonder levensmiddelen te vertrekken	openbare orde
83.72	21/12/1583	47v-48r	Hondenslager	openbare orde
83.73	09/12/1583	48r-55v	Aanstelling van wijkmeesters	openbare orde
84.1	07/02/1584	57r-57v	Voortvluchtige Rynier Vanden Bossche aan te geven	openbare orde
84.2	20/02/1584	57v	Geen vlees te slachten tijdens de vasten	religieus
84.3	21/02/1584	57v-58r	Iedereen mag vis ter markt brengen: ambacht, nood	economisch-fiscaal
84.4	24/02/1584	58r-58v	Alle gevluchte poorters terug te keren om de stad te verdedigen	politiek-militair
84.5	01/03/1584	58v-60r	De straten te kuisen en mes weg te voeren	openbare orde
84.6	18/03/1584	60r-60v	Wapenstilstand tussen Gent en Farnese	politiek-militair
84.7	20/03/1584	61r-61v	Geen proviand of munitie uit de stad te voeren:	economisch-fiscaal
84.8	21/03/1584	61v-62r	Waakzaamheid burgerwacht en avondklok	openbare orde
84.9	21/03/1584	62r-62v	Vreemdelingen niet op de vesten etc. te komen	politiek-militair
84.10	21/03/1584	62v	Herbergiers de wapens van hun gasten in bewaring te geven	openbare orde
84.11	21/03/1584	62v	Geen vijandige soldaten en officiers in de stad te laten	politiek-militair
84.12	21/03/1584	63r	Gelogeerde vreemdelingen te	openbare orde

			rapporteren op het schepenhuis	
84.13	22/03/1584	63r	Vijandige soldaten en officieren uit de stad te vertrekken	politiek-militair
84.14	22/03/1584	63r-63v	Kooplieden en anderen uit koningsgetrouwe steden de vertrekken etc.	economisch-fiscaal
84.15	23/03/1584	63v	Vijandige soldaten en officieren en vreemdelingen uit de stad te vertrekken	politiek-militair
84.16	24/03/1584	64r	De burgerwacht geen wapens te dragen	openbare orde
84.17	29/03/1584	64r-64v	Onbehoorlijke vergaderingen en lasterlijke aantijgingen verboden	politiek-militair
84.18	31/03/1584	65r	Soldaten en burgerwachters de landslieden niets af te nemen	politiek-militair
84.19	31/03/1584	65r	Geen huizen etc. af te breken ten platte lande	openbare orde
84.20	31/03/1584	65r-67v	Halfmaartse kuere (visverbod)	economisch-fiscaal
84.21	03/04/1584	67v-68r	Geen bruiloften of maaltijden te houden	openbare orde
84.22	12/04/1584	68v	Kapitein Bonte aan te geven voor steekincident in de krijgsraad	openbare orde
84.23	14/04/1584	68v-69r	Verhoging som voor aangeven kapitein Bonte	openbare orde
84.24	17/04/1584	69r-69v	Biddag op 18/04 tegen oorlog	religieus
84.25	17/04/1584	69v	Vreemdelingen te vertrekken	openbare orde
84.26	17/04/1584	69v	Niemand buiten of binnen te laten aan de poorten	openbare orde
84.27	23/04/1584	69v-70r	Monstering van de soldaten	politiek-militair
84.28	23/04/1584	70r	Soldaten die niet in dienst van Gent zijn te vertrekken	politiek-militair
84.29	23/03/1584	70r-70v	Geen vijandige soldaten te logeren,	politiek-militair

			deze dienen te vertrekken	
84.30	23/04/1584	70v	Geen hout te kappen	openbare orde
84.31	23/04/1584	70v	Geen huizen etc. af te breken ten plattelande	openbare orde
84.32	01/05/1584	71r	Alle schepen binnen de waterbomen te brengen etc.	openbare orde
84.33	08/05/1584	71r	Meimarkt verplaatst van Sint-Baafs naar de Kouter	openbare orde
84.34	12/05/1584	71r-71v	Burgers en soldaten hun geweer en poeder gereed te houden en water te voorzien tegen brand	politiek-militair
84.35	14/05/1584	71v-72r	Onbehoorlijke vergaderingen verboden	politiek-militair
84.36	18/05/1584	72r	Afpersende soldaten aan te geven	politiek-militair
84.37	19/05/1584	72r-72v	Bleekers verboden melk of zuivel te kopen of gebruiken: nood	economisch-fiscaal
84.38	19/05/1584	72v-73r	Geen zaten te stellen in tavernes etc.	openbare orde
84.39	24/05/1584	73r	Enkel gefoerierde soldaten logies te geven	politiek-militair
84.40	25/05/1584	73r-73v	Regulering van de verkoop van boter	economisch-fiscaal
84.41	25/05/1584	73v	Regulering van de zoutprijs	economisch-fiscaal
84.42	25/05/1584	73v	Geen sterkere bieren te brouwen dan enkele clauwaert	economisch-fiscaal
84.43	26/05/1584	74r	Vreemde bedelaars te vertrekken	openbare orde
84.44	26/05/1584	74r	Nieuwe inwijkelingen sinds het bestand te vertrekken	openbare orde
84.45	26/05/1584	74r	Vreemde soldaten te vertrekken	politiek-militair
84.46	31/05/1584	74v-75r	Einde bestand (Collatie betrokken)	politiek-militair
84.47	31/05/1584	75r-75v	De vruchten niet te beschadigen in Sint Pieters etc.	openbare orde
84.48	31/05/1584	75v	Beesten niet naar bepaalde plekken te drijven	openbare orde

84.49	31/05/1584	75v-76r	Melk ter markt te brengen	economisch-fiscaal
84.50	31/05/1584	76r	Toestemming voor de gevluchte landslieden om te vertrekken	openbare orde
84.51	02/06/1584	76r-76v	Landslieden geen graan te kopen in de stad en te vertrekken	economisch-fiscaal
84.52	05/06/1584	76v	Toestemming aan iedereen om vlees te verkopen	economisch-fiscaal
84.53	05/06/1584	76v-77r	Slechts op bevel op de vesten te komen bij alarm	politiek-militair
84.54	05/06/1584	77r	Niet bij de poorten te blijven staan	politiek-militair
84.55	05/06/1584	77r-77v	De trommel pas te roeren na de werkklok	openbare orde
84.56	05/06/1584	77v	Burgers geen geschut af te vuren	politiek-militair
84.57	05/06/1584	77v	Niemand op het geschut of de borstweringen te zitten	politiek-militair
84.58	11/06/1584	77v-78v	Landslieden geen hout, gerst etc. binnen te brengen en geen vee te weiden op de meersen	economisch-fiscaal
84.59	11/06/1584	78v	Uitgezette landslieden effectief te vertrekken	openbare orde
84.60	11/06/1584	78v-79v	Geen kamer te verhuren aan uitgezette personen	openbare orde
84.61	13/06/1584	79v-80r	Afpersende soldaten aan te geven	politiek-militair
84.62	14/06/1584	80r-80v	Regulering van de prijs van zeep etc.	economisch-fiscaal
84.63	14/06/1584	81r	Naleving voorgebod op de verkoop van boter	economisch-fiscaal
84.64	16/06/1584	81r-82r	De vijand geen kwartier meer te verlenen (Collatie betrokken)	politiek-militair
84.65	18/06/1584	82r-82v	Uitgezette landslieden effectief te vertrekken	openbare orde
84.66	18/06/1584	82v	Geen kamer te verhuren aan uitgezette personen	openbare orde

84.67	21/06/1584	82v-83r	Biddag op 22/6 tegen belegering	religieus
84.68	23/06/1584	83r-84r	Goederen van personen aan de zijde van de vijand aan te geven om aan te slaan	economisch-fiscaal
84.69	23/06/1584	84r-84v	Geen graan te halen binnen de Bevrytgracht	economisch-fiscaal
84.70	25/06/1584	84v-85r	Belasting ter betaling van het garnizoen en wekelijkse contributie	economisch-fiscaal
84.71	29/06/1584	85r-85v	Regulering van de verkoop van graan	economisch-fiscaal
84.72	10/07/1584	85v-86r	Soldaten en anderen geen graan af te snijden binnen de Bevrytgracht	politiek-militair
84.73	12/07/1584	86r-87r	Niet met de vijand in Brugge te handelen en brieven te verspreiden	politiek-militair
84.74	12/07/1584	87v	Toestemming om vruchten te plukken buiten de Bevrytgracht, eigenaars vruchten te oogsten binnen de Bevrytgracht	economisch-fiscaal
84.75	12/07/1584	88r	Molenaars zich 8 stuivers per zak te laten betalen	economisch-fiscaal
84.76	13/07/1584	88v-89r	Vruchten binnen te brengen onder escorte: nood, opebare orde	economisch-fiscaal
84.77	18/07/1584	89r-90v	Conspiratoire brieven en ontvangers aan te geven	politiek-militair
84.78	18/07/1584	90v-91r	Vertrekkende burgers hun graan te overhandigen: nood	economisch-fiscaal
84.79	18/07/1584	91r	Molenaars zich 8 stuivers per zak te laten betalen: nood, prijs	economisch-fiscaal
84.80	18/07/1584	91v	Koegeld te betalen	economisch-fiscaal
84.81	23/07/1584	91v-92v	Nopende het koegeld	economisch-fiscaal

84.82	25/07/1584	92v-93v	Verspreiders van geruchten aan te geven	politiek-militair
84.83	01/08/1584	93v-94r	Biddag op 2/8 tegen belegering	religieus
84.84	08/08/1584	94v-95r	Bedelaars te vertrekken en verboden wafelen te bakken	openbare orde
84.85	21/08/1584	95r-96v	Regulering op de verkoop van raapolie, zeep etc.	economisch-fiscaal
84.86	21/08/1584	96v-97r	Landslieden met paarden te verzamelen op de kouter	openbare orde
84.87	16/09/1584	97r-97v	Maandelijks contributie en wekelijks koegeld te betalen	economisch-fiscaal
84.88	16/09/1584	97v	Corps de garde niet te beschadigen	politiek-militair
84.89	20/09/1584	97v-98v	Niet uit de stad te vertrekken voor het betalen van de capitatie	politiek-militair
84.90	21/09/1584	98v-99r	3e en 4e maandelijks contributie en koegeld te betalen	economisch-fiscaal
84.91	22/09/1584	99r-99v	3e en 4e maandelijks contributie te betalen	economisch-fiscaal
84.92	22/09/1584	99v	Schulden met soldaten af te rekenen	economisch-fiscaal
84.93	24/09/1584	100r	4e maandelijks contributie te betalen	economisch-fiscaal
84.94	26/09/1584	100r-100v	4e maandelijks contributie te betalen	economisch-fiscaal
84.95	27/09/1584	100v-101r	Naleving wijnassysse en bierassysse	economisch-fiscaal
84.96	28/09/1584	101v-102v	Inkomst Parma voor te bereiden	politiek-militair
84.97	02/10/1584	102v-103r	Handelaars die het hof volgen rechten te betalen op hun wijn en bier	economisch-fiscaal
84.98	04/10/1584	103r-103v	Schippers zich te melden om in koninklijke dienst te werken	politiek-militair
84.99	05/10/1584	103v	Schippers zich te melden om in	politiek-militair

			koninklijke dienst te werken	
84.100	09/10/1584	103v-104r	Joos De Vleeschouwere en Reynier De Pestere zich aan te geven	openbare orde
84.101	16/10/1584	104r-104v	Schippers zich te melden om in koninklijke dienst te werken	politiek-militair
84.102	26/10/1584	104v-105r	Regulering van de verkoop van brood	economisch-fiscaal
84.103	20/11/1584	105r-105v	Schippers en timmerlieden in koninklijke dienst naar hun werk terug te keren	politiek-militair
84.104	20/11/1584	105v	Geen bomen, hagen etc te kappen	openbare orde
84.105	20/11/1584	106r	Straten te reinigen	openbare orde
84.106	22/11/1584	106r-107v	Bierassysse en bierprijs	economisch-fiscaal
84.107	22/11/1584	107v	Hans Fierme aan te geven	openbare orde
84.108	26/11/1584	107v-108r	Quote uit reconciliatieverdrag te betalen	economisch-fiscaal
84.109	26/11/1584	108v	Correspondentie met de vijand verboden	politiek-militair
84.110	26/11/1584	108v	Gelogeerde vreemdelingen te rapporteren aan de kapiteins	politiek-militair
84.111	26/11/1584	108v	Taverniers etc. gelogeerde vreemdelingen te rapporteren aan het schepenhuis	openbare orde
84.112	26/11/1584	109r	Avondklok	openbare orde
84.113	26/11/1584	109r	Dracht steekwapens verboden	openbare orde
84.114	26/11/1584	109r-109v	Wapens af te geven	openbare orde
84.115	26/11/1584	109v	Onbehoorlijke vergaderingen verboden	openbare orde
84.116	26/11/1584	109v-110r	Verboden buskruit te verkopen	politiek-militair
84.117	05/12/1584	110r	Onderwijzers toestemming te vragen	religieus
84.118	05/12/1584	110r-110v	Boekhandelaars toestemming te vragen	politiek-militair

84.119	05/12/1584	110v	Vroedvrouwen toestemming te vragen	religieus
84.120	05/12/1584	110v-111r	Winkels te sluiten op zon- en heiligendagen	religieus
84.121	05/12/1584	111r	Straten te reinigen	openbare orde
84.122	05/12/1584	111r-111v	Documenten van baljuw, ambtenaren en kerk in te leveren	politiek-militair
84.123	05/12/1584	111v-112r	Goederen van rebellen aan te geven	economisch-fiscaal
84.124	05/12/1584	111v-112r	Verborgene belastingontduikers aan te geven	economisch-fiscaal
84.125	05/12/1584	112r	Gefoerieerde soldaten slechts noodzakelijke te geven	politiek-militair
84.126	12/12/1584	112r-113r	Rechten op goederen uit nieuwe lijst te betalen	economisch-fiscaal
84.127	12/12/1584	113v	Geen ongeregelde heden bij de feestdagen	openbare orde
84.128	12/12/1584	113v-114r	Geen schampschriften te verspreiden	politiek-militair
84.129	12/12/1584	114r	Geen hooi en foerage af te kopen van de garnizoenssoldaten	economisch-fiscaal
85.1	03/01/1585	114r-118v	Wijnassise en regulering wijnhandel	economisch-fiscaal
85.2	04/01/1585	117r-121v	Pontgeld of stukgeld	economisch-fiscaal
85.3	04/01/1585	122r-122v	Goederen te wegen in de waag	economisch-fiscaal
85.4	04/01/1585	122v-123v	Regulering op de schippers	economisch-fiscaal
85.5	04/01/1585	123v	Geen soldaten te logeren zonder biljet	politiek-militair
85.6	14/02/1585	124r-124v	Schippers opgevorderd voor koninklijke dienst bij Kallo	politiek-militair
85.7	15/02/1585	124v	Schippers opgevorderd voor koninklijke dienst bij Kallo	politiek-militair

85.8	16/02/1585	125r-125v	Ontduikers tweede capitatie aan te geven	economisch-fiscaal
85.9	17/02/1585	125v	Schippers opgevorderd voor koninklijke dienst bij Kallo	politiek-militair
85.10	27/02/1585	126r-129r	Nieuwe assyse op tarwe voor Nieuwe Vaart	economisch-fiscaal
85.11	01/03/1585	129r-133r	Toestemming brouwen dusselaer bier en regulering brouwers	economisch-fiscaal
85.12	02/03/1585	133r-134r	Wijnassyse en regulering wijnhandel	economisch-fiscaal
85.13	14/03/1585	134v-136v	Halfmaartse kuere (visverbod)	economisch-fiscaal
85.14	28/03/1585	136v-37r	Schippers hun schepen te verzamelen voor koninklijke dienst	politiek-militair
85.15	29/03/1585	137r	Geen goederen te verkopen om ze aan de eerste en tweede capitatie te onttrekken	economisch-fiscaal
85.16	02/04/1585	137v	Konvooi voorzien om het leger te victuaillieren bij Lovendegem	politiek-militair
85.17	05/04/1585	138r-138v	Processie-generale als dankzegging voor "bevrijding"	religieus
85.18	05/04/1585	138v-139r	Soldaten die nog niet uit de huizen zijn vertrokken aan te geven	politiek-militair
85.19	05/04/1585	139r	Verboden hout, huizen, vruchten etc. te plunderen en vee te weiden op andermans land	openbare orde
85.20	05/04/1585	139v	De kloostermarkt opnieuw te houden te Sint-Pieters in plaats van op de Kouter	economisch-fiscaal
85.21	19/04/1585	139v-140r	Schippers opgevorderd voor koninklijke dienst bij Kallo	politiek-militair

85.22	19/04/1585	140r-140v	Schippers zich te melden	politiek-militair
85.23	24/04/1585	140v-141r	Notarissen hun akte van admissie voor te leggen	politiek-militair
85.24	20/05/1585	141r-144v	Nieuwe assyse op tarwe voor Nieuwe Vaart	economisch-fiscaal
85.25	21/05/1585	144v-145v	Recht op de as	economisch-fiscaal
85.26	24/05/1585	145v-146r	Soldaat aan te geven voor moord op andere soldaat	openbare orde
85.27	25/05/1585	146r-146v	Viering van overwinning van Parma op Cauwerdijk (Kouwensteinsedijk)	politiek-militair
85.28	29/05/1585	146v-147v	Processie-generale als dankzegging voor overwinning Parma	religieus
85.29	01/06/1585	148r-151v	Maatregelen tegen de pest	openbare orde
85.30	08/06/1585	151v-152r	Verboden te dansen etc.	openbare orde
85.31	08/06/1585	152r-152v	Geen gras of te snijden op andermans grond	openbare orde
85.32	13/06/1585	152v-153r	Geen bier of wijn te halen of drinken in vrije plaatsen	economisch-fiscaal
85.33	17/06/1585	153r-154v	Processie Heilig Sacramentsdag	religieus
85.34	17/06/1585	154v	Eerste capitatie te betalen	economisch-fiscaal
85.35	17/06/1585	154v-155r	Vermindering van de tweede capitatie met een vijfde	economisch-fiscaal
85.36	22/06/1585	155r-156r	Geen bier of wijn te halen of drinken in vrije plaatsen	economisch-fiscaal
85.37	24/06/1585	156r-156v	Leger victuallieren te Ijzendijke	politiek-militair
85.38	13/08/1585	156v-157r	Bakkers geen voorkoop te doen op de Zeeuwse Aard	economisch-fiscaal
85.39	13/08/1585	157v	Geen eierkoeken en 'casselingen' te bakken	economisch-fiscaal
85.40	13/08/1585	157v	Geen graan te gebruiken voor stijfsel	economisch-fiscaal

85.41	13/08/1585	157v-158r	Geen graan kopen om duurder door te verkopen	economisch-fiscaal
85.42	13/08/1585	158r	Oude voorgeboden op de Korenaard blijven van kracht	economisch-fiscaal
85.43	15/08/1585	158r	De steigers en waterlopen te reinigen	openbare orde
85.44	20/08/1585	158v-163v	Zon- en feestdagen te eerbiedigen	religieus
85.45	20/08/1585	163v	Kinderen niet te vergaderen of te vechten	openbare orde
85.46	06/09/1585	163v-165r	Regulering verkoopplaatsen etenswaren	economisch-fiscaal
85.47	16/09/1585	165r-166v	Processie-generale op 17/9 ter herdenking van de reconciliatie	religieus
85.48	16/09/1585	166v	Capitatie te betalen om remissie te behouden	economisch-fiscaal
85.49	10/10/1585	166v-167v	Afstand van koninklijk recht op de collaterale successieën krachtens art. 3 reconciliatie (Collatie betrokken)	economisch-fiscaal
85.50	22/10/1585	167v-172r	Voorkoop verboden en regulering marktplaatsen	economisch-fiscaal
85.51	22/10/1585	172r	Geen bier of wijn te halen in vrije plaatsen	economisch-fiscaal
85.52	29/10/1585	172v-173r	Aangifte te doen van collaterale successieën	economisch-fiscaal
85.53	31/10/1585	173r-174r	Vrouwen, kinderen en knechten van soldaten te vertrekken	politiek-militair
85.54	09/11/1585	174r-175r	Nieuwe maalgeld voor vier maanden vervangen door hoofdelijke belasting (Collatie betrokken)	economisch-fiscaal
85.55	27/11/1585	175r-175v	Soldaten van heer van Bonningues te vertrekken	politiek-militair

85.56	09/12/1585	175v-176r	Collaterale successiën aan te geven	economisch-fiscaal
85.57	10/12/1585	176v-177r	Wijnen die doorgevoerd worden ook aan te geven	economisch-fiscaal
85.58	11/12/1585	177r-177v	Tweede maandelijke contributie voor hoofdelijke belasting ter vervanging maalgeld te betalen (Collatie betrokken)	economisch-fiscaal
85.59	11/12/1585	178r	Capitatie te betalen om remissie te behouden	economisch-fiscaal
85.60	30/12/1585	178r-178v	Geen ongeregeldheden bij de feestdagen	openbare orde
86.1	03/01/1586	179r-179v	Gefoerieerde soldaten slechts noodzakelijke te geven	politiek-militair
86.2	07/01/1586	179v-180r	Geen palissaden, warenhuizen etc. af te breken	openbare orde
86.3	13/01/1586	180r-180v	Derde maandelijke contributie voor vervangende hoofdelijke belasting te betalen	economisch-fiscaal
86.4	29/01/1586	181r-181v	Belasting op landpaarden en koeien tegen vrijbuiters	economisch-fiscaal
86.5	29/01/1586	181v-182v	Regulering van de verkoop van boeken en prenten	religieus
86.6	08/02/1586	182v-184r	Recht van de nieuwe lijst	economisch-fiscaal
86.7	27/02/1586	184v-185r	Geen eieren en verboden etenswaren te verkopen of vlees te slachten tijdens de vasten	economisch-fiscaal
86.8	27/02/1586	185r	Niet te corresponderen met de rebellen	politiek-militair
86.9	27/02/1586	185r	Geen palissaden, warenhuizen etc. af te breken	openbare orde

86.10	03/03/1586	185v-186r	Verpachting van het nieuwe maalgeld (Collatie betrokken)	economisch-fiscaal
86.11	08/03/1586	186r-187v	Regulering van de paardenmarkt	economisch-fiscaal
86.12	12/03/1586	188r	Verpachting van het recht van de nieuwe lijst	economisch-fiscaal
86.13	12/03/1586	188r-188v	Geen bruiloften te houden met meer dan 12 paren	openbare orde
86.14	12/03/1586	188v	Geen gebak van wit deeg te bakken: nood	economisch-fiscaal
86.15	13/03/1586	189r-194v	Nieuwe assyse op tarwe voor Nieuwe Vaart	economisch-fiscaal
86.16	19/03/1586	195r	Ontsnapte gevangenen Lucas Mayaet en Anthonis Heyman aan te geven	openbare orde
86.17	20/03/1586	195v-196r	Maandelijkse lening te betalen tot onderhoud van het garnizoen	economisch-fiscaal
86.18	20/03/1586	196r	Stukgeld op wijn te betalen volgens de lijst	economisch-fiscaal
86.19	22/03/1586	196r-196v	Jongen in Spaanse dienst aan te geven voor diefstal	openbare orde
86.20	22/03/1586	196v-197r	Ontsnapte gevangenen Lucas Mayaet en Anthonis Heyman aan te geven	openbare orde
86.21	28/03/1586	197r-198r	Eerste en tweede capitatie te betalen	economisch-fiscaal
86.22	31/03/1586	198r-200v	Halfmaartse kuere (visverbod)	economisch-fiscaal
86.23	02/04/1586	201r-201v	Handkweernen aan te geven (graanassyse)	economisch-fiscaal
86.24	26/04/1586	201v-202r	Derde maandelijkse lening tot onderhoud van het garnizoen (Collatie betrokken)	economisch-fiscaal
86.25	11/05/1586	202r	De rekening van de stad wordt gedaan	politiek-militair
86.26	17/05/1586	202v-203v	Processie-generale tegen wateroverlast	religieus
86.27	17/05/1586	204r-204v	Zon- en feestdagen te eerbiedigen	religieus

86.28	17/05/1586	204v-205r	Regulering van de verkoop van gebrande wijn	economisch-fiscaal
86.29	19/05/1586	205v-206v	Regulering van de bakkers en broodhandel	economisch-fiscaal
86.30	19/05/1586	206v	Molenaars zich in geld te laten betalen	economisch-fiscaal
86.31	19/05/1586	207r	Brouwers zich naar het plakkaat te reguleren	economisch-fiscaal
86.32	24/05/1586	207r	Vreemdelingen te vertrekken	openbare orde
86.33	24/05/1586	207v	Kapiteins rapport van vreemdelingen te maken	openbare orde
86.34	24/05/1586	207v	Vreemdelingen en verhuurders de kapiteins te melden waar ze logeren	openbare orde
86.35	24/05/1586	207v-208r	Niet om aalmoezen te roepen na 9 uur 's avonds	openbare orde
86.36	24/05/1586	208r	Veerschepen enkel goederen te laden bij het Sluiseken met paspoort (stukgeld)	economisch-fiscaal
86.37	24/05/1586	208r-208v	Schippers en wagenlieden zich naar de lijst te reguleren	economisch-fiscaal
86.38	03/06/1586	208v-209v	Processie-generale voor Heilig Sacramentsdag	religieus
86.39	09/06/1586	209v-210r	Hondenslager	openbare orde
86.40	09/06/1586	210r	Vagebonden etc. te vertrekken	openbare orde
86.41	11/06/1586	210v	Bakkers, graanhandelaars etc. aan te geven hoeveel graan ze in voorraad hebben	economisch-fiscaal
86.42	14/06/1586	210v-211r	Vijfde penning te betalen op onroerend goed in het schependom	economisch-fiscaal
86.43	05/07/1586	211r-211v	Vierde maandelijks lening tot onderhoud van het garnizoen	economisch-fiscaal
86.44	06/07/1586	211v-212r	Schippers, wagenlieden etc. slechts goederen te laden en lossen met biljet van stukgeld	economisch-fiscaal

86.45	16/07/1586	212v	Geen koren of vruchten af te snijden op andermans grond	openbare orde
86.46	24/07/1586	212v-219r	Nopende de werking van de burgerwacht	politiek-militair
86.47	26/07/1586	219r	Graanhandelaars etc. aan te geven hoeveel graan ze in voorraad houden	economisch-fiscaal
86.48	28/07/1586	219v	Vijfde penning te betalen	economisch-fiscaal
86.49	28/07/1586	219v-220r	Goederen te wegen in de waag	economisch-fiscaal
86.50	30/07/1586	220r-220v	Regulering van de zouthandel	economisch-fiscaal
86.51	30/07/1586	220v	Geen panden af te kopen	economisch-fiscaal
86.52	04/08/1586	221r-221v	Arbeiders zich niet aan de graanverkopers op te dringen etc.	economisch-fiscaal
86.53	04/08/1586	221v	Prijs van graan niet verhogen nadat deze is bepaald	economisch-fiscaal
86.54	04/08/1586	221v	Openstelling van de nering van de bakkers voor zes weken	economisch-fiscaal
86.55	08/08/1586	222r-223r	Nopende de burgerwacht etc.	openbare orde
86.56	08/08/1586	223v	Geen stenen te gooien	openbare orde
86.57	08/08/1586	223v-224v	Nopende de brandbestrijding en het alarm	openbare orde
86.58	09/08/1586	225r-226r	De rivieren te ruimen en vrij te houden	openbare orde
86.59	09/08/1586	226r-226v	Brandpreventie	openbare orde
86.60	11/08/1586	226v-228r	Regulering van de broodhandel door bakkers en anderen	economisch-fiscaal
86.61	11/08/1586	228r-228v	Molenaars en anderen de assyse op het graan niet te ontduiken	economisch-fiscaal
86.62	22/08/1586	228v-229r	Landslieden vrij hun graan naar en weer uit de stad te voeren	economisch-fiscaal
86.63	22/08/1586	229r	Geen schepen te laten liggen in de vesten	openbare orde

86.64	22/08/1586	229r-229v	Volle vier maandelijkse leningen te betalen	economisch- fiscaal
86.65	28/08/1586	229v-230r	Op Sint Jans Onthoofding (29/08) uitzonderlijk graanmarkt te houden	economisch- fiscaal
86.66	06/09/1586	230r-230v	Niet te reeuwen zonder toelating	openbare orde
86.67	06/09/1586	230v-231r	Geen bier of wijn te halen buiten de poorten	economisch- fiscaal
86.68	15/09/1586	231r-233r	Processie-generale op 17/9 ter herdenking van de reconciliatie	religieus
86.69	27/09/1586	233r-233v	Uitzonderlijk graanmarkt op Sint- Michielsdag	economisch- fiscaal
86.70	30/09/1586	233v-234r	Geen graanmarkt te houden op het Sluiseken maar ten Korenaarde	economisch- fiscaal
86.71	17/10/1586	234r-234v	Capitatie en maandelijkse lening te betalen	economisch- fiscaal
86.72	23/10/1586	234v-235v	Geen bier of wijn te halen of drinken in vrije plaatsen	economisch- fiscaal
86.73	06/11/1586	235v	Schippers zich te melden voor werken in Kallo	politiek-militair
86.74	21/11/1586	235v-236r	Jan Van Melle aan te geven	openbare orde
86.75	29/11/1586	236r+236v	Schulden te vereffenen met de ruiters van de heer van Billy die uit het garnizoen vertrekken	economisch- fiscaal
86.76	02/12/1586	236v-237r	Tweede Ve penning om de vertrekkende soldaten te betalen	economisch- fiscaal
86.77	02/12/1586	237r	Niet op het ijs op de vesten te gaan	openbare orde
86.78	09/12/1586	237r-237v	Rivieren en waterlopen openhouden voor in geval van brand	openbare orde
86.79	09/12/1586	237v	Ve penning te betalen	economisch- fiscaal

86.80	09/12/1586	237v-238r	Geen hout van leegstaande huizen etc. te nemen	openbare orde
86.81	09/12/1586	238r	Zon- en feestdagen te eerbiedigen	religieus
86.82	22/12/1586	238v-240r	Recht van de lijst op in-en uitgaande goederen	economisch-fiscaal
86.83	23/12/1586	240r-241r	Geen ongeregeldheden bij de feestdagen	openbare orde
86.84	23/12/1586	241r-241v	Geen bruiloften te houden met meer dan 12 paren	openbare orde
87.1	08/01/1587	241v-242r	Erven buiten de stad, maar binnen de Rytgracht aan te geven voor de Ve penning (Collatie betrokken)	economisch-fiscaal
87.2	17/01/1587	242r	Franse franken en testons (munten) te aanvaarden	economisch-fiscaal
87.3	31/01/1587	242r-242v	Kinderen niet te vergaderen of te vechten	openbare orde
87.4	31/01/1587	242v-243r	Niet te wandelen tijdens de goddelijke dienst	religieus
87.5	31/01/1587	243r	Geen "masschers" te doen	openbare orde
87.6	31/01/1587	243r	Geen instrumenten te bespelen	openbare orde
87.7	17/02/1587	243v	Geen eieren en andere verboden etenswaren te verkopen tijdens de vasten	religieus
87.8	17/02/1587	243v-244r	Geen vlees te slachten tijdens de vasten	religieus
87.9	17/02/1587	244r-244v	Niet om aalmoezen te roepen na 6 uur 's avonds	openbare orde
87.10	20/03/1587	244v-245v	Regulering van de vismarkt	economisch-fiscaal
87.11	26/03/1587	246r-249r	Halfmaartse kuere (visverbod)	economisch-fiscaal
87.12	01/04/1587	249r-251r	Nopende de werking van de burgerwacht	politiek-militair
87.13	01/04/1587	251r	Bakkers, brouwers en molenaars geen kweernen te gebruiken of thuis te	economisch-fiscaal

			houden (graanassysse)	
87.14	01/04/1587	251r-251v	Beheer van de stokken van de burgerwacht	politiek-militair
87.15	01/04/1587	251v-252v	Geen bier te brouwen met siroop etc. ten zijn na aangifte	economisch- fiscaal
87.16	03/04/1587	252r-253	Geen huizen etc. te verhuren zonder aangifte te doen aan de kapitein van de wijk	openbare orde
87.17	03/04/1587	253r-253v	Lichte meisjes over de Schelde te vertrekken en geen huizen te verhuren (prostitutie)	openbare orde
87.18	17/04/1587	254r-254v	Niet te corresponderen met de vijand	politiek-militair
87.19	17/04/1587	254v-255r	Geen bier of wijn te halen of drinken buiten de poorten	economisch- fiscaal
87.20	21/04/1587	255r-262v	Nieuwe assysse op tarwe voor Nieuwe Vaart	economisch- fiscaal
87.21	23/04/1587	262v	Geen hooi af te kopen van de ruiters van het garnizoen	politiek-militair
87.22	23/04/1587	263r	Geen hooi uit de stad te voeren	economisch- fiscaal
87.23	11/05/1587	263r	De rekening van de stad wordt gedaan	politiek-militair
87.24	26/05/1587	263r-264v	Processie-generale voor Heilig Sacramentsdag	religieus
87.25	02/06/1587	264v-265r	Schulden te vereffenen met de ruiters die uit het garnizoen vertrekken	politiek-militair
87.26	05/06/1587	265r-266v	Nopende Hollanders en Zeelanders die naar Gent komen	openbare orde
87.27	08/06/1587	266v-267r	Burgerwachters steeds hun tour te doen	openbare orde
87.28	10/06/1587	267v	Schippers zich te melden in het prinsenhof	politiek-militair
87.29	13/06/1587	267v-268r	Victuallieren van het leger bij Ijzendijke	politiek-militair

87.30	15/06/1587	268r-269v	Graanassyse	economisch-fiscaal
87.31	19/06/1587	269v-271v	Nopende het recht van de lijst op in-en uitgaande goederen	economisch-fiscaal
87.32	20/06/1587	271v-274v	Nopende het stukgeld	economisch-fiscaal
87.33	20/06/1587	275r-276r	Voorkoop van rond en plat zaad verboden, dit op de aangewezen plaatsen en tijden te verkopen	economisch-fiscaal
87.34	20/06/1587	276r-276v	Gebruik van gebrande maten	economisch-fiscaal
87.35	20/06/1587	276v-277r	Handelswaar te wegen in de waag	economisch-fiscaal
87.36	20/06/1587	277r-278r	Stukgeld en wagerecht te betalen op ingevoerd hooi	economisch-fiscaal
87.37	20/06/1587	278r-279r	Assyse op de brandstoffen	economisch-fiscaal
87.38	20/06/1587	279r-280v	Assyse op het zout	economisch-fiscaal
87.39	22/06/1587	280v-281r	Schippers opgevorderd voor koninklijke dienst	politiek-militair
87.40	26/06/1587	281r-295r	Wijnassyse en regulering wijnhandel	economisch-fiscaal
87.41	30/06/1587	295r-295v	Geen wijnen te laden of lossen zonder ze aan te geven (stukgeld)	economisch-fiscaal
87.42	11/07/1587	295v-297v	Geen graan af te snijden of hout te kappen	openbare orde
87.43	11/07/1587	297v	Prijs van vreemde bieren	economisch-fiscaal
87.44	11/07/1587	298r	Vagebonden etc. te vertrekken	openbare orde
87.45	11/08/1587	298v	Leger victuallieren te Sluis	politiek-militair
87.46	13/08/1587	299r	Wekelijkse contributie te betalen	economisch-fiscaal
87.47	14/08/1587	299r-300v	Regulering van de graanhandel	economisch-fiscaal
87.48	17/08/1587	300v-301r	Vreemde vagebonden etc. te vertrekken om te werken op het land	openbare orde
87.49	17/08/1587	301v	Vagabonderende poorters te werken	openbare orde
87.50	18/08/1587	301v-302r	Arbeiders gezocht om fort te bouwen	politiek-militair

			op het eiland van Cadzand	
87.51	20/08/1587	302r-302v	Doortrekkende soldaten die in de stad logeren niets te geven	politiek-militair
87.52	21/08/1587	302v-303v	Schepen en schippers te verzamelen om het leger te vervoeren	politiek-militair
87.53	25/08/1587	303v-304v	Schepen en schippers te verzamelen om het leger te vervoeren	politiek-militair
87.54	26/08/1587	304v-305v	Regulering van de graanhandel	economisch-fiscaal
87.55	26/08/1587	306r	Niet te spelen, zingen of dansen op straat	openbare orde
87.56	04/09/1587	306r-307r	Geen graan op de markt achter te houden op de karren	economisch-fiscaal
87.57	04/09/1587	307r-307v	Zich niet met de graanhandel van de landslieden te bemoeien	economisch-fiscaal
87.58	14/09/1587	307v-309v	Processie-generale op 17/9 ter herdenking van de reconciliatie	religieus
87.59	18/09/1587	310r	Regulering van de graanhandel: locatie, graan zolderen	economisch-fiscaal
87.60	18/09/1587	311v	Wit brood te bakken voor 1,5 stuivers	economisch-fiscaal
87.61	22/09/1587	311v-312v	Geen bier te brouwen met siroop etc. ten zij huisbrouwers	economisch-fiscaal
87.62	22/09/1587	312v-313r	Regulering van de verkoop van gist tegen monopolie: voorkoop, prijs	economisch-fiscaal
87.63	15/10/1587	313r-313v	Ve penning te betalen voor 1587 (Collatie betrokken)	economisch-fiscaal
87.64	14/11/1587	313v	Schippers te verzamelen om de commissaris van de majesteit te aanhoren	politiek-militair
87.65	19/11/1587	314r	Schippers met hun schepen te verzamelen tot	politiek-militair

			dienst van de majesteit	
87.66	25/11/1587	314v	Schippers met hun schepen te verzamelen tot dienst van de majesteit	politiek-militair
87.67	01/12/1587	315r-315v	Schippers hun schepen te verzamelen tot dienst van de majesteit	politiek-militair
87.68	02/15/1587	315v-316r	Geen graan etc. af te kopen van de soldaten	economisch-fiscaal
87.69	12/12/1587	316r-317v	Uitgelote schepen te laten inspecteren en schippers zich aan te dienen tot dienst van de majesteit	politiek-militair
87.70	14/12/1587	318r	Lichte vrouwen buiten de getolereerde plaatsen te vertrekken over de Schelde (prostitutie)	openbare orde
87.71	16/12/1587	319r	Schepen te verzamelen om ammunitie te laden voor zijne majesteit	politiek-militair
87.72	18/12/1587	319v-320r	Schippers zich te laten inschrijven bij de onderbaljuw tot dienst van de majesteit	politiek-militair
87.73	19/12/1587	320r-321r	Zeven schepen te loten tot dienst van de majesteit	politiek-militair
87.74	29/12/1587	321r-321v	Geen ongeregeldheden bij de feestdagen	openbare orde
87.75	29/12/1587	322r	Verboden op straat met teerlingen te spelen	openbare orde
87.76	29/12/1587	322r	Dode koeien, paarden en andere dieren buiten de poorten op de gebruikelijke plaatsen te deponeren	openbare orde

Bibliografie

Onuitgegeven bronnen

BELGIË

Gent

Stadsarchief Gent

Oud archief

De “Zevenenveertig registers”

Voorgeboden 1572-82

Voorgeboden 1582-88

Stedelijke ordonnanties en reglementen

Ordonnantie op de vreemdelingen, 08.05.1570

Instructie omme de commissarissen, 12.08.1578

Ordonnantie opt faict van de wacht, 10.01.1593

Rekwesten

Rekwest aan de schepenen van de Keure, 24.03.1583

Verslagen van de schepenen voor hun opvolgers

Rapport aan de schepenen van de Keure, 13.09.1581

Reeks 93

Reeks 93, nr. 29.EE

Reeks 93, nr. 30.FF

Reeks 110

Reeks 110, nr. 1

Reeks 110, nr. 1

Reeks 110, nr. 1

Reeks 114

Reeks 114, nr. 1

Reeks 115

Reeks 115, nr. 1

Uitgegeven bronnen

Blommaert, Philippe, ed. Vlaemsche kronyk of dagregister van al hetgene gedenkwaardig voorgevallen is, binnen de stad Gent, sedert den 15 july 1566 tot 15 juny 1585, onderhouden in 't Latijn door Ph. De Kempenare, overgezet door J.P. van Male. Gent: L. Hebbelynck, 1839.

De Potter, F., ed. Chronijcke van Ghendt door Jan Van den Vivere en eenige andere aanteekenaars der XVIe en XVIIe eeuw. Gent: S. Leliaert, A. Sigger & Cie, 1885.

Farnese, Alexander, Artijclen ende conditien, by mijn heere de Prince van Parme [...] gheaccordeert der stadt van Ghendt ... Gent: Gaultier Manilius, 1585.

Lameere, J. en H. Simont, ed. *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2de reeks, deel 4. Brussel: J. Goemaere, 1907.

Terlinden, Charles. Liste Chronologique provisoire des édits et ordonnances des Pays-Bas. Règne de Philippe II (1555-1598). Bruxelles: Goemaere, 1912.

Van Heule, Andreas en Polydore-Charles Vander Meersch, ed. *Memorieboek der stad Ghent: van 't J. 1301 Tot 1793*. 4 vols. Gent: Annoot-Braeckman, 1852-1861.

Wielant, Filips. *Corte instructie in materie criminele (1515–16)*. Uitgegeven door Jos Monballyu. Brussel: Paleis der Academieën, 1995.

SN. *Lijste, omme van nu voorts gheheven ende ghecollecteert te werdene op diversche waeren...* (Gent: Cornelis De Rekenere en Gaultier Manilius, 1584).

SN. *Ordinantie op tonderhouden vander wachte*, 23.12.1573. Gent: De weduwe van Ghileyn Manslius

Onlinebronnen

Gent Gemapt, www.gentgemapt.be

Lemma “Sluizeken,” geraadpleegd 05.08.2025.

Middelnederlandsch Woordenboek, www.gtb.ivdnt.org.

Lemma “Castelein,” geraadpleegd 20.07.2025.

Lemma “Fourier,” geraadpleegd 20.07.2025.

Lemma “Halsgeweer,” geraadpleegd 23.07.2025.

Lemma “Kweren,” geraadpleegd 09.08.2025

Lemma “Magistraat,” geraadpleegd 25.07.2025

Literatuur

Albala, Ken. “The ideology of fasting in the Reformation Era.” In *Food and faith in Christian culture*, uitgegeven door Ken Albala en Trudy Eden, 41–57. New York: Columbia University Press, 2011.

Arnade, Peter *Beggars, iconoclasts, and civic patriots: the political culture of the Dutch Revolt*. Ithaca: Cornell University Press, 2008.

Arnade, Peter. *Realms of ritual. Burgundian ceremony and civic life in late medieval Ghent*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1996.

Asaert, Gustaaf. 1585. *De val van Antwerpen en de uittocht van Vlamingen en Brabanders*. Tielt: Lannoo, 2004.

Baelde, Michel. “De Pacificatie van Gent in 1576: hoop en twijfel in de Nederlanden.” *BMGN – Low Countries Historical Review* 91, nr. 3 (1976): 369–92

Baguet, Jelten. “The transformation of an urban political elite: oligarchy and aristocracy in sixteenth-century Ghent.” *Urban History* 47, nr. 4 (2020): 632–47.

Baillieul, Beatrix. *De vier Gentse hoofdgilden: Sint-Joris, Sint-Sebastiaan, Sint-Antonius en Sint-Michiël: zeven eeuwen traditie van waken, feesten en teren*. Gent: Stadsbestuur, 1994.

Benedict, Philip. “Concluding remarks ‘calvinist republics’? The beggars in the *bonnes villes* of Flanders and Brabant.” In *Des villes en révolte. Les “républiques urbaines” aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du XVIe siècle*, uitgegeven door Monique Weis, 89-96. Turnhout: Brepols, 2010.

Benoit, Marijcke. “Gent gedurende de calvinistische periode 1578-1584: verschillen en constanten in de relatie tussen de bevolking en de overheid.” Masterproef, Rijksuniversiteit Gent, 1984.

Blondé, Bruno en Isis Sturtewagen. “Playing by the rules? Dressing without sumptuary laws in the Low Countries from the fourteenth to the eighteenth century*.” In *The right to dress: sumptuary laws in a global perspective, c.1200–1800*, uitgegeven door Giorgio Riello en Ulinka Rublack, 74-95. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.

Boone, Marc. “De Gentse verplichte lening van 1492–1493.” *Bulletin de la Commission royale d’Histoire* 147 (1981): 247–305.

Boone, Marc. "Les républiques calvinistes et la tradition médiévale des révoltes urbaines dans les Pays Bas." In *Des villes en révolte. Les "républiques urbaines" aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du XVIe siècle*, uitgegeven door Monique Weis, 7-23. Turnhout: Brepols, 2010.

Boone, Marc en Jelle Haemers. "Bien commun: bestuur, disciplineren en politieke cultuur." In *Gouden eeuwen: stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600*, uitgegeven door Anne-Laure Van Bruaene, Bruno Blondé en Marc Boone, 121-64. Gent: Academia press, 2016.

Bousmar, Eric en Jean-Marie Cauchies, eds. *Faire bans, edictz et statuz: légiférer dans la ville médiévale: sources, objets et acteurs de l'activité législative communale en Occident, ca. 1200-1500*. Brussel: Publications des Facultés Universitaires Saint-Louis, 2001.

Cantoni, Davide. "The economic effects of the Protestant Reformation: testing the Weber hypothesis in the German lands." *Journal of the European Economic Association* 13 (2015): 561-598.

Carpentier, Geoffrey. "'Vrije' tijd? Vermaak en openbare orde te Gent tussen 1545 en 1616." Masterproef, Universiteit Gent, 2010.

Castagnet, Véronique. "Les questions éducatives au cœur des affrontements religieux de la fin du XVIe siècle au milieu du XVIIe siècle." In *Éducation, religion, laïcité (XVIe-XXe s.). Continuités, tensions et ruptures dans la formation des élèves et des enseignants*, uitgegeven door Jean-François Condette, 287-312. Rijssel: Publications de l'Institut de recherches historiques du Septentrion, 2010.

Coessens, Ine en Anne Laure Van Bruaene. "Eerbare mannen? De Sint-Jorisgilde in tijden van opstand (1540- 1620)." In *Gedenkboek 700 jaar Sint-Jorisgilde Gent (1314-2014)*, uitgegeven door Marc Boone, Anne- Laure Van Bruaene en Ine Coessens, 39-52. Gent: Academia press, 2014.

Coffey, John. "The language of liberty in Calvinist political thought." In *Freedom and the construction of Europe. Volume I: religious freedom and civil liberty*, uitgegeven door Quentin Skinner en Martin van Gelderen, 296-316. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

Coigneau, Dirk. "Literatuur en pennenstrijd." In *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, uitgegeven door Johan Decavele, 91-102. Gent: Stadsbestuur Gent, 1984.

Coudeville, Charlotte. "*Het cultureel beleid te Brugge tijdens het calvinistische Bewind (1578-1584)*." Masterproef, Universiteit Gent, 2004.

Dambruyne, Johan. *Corporatieve middengroepen: aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld*. Gent: Academia press, 2002.

Dambruyne, Johan. "De 17de-eeuwse schepenregisters en de rente- en immobiliënttransacties te Gent: enkele beschouwingen." *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 42 (1988): 153-82.

Dambruyne, Johan. "De middenstand in opstand: corporatieve aspiraties en transformaties in het zestiende-eeuwse Gent." *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 57 (2003): 71-122.

Dambruyne, Johan. "Diepere oorzaken." In *Keizer tussen stropdragers: Karel V 1500-1558*, uitgegeven door Johan Decavele, 149-52. Leuven: Davidsfonds, 1990.

Dambruyne, Johan. *Mensen en centen. Het zestiende-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief*. Gent: Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde, 2001.

Dambruyne, Johan. "Sociale mobiliteit en status in het zestiende-eeuwse Gentse ambachtswezen." *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 50 (1996): 73–120.

Dambruyne, Johan. "Stedelijke identiteit en politieke cultuur te Gent." In *Carolus: Keizer Karel V 1500–1558*, uitgegeven door Hugo Soly en Johan Van de Wiele, 110–21. Gent: Snoeck-Ducaju, 1999.

Davis, James. *Medieval market morality: life, law and ethics in the English marketplace, 1200–1500*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Debruyne, Nicolas. "Een Gentse staatsgreep. De gevangenneming van de hertog van Aarschot en andere edelen te Gent op 28 oktober 1577." *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 64 (2010): 167–212.

Decavele, Johan. "Brugse en Gentse mendicanten op de brandstapel in 1578." In *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum prof. dr. M. Baelde*, uitgegeven door Hugo Soly en René Vermeir, 73–93. Gent: Vakgroep Nieuwe Geschiedenis UG, 1993.

Decavele, Johan. "De bestuursinstellingen van de stad Gent." In *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, uitgegeven door Walter Prevenier en Beatrijs Augustyn, 277–320. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1997.

Decavele, Johan. *De eerste protestanten in de Lage Landen: geloof en heldenmoed*. Leuven: Davidsfonds, 2004.

Decavele, Johan. "Gent, calvinistisch en republikeins strijdcentrum in de Nederlandse opstand." In *Herdenking Willem van Oranje 1584-1984*, uitgegeven door G. Verbeke, 65–86. Brussel: Koninklijke academieën van België, 1985.

Decavele, Johan. "Gent, het 'Genève' van Vlaanderen." In: *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, uitgegeven door Johan Decavele, 32–62. Gent: Stadsbestuur, 1984.

Decavele, Johan. "Kerk en onderwijs tijdens de Gentse Calvinistische Republiek." In: *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, uitgegeven door Johan Decavele, 63–88. Gent: Stadsbestuur, 1984.

Decavele, Johan. "Willem van Oranje, de 'vader' van een verscheurd 'vaderland' (1577–1584)." *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 38 (1984): 69–86.

Decock, Wim. "Leonardus Lessius en de koopman van Rhodos: een schakelpunt in het denken over economie en ethiek." *De zeventiende eeuw: cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief* 22 (2006): 247–61.

Decock, Wim. "Princes and prices: regulating the grain market in scholastic economic thought." In *A companion to Early Modern Spanish imperial political and social thought*, uitgegeven door Jörg Alejandro Tellkamp, 172–96. Leiden: Brill, 2020.

De Commer, Paul. "De brouwindustrie te Gent, 1505–1622. Deel II." *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 37 (1983): 113–71.

Dekeyser, Erik. “De vrije ambachtslieden van de nering van de wijnschroders, gezegd kraankinders.” *Ghendtsche Tydinghen* 39, nr. 3 (2010): 154–71.

De Montaigne, Michel. *De essays*. Vertaald door Hans van Pinxteren. Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Genneep, 2019.

De Munck, Bert en Anne Winter, eds., *Gated communities? Regulating migration in early modern cities*. Farnham: Ashgate, 2012.

De Ridder-Symoens, Hilde. “Lieven van Pottelsberghe en het onderwijs te Gent in de zestiende eeuw.” *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 32 (1978): 101-31

De Ruysscher, Dave. “Antwerp commercial law in the sixteenth century: a product of the Renaissance? The legal facilitating, appropriating and improving of mercantile practices.” In *Antwerp in the Renaissance*, uitgegeven door Bruno Blondé en Jeroen Puttevils, 55–88. Turnhout: Brepols, 2020.

De Schepper, Hugo. “Une législation de circonstance aux Pays-Bas sous le gouvernement personnel d’Alexandre Farnèse, 1579–1589.” In *Légiférer, gouverner et juger. Mélanges d’histoire du droit et des institutions (IXe–XXIe siècle) offerts à Jean-Marie Cauchies à l’occasion de ses 65 ans*, uitgegeven door Eric Bousmar, Philippe Desmette en Nicolas Simon, 281–97. Brussel: Presses de l’Université Saint-Louis, 2016.

De Schryver, Max. “Rechterlijke regelgeving: hoe de rechter via de rechtspraak mee vorm geeft aan de regels van de rechtspleging uit het Belgisch burgerlijk procesrecht.” PhD diss., Universiteit Gent, 2025.

De Smet, Bert. “De bestrijding van het protestantisme in de Zuidelijke Nederlanden. Het aartspriesterschap Gent (1584-1648).” Masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, 2008.

Despretz, André. *De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)*. Gent: RUG Afdeling geschiedenis, 1963.

Despretz, André. “Stadsversterkingen en burgerwacht tijdens de instauratiejaren der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579).” *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 20 (1966): 3-18.

De Vries, Jan. *The price of bread: regulating the market in the Dutch Republic*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.

Devriese, Luc. “Het Nieuw Kasteel (1545–1576) en het Spaans Kasteel (1589–1781): tegen Gent gericht.” *Ghendtsche Tydinghen* 47, nr. 6 (2018): 330–47.

Druwé, Wouter. “Transitional justice in consultations of Hendrik Van Kinschot (1541–1608). Learned legal practice on wars, loans and credit. *GLOSSAE. European Journal of Legal History*, nr.13 (2016): 243-74.

Dumolyn, Jan en Jelle Haemers. “‘A blabbermouth can barely control his tongue’: political poems, songs and prophecies in the Low Countries (fifteenth–sixteenth centuries).” In *The voices of the people in late medieval Europe: communication and popular politics*, uitgegeven door Jan Dumolyn, Jelle Haemers, Hipólito Rafael Oliva Herrero en Vincent Challet, 280-99 Turnhout: Brepols, 2014.

Dumolyn, Jan en Jelle Haemers. “Chapter 9 Political Poems and Subversive Songs: The Circulation of ‘Public Poetry’ in the Late Medieval Low Countries.” In *Communes and Conflict: Urban Rebellion in*

Late Medieval Flanders, uitgegeven door Andrew Murray en Joannes van de Maagdenberg, 1-22, Leiden: Brill, 2023.

Dumolyn, Jan, en Jelle Haemers. "Patterns of urban rebellion in medieval Flanders." *Journal of Medieval History* 31, nr. 4 (2005): 369–93.

Eibach, Joachim. "Burghers or town council: who was responsible for urban stability in early modern German towns?" *Urban History* 34, nr. 1 (2007): 14–26.

Eibach, Joachim en Raingard Esser. "Introduction: urban stability and civic liberties." *Urban History* 34, nr. 1 (2007): 5–13.

Elewaut, Guy. "Herberg en overheid: politionele en fiskale aspecten van het overheidsoptreden betreffende herbergen in de Zuidelijke Nederlanden en in het bijzonder te Gent, 17de–18de eeuw." *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 40 (1986): 111–58.

Friedrichs, Christopher R. *The early modern city 1450-1750*. Abingdon: Routledge, 2013.

Gardin, Emmy. "De Contrareformatie te Gent 1584-1633." Masterproef, Rijksuniversiteit Gent, 1988.

Gilissen, John. "Phases de la codification et de l'homologation des coutumes dans les XVII Provinces des Pays-Bas." *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis / Revue d'histoire du droit / Legal History Review* 18, nr. 1 (1950): 36-67.

Goda, Karoly. "Metamorphoses of Corpus Christi: Eucharistic processions & clashes in Fifteenth- and Sixteenth-Century Vienna." *Theatrum Historiae* 15 (2015): 9–50.

Goosens, Aline. *Les inquisitions modernes dans les Pays-Bas méridionaux 1520-1633*. 2 vols. Brussel: Editions de l'université de Bruxelles, 1997-98.

Górnicka, Barbara en Stephen Mennell. "Norbert Elias, civilising processes, and figurational (or process) sociology." In *The Cambridge Handbook of Social Theory*, uitgegeven door Peter Kivisto, 272–291. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

Gorski, Philip S. *The disciplinary revolution: Calvinism and the rise of the state in early modern Europe*. Chicago: University of Chicago Press, 2003.

Grendler, Paul F. *Jesuit schools and universities in Europe, 1548–1773*. Leiden: Brill, 2018.

Haemers, Jelle, en Botho Verbist. "Het Gentse gemeenteleger in het laatste kwart van de vijftiende eeuw. Een politieke, financiële en militaire analyse van stadsmilities." *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 62 (2008): 291–325.

Haemers, Jelle. "Filthy and indecent words: insults, defamation, and urban politics in the Southern Low Countries (1300–1550)." in *The voices of the people in late medieval Europe: communication and popular politics*, uitgegeven door Jan Dumolyn, Jelle Haemers, Hipólito Rafael Oliva Herrero en Vincent Challet, 247–67. Turnhout: Brepols, 2014.

Haemers, Jelle en Valerie Vrancken. "Libels in the city. Bill casting in fifteenth-century Flanders and Brabant." *The Medieval Low Countries* 4 (2017): 165–87.

Härter, Karl. "Security and "gute policey" in early modern Europe: concepts, laws and instruments." *Historical Social Research*, 35, nr. 4 (2010): 41-65.

Hayek, Friedrich A. *Law, legislation and liberty*. Londen: Routledge, 2013.

Hesters, David. “‘Zoot hier voortijts geweest hadde.’ De rol van de stedelijke corporaties in de Gentse calvinistische republiek (1577-1584)” Masterproef, Universiteit Gent, 2009.

Holt, Mack. *The duke of Anjou and the politique struggle during the Wars of Religion*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

Iseli, Andrea. ‘*Bonne police*’. *Frühneuzeitliches Verständnis von der guten Ordnung eines Staates in Frankreich*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2003.

Lambert, Véronique, en Marijn Follebout. *François de la Kethulle (1531–1586), Heer van Ryhove. Een woelig leven in rebelse tijden*. Oostkamp: Stichting Kunstboek, 2024.

Langhu, Koberson. “The Roman Catholic view of Sunday: a theological evaluation.” *Jurnal Koinonia* 15, nr. 1 (2023): 71–88.

Lecuppre-Desjardin, Elodie en Anne-Laure Van Bruaene. *De bono communi: the discourse and practice of the common good in the European city (13th-16th c.)*. Turnhout: Brepols, 2010.

Lesage, Jens. “‘Processie generale ende Solempnele’: generale processies in Gent (1556-1598) binnen het kader van de Nederlandse Opstand, de reformatie en de contrareformatie. Een contextueel overzicht en kwantitatieve analyse.” Masterproef, Universiteit Gent, 2015.

Lievens, Brent “‘Eene wel ghepoliceerde stadt’ Een analyse van de Antwerpse stadsgeboden en hun verband met de vorstelijke ordonnances, 1585-1622.” Masterproef, Universiteit Gent, 2024.

Mannaerts, Tine. “‘Hoort, hoe ’t gaet te Ghendt’: de mentaliteit van de katholieke bevolking onder calvinistisch bewind (1577-1584). Onderzoek aan de hand van de politieke en religieuze balladen en refreinen, UB Gent hs. 583.” Masterproef, Universiteit Gent, 2009.

Mannaerts, Tine. “‘Hoort, hoe 't gaet te Ghendt’: inhoudelijke analyse van het verzamelhandschrift ‘politieke en religieuze balladen en refreinen’. Rooms-katholieke teksten ten tijde van de Gentse Calvinistische Republiek (1577–1584).” *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 63 (2009): 101–64.

Marinus, M. J. “W. Lindanus en P. Damant (1587-1609).” In *Het bisdom Gent (1559-1991). Vier eeuwen geschiedenis*, uitgegeven door Michel Cloet, Ludo Collin en Robrecht Boudens, 49-54. Gent: Drukkerij Vanmelle, 1991.

Marnef, Guido. “An experiment of social equality?: The case of the Calvinist Republic in Antwerp (1577–1585).” In *Inequality and the City in the Low Countries (1200–2020)*, uitgegeven door door Bruno Blondé, Sam Geens, Hilde Greefs, Wouter Ryckbosch, Tim Soens en Peter Stabel, 183–97. Turnhout: Brepols Publishers, 2020.

Marnef, Guido. “From prosecuted minority to dominance: the changing face of the Calvinist church in the cities of Flanders and Brabant.” In *Reformed majorities in early modern Europe*, uitgegeven door Herman J. Selderhuis, 227-244. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015.

Marnef, Guido. *Het calvinistisch bewind te Mechelen 1580-1585*. Kortrijk: UGA, 1987.

Marnef, Guido. “Multiconfessionalism in a commercial metropolis. The case of 16th-century Antwerp.” In *A companion to multiconfessionalism in the early modern world*, uitgegeven door Thomas Max Safley, 75-97. Leiden: Brill, 2011.

Marnef, Guido en Anne-Laure Van Bruaene. "Civic religion: community, identity and religious transformation." In *City and society in the Low Countries, 1100–1600*, uitgegeven door Bruno Blondé, Marc Boone en Anne-Laure Van Bruaene, 128–61. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Martyn, Georges. "De wet in het Ancien Régime: autoritatieve formele rechtsbron of pragmatische programmaverklaring?" In *Recht en wet tijdens het Ancien Régime: Le droit et la loi pendant l'Ancien Régime*, vol. 141, uitgegeven door Georges Martyn, 149–65. Brussel: Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, 2014.

Martyn, Georges. "La 'purge d'héritages' dans les Pays-Bas méridionaux: l'apport des archives du Conseil Privé (1577–1692)." *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis – Revue d'Histoire du Droit – The Legal History Review* 63, nr. 3–4 (1995): 273–309.

Mentzer, Raymond A. "Fasting, piety, and political anxiety among French Reformed Protestants." *Church History* 76, nr. 2 (2007): 330–362

Motley, J.L. *De opkomst van de Nederlandsche Republiek. Deel 4*. Vertaald door R.C. Bakhuizen van den Brink. Den Haag: Van Stockum, 1879.

Nemo, Philippe. *Histoire des idées politiques aux temps modernes et contemporains*. Parijs: PUF, 2009.

Nève de Mévergnies, Joseph E. *Gand en république: la domination calviniste à Gand (1577–1584)*. Gent: Vanmelle, 1940.

Oestreich, Gerhard. *Neostoicism and the early modern state*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.

Ogilvie, Sheilagh. "'Whatever is, is right'? Economic institutions in pre-industrial Europe." *The Economic History Review* 60, nr. 4 (2007): 649–84

Ó Gráda, Cormac en Jean-Michel Chevet. "Famine and market in ancien régime France." *The Journal of Economic History* 62, nr. 3 (2002): 706–33.

O'Neill, John. "The Disciplinary Society: From Weber to Foucault." *The British Journal of Sociology* 37, nr. 1 (1986): 42–60.

Opdebeek, Ingrid, Stéphanie De Somer en Liesbeth Todts. *Algemeen bestuursrecht. Grondslagen en beginselen*. Brugge: die Keure, 2024.

Parker, Geoffrey. *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659. The logistics of Spanish victory and defeat in the Low Countries' wars*. Cambridge: Cambridge University Press, 1972.

Parker, Geoffrey. *The Dutch Revolt. Revised edition*. Londen: Penguin Classics: Londen, 2002.

Pleij, Herman. *De sneeuwpoppen van 1511: literatuur en stadscultuur tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd*. Amsterdam: Meulenhoff, 1988.

Pleij, Herman. "Literatuur en censuur in de zestiende eeuw." In *Boeken onder druk: censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst*, uitgegeven door Marita Mathijssen, 17–30. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011.

Pollmann, Judith. *Catholic identity and the revolt of the Netherlands, 1520–1635*. Oxford: Oxford University Press, 2011.

Pollmann, Judith. "Countering the Reformation in France and the Netherlands: clerical leadership and Catholic violence 1560-1585." *Past & Present* 190 (2006): 83–120.

Prak, Maarten R. "Citizens, soldiers and civic militias in late medieval and early modern Europe." *Past & Present* 228 (2015): 93–123.

Ranson, Jens. "Brugge na de reconciliatie met Filips II. De rol van het stadsbestuur in de constructie van de katholieke stadsgemeenschap (1584-1598)." Masterproef, Universiteit Gent, 2010.

Riello, Giorgio en Ulinka Rublack, eds., *The right to dress: sumptuary laws in a global perspective, c.1200–1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.

Rogghé, Paul. *De Orangistische putsch van 28 oktober 1577 te Gent*. Maldegem: Drukkerij Standaert-Van Steene, 1967.

Romein, Christel Annemieke, "Blood sports and festivities in normative provincial publications: Ordinances in Gelderland's 'Plakkaatboek', 1582–1699."

Romein, Christel Annemieke. "Early modern state formation or *gute Policy*? The good order of the community." *The Seventeenth Century* 37, nr. 6 (2022): 1031–56.

Annemieke Romein, "Blood sports and festivities in normative provincial publications ordinances in Gelderland's 'Plakkaatboek', 1582–1699." In *Feestelijke cultuur in de vroegmoderne Nederlanden: Nieuwe Tijdingen*, uitgegeven door Joop W. Koopmans en Dries Raeymaekers, 121-36. Leuven: Leuven University Press, 2019.

Rooms, Etienne. "Bezoldiging, bevoorradings en inkwartiering van de koninklijke troepen in de Spaanse Nederlanden (1567–1700)." *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 118 (2003): 519–44.

Roussel, Diane. "Vigilance, popular control and neighborhood surveillance in besieged Paris (1589–1591)." *Journal of Social History* 58 (2024): 81–99.

Salman, Jeroen. "Frail echoes of singing in the streets: tracing ballad sellers and their reputation In the Low Countries." *Renaissance Studies* 33, nr. 1 (2019): 119–35.

Ryckbosch, Wouter. *Tussen Gavere en Cadzand: de Gentse stadsfinanciën op het einde van de middeleeuwen (1460–1495)*. Gent: Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde, 2007.

Schouteet, Albert. "De invoering van de Gregoriaanse kalender te Brugge." *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 89, nr. 3–4 (1952): 136–45

Sharp, Buchanan. *Famine and scarcity in late medieval and early modern England: the regulation of grain marketing, 1256–1631*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.

Simon, Thomas. 'Gute Policy': *Ordnungsleitbilder und Zielvorstellungen politischen Handelns in der Frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main: Klostermann, 2004.

Skelton, Leona J. *Sanitation in urban Britain, 1560-1700*. Londen: Routledge, 2016.

Slos, S. "Karel van Croÿ en de reconciliatie van Brugge, 1583–1584." *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 134, nr. 1 (1997): 144-55.

Soen, Violet en Yves Junot. "Changing strategies of state and urban authorities in the Spanish

Netherlands towards exiles and returnees during the Dutch Revolt.” *Journal of Early Modern Christianity* 6, nr. 1 (2019): 69–98.

Soen, Violet. “Reconquista and Reconciliation in the Dutch Revolt: The Campaign of Governor-General Alexander Farnese (1578–1592).” *Journal of Early Modern History* 16, nr. 1 (2012): 1–22.

Soly, Hugo. “Plechtige intochten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd: communicatie, propaganda, spektakel.” *Tijdschrift voor Geschiedenis* 97 (1984): 341–61.

Speelman, Herman A. *Calvin and the independence of the church*. Vertaald door Albert Gooyjes. Bristol: Vandenhoeck & Ruprecht, 2014.

Spicer, Andrew. “After iconoclasm: reconciliation and resacralization in the Southern Netherlands, ca. 1566–85.” *The Sixteenth Century Journal* 44, nr. 2 (2013): 411–33.

Storme, Matthias E. “Freedom of contract: mandatory and non-mandatory rules in European contract law.” *European Review of Private Law* 15 (2007): 233–50.

Swart, Erik. “A Renaissance republic? Antwerp’s urban militia, ‘the military Renaissance’ and structural changes in warfare, c. 1566–c. 1612.” In *Antwerp in the Renaissance*, uitgegeven door Bruno Blondé en Jeroen Puttevils, 131–52. Turnhout: Brepols, 2020.

Swart, Erik. “Maintaining the common peace: security and the religious peace of 1578 during the Dutch Revolt.” *Journal of Early Modern Christianity* 8, nr. 2 (2021): 223–50.

Swart, Erik. “Van malefijtsrecht naar garnizoenskrijgsraden. De transformatie van de militaire rechtspraak in de Nederlanden in de tweede helft van de zestiende eeuw.” *Militair Rechtelijk Tijdschrift* 100 (2007): 317–327.

Taverner, C. “Moral marketplaces: regulating the food markets of late Elizabethan and early Stuart London.” *Urban History* 48, nr. 4 (2021): 608–24.

Terlinden, Charles. *Liste chronologique provisoire des édits et ordonnances des Pays-Bas: règne de Philippe II (1555–1598)*. Brussel: Goemaere, 1912.

Thompson, Edward P. “The moral economy of the English crowd in the eighteenth century.” *Past & Present* 50, nr. 1 (1971): 76–136.

Thlusty, B. Ann. “Full cups, full coffers: tax strategies and consumer culture in the early modern German cities.” *German History* 32, nr. 1 (2014): 1–28.

Trivellato, Francesca. “The moral economies of early modern Europe.” *Humanity: An International Journal of Human Rights, Humanitarianism, and Development* 11, nr. 2 (2020): 193–201.

Turner Camp, Cynthia. “The Sunday saint: keeping a holy ‘merchant’s time’ in the Middle English Life of Erasmus.” in *Saints as intercessors between the wealthy and the divine: art and hagiography among the medieval merchant classes*, uitgegeven door Cynthia Turner Camp en Emily Kelley, 41–60. New York: Routledge, 2019.

Van Bruaene, Anne-Laure. “A breakdown of civic community? Civic traditions, voluntary associations and the Ghent Calvinist Regime (1577–84).” In *Sociability and its discontents. Civil society, social capital, and their alternatives in late medieval and early modern Europe*, uitgegeven door Nicholas Eckstein en Nicholas Terpstra, 273–91. Turnhout: Brepols, 2009.

Van Bruaene, Anne-Laure. "Culture politique et capital social pendant la République calviniste de Gand." In *Des villes en révolte: les républiques urbaines aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du XVIe siècle*, uitgegeven door Monique Weis, 35–46. Turnhout: Brepols, 2010.

Van Bruaene, Anne-Laure. "De Calvinistische Republiek in Gent (1577-1584): een stedelijke samenleving onder hoogspanning." In *Protestantisme: aspecten van de reformatie tussen humanisme en verlichting*, uitgegeven door Danny Praet, 37–57. Gent: Academia Press, 2014.

Van Bruaene, Anne-Laure. "De Reformatie." In *Een inleiding tot de geschiedenis van de vroegmoderne tijd*, uitgegeven door René Vermeir, 111–25. Antwerpen: Van In, 2008.

Van Bruaene, Anne-Laure. "Een religieuze republiek en citadel." In *Gent, stad van alle tijden*, uitgegeven door Marc Boone en Gita Deneckere, 96–143. Brussel: Mercatorfonds, 2010.

Van Bruaene, Anne-Laure. "Spectacle and spin for a spurned prince. Civic strategies in the entry ceremonies of the duke of Anjou in Antwerp, Bruges and Ghent (1582)." *Journal of Early Modern History* 11, nr. 4 (2007): 263–84.

Van Bruaene, Anne-Laure. "Vorstellijk onthaald: blijde intredes in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1400 en 1800." *Tijd-Schrift: heemkunde en lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen* 6, nr. 1 (2016): 6–21.

Van Caenegem, Raoul. "Aantekeningen bij het middeleeuwse gewoonterecht." *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis / Revue d'histoire du droit / The Legal History Review* 64, nr. 1 (1996): 97–112.

Van Caenegem, Raoul. "Beschouwingen over het gewoonterecht in het graafschap Vlaanderen in de twaalfde eeuw." *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis / Revue d'histoire du droit / Legal History Review* 35, nr. 3 (1967): 485–99.

Van Cruyningen, Arnout. *De Opstand 1568–1648. De strijd in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden*. Utrecht: Omniboek, 2018.

Vanden Bosch, Gerrit. "Censorship in the Archdiocese of Malines (1559–1795)." In *Church, censorship and reform in the early modern Habsburg Netherlands*, uitgegeven door Violet Soen, Dries Vanysacker en Wim François, 97–106. Turnhout: Brepols, 2017.

Vander Schelden, Bart. "De Gentse stadsmagistraat tijdens de calvinistische Republiek (1577-1584)." Masterproef, Universiteit Gent, 2010.

Van der Steen, Jasper. *Memory wars in the Low Countries, 1566–1700*. Leiden: Brill, 2015.

Van der Steen, Jasper. "Remembering the Revolt of the Low Countries: historical canon formation in the Dutch Republic and Habsburg Netherlands, 1566–1621." *Sixteenth Century Journal* 49 (2018): 718–25.

Van Eijnatten, Joris. "Between practice and principle: Dutch ideas on censorship and press freedom, 1579–1795." *Redescriptions: Political Thought, Conceptual History and Feminist Theory* 8, nr. 1 (2004): 85–113.

Van Gelderen, Martin. *Op zoek naar de Republiek. Politiek denken tijdens de Nederlandse Opstand (1555–1590)*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1991.

Van Gelderen, Martin. *The political thought of the Dutch Revolt 1555–1590*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Vanhemelrijck, Fernand. "Bijdrage tot de studie van het politieapparaat in het Ancien Régime" *Revue Belge de Philologie et d'Histoire – Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 50, fasc. 2 Histoire (depuis l'Antiquité) - Geschiedenis (sedert de Oudheid) (1972): 356-94.

van Hofstraeten, Bram. *Juridisch humanisme en costumiere acculturatie: inhouds- en vormbepalende factoren van de Antwerpse "Consuetudines Compilatae" (1608) en het "Gelderse land- en stadsrecht" (1620)*. Maastricht: Universitaire Pers Maastricht, 2008.

Van Hulzen, Albert. "Achtergronden van de Unie van Utrecht." *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92 (1979): 24–55.

Van Kooten, Rogier. "Antwerpen 1584: oorlog en ongelijkheid in de stedelijke ruimte." Masterproef, Universiteit Antwerpen, 2021

Van Nierop, Henk. "'And ye shall hear of wars and rumours of wars': rumour and the Revolt of the Netherlands." In *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands*, uitgegeven door Judith Pollmann en Andrew Spicer, 69–86. Leiden: Brill, 2007.

Van Schaïk, Remi. "Marktbeheersing: overheidsbemoeienis met de levensmiddelenvoorziening in de Nederlanden (14de–19de eeuw)." In *Ondernemers en bestuurders: economie en politiek in de noordelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd*, uitgegeven door J. de Vries, A. van der Woude en J.L. van Zanden, 465–89. Amsterdam: NEHA, 1999.

Verdée, Jan. "De betekenis en de rol van de Gentse dominicanen in de bestrijding van de reformatie." *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 62, nr. 1 (2008): 259-89.

Verlinden, Herman. "Het beleg en de val van Gent." In *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, uitgegeven door Johan Decavele, 103-12. Gent: stadsbestuur Gent, 1984.

Vermeersch, Louise, "Multimedia in de stad. Interacties tussen het geschreven, gedrukte en gesproken woord in de Gentse publieke sfeer (1550-1585)." PhD diss., Universiteit Gent, 2018.

Vermeir, René. "Early seventeenth-century representative institutions and law-making in the Habsburg Netherlands." In *Early Modern Sovereignities: Theory and Practice of a Burgeoning Concept in the Netherlands*, uitgegeven door Erik De Bom, Randall Lesaffer en Werner Thomas, 288–305. Leiden: Brill Nijhoff, 2021.

Vermeir, René. *In staat van oorlog. Filips IV en de Zuidelijke Nederlanden, 1629–1648*. Maastricht: Shaker Publishing, 2001.

Vermeir, René, en Sylvie De Smet. "Kiezen zonder te verliezen. Hoogbaljuw Servaas Van Steelant en het Land van Waas, 1562–1585." *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 66 (2012): 93–118.

Waterschoot, Werner. "Vorstelijke intochten 1577-1584." In *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, uitgegeven door Johan Decavele, 113-24. Gent: Stadsbestuur, 1984.

Wattyn, Kim. "Een politiek-sociaal-economische analyse van de Gentse voorgeboden (1482-1545)." Masterproef, Universiteit Gent, 2009.

Weis, Monique. “Des ‘républiques calvinistes’ aux ‘républiques urbaines. En guise d’introduction.” In *Des villes en révolte. Les “républiques urbaines” aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du XVIe siècle*, uitgegeven door Monique Weis, 1-5. Turnhout: Brepols, 2010.

Witte, John. “Law, authority, and liberty in early Calvinism.” In *A companion to reformed orthodoxy*, uitgegeven door Herman J. Selderhuis, 591–612. Leiden: Brill, 2013.

Woltjer, J.J. *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog: over de Nederlandse Opstand 1555–1580*. Amsterdam: Uitgeverij Balans, 1994.